

T.C.

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

**ZEMAHŞERÎ'NİN EL-MUSAFFAL FÎ SINÂ'ATİ'L-İ'RÂB
İSİMLİ ESERİNDE KUR'ÂN-I KERÎM AYETLERİYLE
İSTİŞHÂD YÖNTEMİ**

Yüksek Lisans Tezi

İbrahim TOPRAK

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Osman KESKİNER

SAMSUN

2020

KABUL VE ONAY

İbrahim Toprak tarafından Dr. Öğr. Üyesi Osman KESKİNER danışmanlığında hazırlanan “*Zemahşerî'nin El-Musaffal Fî Sınâ'ati'l-İ'Râb İsimli Eserinde Kur'ân-ı Kerîm Ayetleriyle İstişhâd Yöntemi*” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından ../. /... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan: Prof. Dr. Ahmet YÜKSEL

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Osman KESKİNER

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Doğan FIRINCI

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

.../.../2020

.....

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım yüksek lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uyum yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmenliği'nin 3. Bölüm 9. Maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranmadığımı taahhüt ve beyan ederim.

.. /.. / 2020

İbrahim TOPRAK

ÖZET

Zemahşerî'nin El-Musaffal Fî Sınâ'ati'l-İ'râb İsimli Eserinde Kur'ân-ı Kerîm

Ayetleriyle İstişhâd Yöntemi

İbrahim TOPRAK

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Ödevi, Eylül /2020

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Osman KESKİNER

“*Zemahşerî'nin el-Musaffal fî Sınâ'ati'l-İ'râb İsimli Eserinde Kur'ân-ı Kerîm Ayetleriyle İstişhâd Yöntemi*” konusunu içeren bu araştırma giriş, iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Araştırmamız Zemahşerî'nin “*el-Mufasssal fî Sınâ'ati'l-İ'râb*” isimli eseri temel alınarak hazırlanmıştır.

Giriş bölümünde; araştırmanın konusu, amacı, önemi, izlenen yöntem ve yararlanılan kaynaklarla ilgili bilgilere yer verildi.

Birinci bölüm üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda; Zemahşerî'nin hayatı, yaşadığı sosyal ve siyasi yaşam, dil ekolü, mezhebi, hocaları ve talebelerine kısaca temas edilip konuları manzumesinde eserlerine temas edildi.

İkinci kısımda Arap dilinde istişhâd başlığı altında; istişhâd konusu izah edilip istişhâdın kaynakları ele alındı.

Üçüncü kısmında; *el-Mufasssal fî Sınâ'ati'l-İ'râb* eseri ele alınıp kıraat kaynakları, üslûbu ve eserde kullanılan Arap dili ıstılahları izah edildi. Ayrıca Zemahşerî'nin Kur'ân ayetleriyle istişhâda verdiği önem ve *el-Mufasssal*'daki istişhâdlar arasında Kur'ân ayetlerinin yerine temas edildi.

İkinci bölümde de, araştırmanın konusuna esas teşkil eden *el-Mufasssal fî Sınâ'ati'l-İ'râb*'da zikredilen istişhâd âyetleri, konuları ve vecihleri ele alındı.

Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yapıldı.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Nahiv, Sarf, İstişhâd, Zemahşerî.

ABSTRACT

The Method of Istiṣhād with Qur'ān Verses in Zamakhsharī 's Work Named al-Mufasssal fī-Sīnā'atī'l-Ī'rāb

İbrahim TOPRAK

Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Department of Basic Islamic Sciences
Master, September/ 2020

Supervisor: Dr. Lecturer Osman KESKİNER

This study, which includes the subject of "The Method of Istiṣhād with Qur'ān Verses in Zamakhsharī 's Work Named al-Mufasssal fī-Sīnā'atī'l-Ī'rāb " consists of an introduction, two main parts and a conclusion part. Our research was prepared on the basis of Zamakhsharī 's work named "al- Mufasssal fī-Sīnā'atī'l-Ī'rāb ". Zamakhsharī

In the introduction; The subject of the research, its purpose, importance, the method followed and the information about the resources used were included.

The first part consists of three parts. In the first part; The life of Zamakhsharī, his social and political life, his language school, sect, his teachers and students were briefly touched upon, and his works were touched on in his poem.

In the second part, under the title of istiṣhād in Arabic language; The subject of istiṣhād was explained and the sources of consultation were discussed.

In the third part; al-Mufasssal fī-Sīnā'atī'l-Ī'rāb was handled and the sources of qiraah, its style and the Arabic language terminology used in the work were explained. In addition, the importance given to consultation with the verses of the Qur'ān by Zamakhsharī and the place of the Qur'ān verses in al-Mufasssal were touched upon.

In the second part, the verses, subjects and prophecies of istiṣhād mentioned in al-Mufasssal fī-Sīnā'atī'l-Ī'rāb, which constitute the subject of the study, were discussed.

In the conclusion part, a general evaluation was made.

Keywords: Arabic, Grammar, Citation, Istishād, Zamakhsharī

ÖN SÖZ

Dil, Yaratıcı'nın insanlara lütfettiği en büyük nimettir. O, kendisiyle maksadımızı anlattığımız, birbirimizle hasbihâl ettiğimiz, düşünce dünyamızda portresini tasvir ettiğimiz şeyleri somut hale getirip, sözcüklere dökmemize vesile olan en büyük yardımcımızdır. Bu eşsiz yardımcı (dil), toplum ve coğrafi bölgelere göre çok farklılık göstermektedir. Bu dillerden birisi de Arapça'dır. Nahiv ve dil çalışmaları ilk olarak Kur'ân-ı Kerîm'i doğru okumak ve anlamak için ortaya çıkmıştır. Daha sonraki süreçte nahiv ilminin eğitim ve öğretimine dini değer atfedildiği için müstakil bir ilim halini almıştır. Taşköprüzâde'nin nahvin öğrenilmesinin farz-ı kifâye olduğunu dile getirmesi bu ilmin haiz olduğu önemi ortaya koymaktadır.

Arapça, kelime ve üslup bakımından belki de mevcut dillerin en zenginidir. Bu dilin gramerinin tespiti belli merhaleler geçirmiştir. İslam'dan önceki dönemde yaşayan Arapların yazılı bir gramerinin olmadığı bilinmekle birlikte, doğuştan gelen tabii yetenekleri ile fasih, gramer kurallarına bağlı konuştukları ve şiir terennüm ettikleri ifade edilmektedir. Bu durum, *lahn*'in (fasih olmayan, kuralsız hatalı konuşma), Câhiliye döneminde hiç olmadığı anlamına gelmemektedir.

İslamî dönemde, Arap olmayanların İslam'ı kabul etmeleri, bu dilin fethedilen bölgelerde din ve bilim dili olarak yaygınlaşmasıyla lahn artmaya başlamıştır. İslam'ın ortaya çıkışından sonra Kur'ân-ı Kerîm'in doğru okunması düşüncesiyle Arap gramerini yazma konusunda çalışmalar yapılmıştır. Her alanda olduğu gibi Arap dili ve edebiyatına da gerek Arap gerekse Arap olmayan birçok dilbilimci katkıda bulunmuştur. Onlardan birisi de Zemahşerî (ö.538/1144)'dir.

Zemahşerî, İslamî ilimlerin hemen hemen hepsiyle ilgilenmiştir. Arapçayı çok iyi bilen Zemahşerî, bu dili sonradan öğrenmesine rağmen, Araplara hitaben: “*Babalarınızın ve dedelerinizin dilini gelip benden öğrenin*” diyerek ciddi bir iddiada bulunmuştur.

Biz “*Zemahşerî'nin el-Musaffal fî Sinâ'ati'l-İ-Râb İsimli Eserinde Kur'ân-ı Kerîm Ayetleriyle İstişhâd Yöntemi*” isimli tez çalışmamızda, Arap gramerinin bütün incelik ve kurallarına vâkıf olan Zemahşerî'nin, üslûbu, objektifliği, anlaşılabilirliği ve güncelliğiyle dikkatleri celbeden ve bu konuda temel eserler arasında görülen “*el-*

Mufasssal fî Sinâ‘ati‘l-İ‘râb” adlı eserinde istişhâd ettiği âyetleri ve onları hangi konularda istişhâd ettiğini ele almaya çalıştık.

Umarız, bu mütevazı çalışmamız konuya ilgi duyanları teşvik eder ve bu sahada araştırma yapanların yararlanabileceği bir tez niteliği taşır.

Bu çalışmamız esnasında desteğini esirgemeyen başta danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Osman KESKİNER olmak üzere Prof. Dr. Ahmet YÜKSEL ve Dr. Öğr. Üyesi Doğan FIRINCI hocalarıma, bazı sıkıntıları aşmamda desteklerini esirgemeyen meslektaşlarım Murat EREN ve Mustafa CAN hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

İbrahim TOPRAK

Samsun, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
ÖN SÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	XI
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
2. Kapsam ve Yöntem	2
3. Kaynak	2

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ VE ARAP DİLİNDE İSTİŞHÂD

1.1. ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ.....	4
1.1.1. Hayatı	4
1.1.2. Dönemin Siyasi Yapısı.....	5
1.1.3. İlmi Şahsiyeti	7
1.1.4. Hocaları	7
1.1.5. Öğrencileri.....	9
1.1.6. Dil Ekolü	10
1.1.7. Mezhebi.....	10
1.1.8. Eserleri	12
1.2. ARAP DİLİNDE İSTİŞHÂD.....	23
1.2.1. İstişhâdın Lügat Manası	24
1.2.2. Terim Olarak İstişhâd.....	24
1.2.3. İstişhâdın Kaynakları	24
1.2.3.1. Şiir.....	25
1.2.3.2. Kur'ân-ı Kerîm.....	25
1.2.3.3. Hadis-i Şerîf	28
1.2.3.4. Nesir	29
1.3. EL-MUFASSAL FÎ SINÂ'ATİ'L-İ'RÂB	31
1.3.1. Kıraat Kaynakları	34

1.3.2. Üslûbu	38
1.3.3. Zemahşerî'nin Kur'ân Âyetleriyle İstişhâda Verdiği Önem	39
1.3.4. <i>el-Mufasssal</i> 'daki İstişhâdlar Arasında Kur'ân Âyetleri'nin Yeri	40
1.3.5. Eserde Kullanılan Arap Dili İstılahları ve Tabirleri.....	42

İKİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ'NİN EL-MUSAFFAL FÎ SINÂ'ATİ'L-İ'RÂB İSİMLİ ESERİNDE KUR'ÂN-I KERÎM AYETLERİYLE İSTİŞHÂD YÖNTEMİ

2.1. İSİMLER	46
2.1.1. Merfû'ât.....	46
2.1.1.1. Fâil	46
2.1.1.1.2. Mübtedâ ve Haber	48
2.1.1.1.3. İnne (إِنَّ) ve Kardeşlerinin Haberi	52
2.1.1.2. Mansûbât	52
2.1.1.2.1. Mef'ûlu Mutlak	52
2.1.1.2.2. Mef'ûlun Bih	55
2.1.1.2.3. Mef'ûlun Fih	62
2.1.1.2.4. Mef'ûlun Me'ah	63
2.1.1.2.5. Mef'ûlun Leh	63
2.1.1.2.6. Hâl	64
2.1.1.2.7. Temyîz.....	65
2.1.1.2.8. İstisna İle Mansûb	66
2.1.1.2.9. Cinsini Nefyeden Lâ ile Mansûb İsim (لَا النَّافِيَةُ لِلْجِنْسِ)	68
2.1.1.2.10. Leyse'ye (لَيْسَ) Benzeyen Mâ (مَا) ve Lâ'nın (لَا) Haberi.....	69
2.1.1.3. Mecerûrât	70
2.1.1.4. Tevâbi'	76
2.1.1.4.1. Sıfat	76
2.1.1.4.2. Bedel	78
2.1.1.4.3. Atf-ı Nesak	80
2.1.2. Mebnî İsimler	81
2.1.2.1. Zamirler.....	82
2.1.2.2. İsm-i İşaretler	87
2.1.2.3. İsm-i Mevsûller	89
2.1.2.4. İsim Fiiller.....	95
2.1.2.5. Sesler	96

2.1.2.6. Zarflar.....	97
2.1.3. Kinayeler.....	99
2.1.4. Tesniye İsimler.....	101
2.1.5. Cemî İsimler.....	102
2.1.6. Müzekker ve Müennes İsimler.....	103
2.1.7. Aded İsimleri.....	105
2.1.8. Fiil Gibi Amel Eden İsimler.....	108
2.2. FİLLER	115
2.2.1. Mâzi Fiil.....	115
2.2.2. Muzâri Fiil.....	115
2.2.3. Emir Fiil	122
2.2.4. Bilgi, Zan ve Değiştirme Fiilleri	122
2.2.5. Nâkıs fiiller.....	124
2.2.6. Mukârebe Fiilleri.....	126
2.2.7. Medh ve Zemm Fiilleri	128
2.2.8. Taaccûb Fiili.....	130
2.3. HARFLER	132
2.3.1. İzâfet Harfleri (Harf-i Cerler).....	132
2.3.2. Fiile Benzeyen Harfler	136
2.3.3. Atıf harfleri.....	145
2.3.4. Nefiy Harfleri	146
2.3.5. Tasdik ve İcab Harfleri	148
2.3.6. Hitap Harfleri	149
2.3.7. Sıla (zait) Harfleri	150
2.3.8. Tefsir Harfleri.....	152
2.3.9. Mastariyye Olan Mâ (ﻡ) ve En (ﻩ) Harfleri	153
2.3.10. Talep Harfleri	155
2.3.11. İstifham Harfleri.....	156
2.3.12. Şart Harfleri.....	156
2.3.13. Red‘ Harfî.....	160
2.3.14. Lâm Harfî	160
2.3.15. Tenvîn	163
2.3.16. Te’kid Nûnu	164
2.3.17. Hâ-i Sekte.....	164
2.4. MÜŞTEREKLER.....	166

2.4.1. İmâle.....	166
2.4.2. Vakıf.....	167
2.4.3. Kasem.....	169
2.4.4. Hemzenin Hazfi	169
2.4.5. İki Sâkinin Bir Araya Gelmesi.....	171
2.4.6. Kelime Başındaki Durumlar	173
2.4.7. Kelime Başında İbdâl.....	174
2.4.8. İlet Harfleri.....	174
2.4.9. İdgam	176
SONUÇ.....	184
KAYNAKÇA	186

KISALTMALAR

a.s	: Aleyhisselam
bkz.	: Bakınız
b.	: İbn/bin
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
H.	: Hicri
İA	: İslam Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
no	: Numara
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Basım tarihi yok
vb.	: Ve benzeri
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Dil düşünce hareketinin ilk şartı, bilmenin şartı, his ve düşüncelerin tercümanı, anlatma ve anlaşılmanın vasıtası, vuslat ve birlikteliğin ilk aracıdır.

İhtiyaçlardan hareketle icâd edilen lafızlar, doğal olarak kendisini denetleyecek bazı kural ve kaidelere ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple Arapça gibi köklü ve zengin, ihtiva ettiği bazı dini ve kültürel değerlere sahip olan bir dil için sarf-nahiv olarak adlandırılan bazı kurallara ihtiyaç hasıl olmuştur.

Arap Dil Gramer çalışmaları, İslam'ın ortaya çıkmasıyla birlikte Kur'ân-ı Kerîm ve ona bağlı ilimler etrafında h. I. Yüzyıldan itibaren hızlanarak devam etmiştir. Dolayısıyla bu konularda dilbilimciler tarafından çok zengin eserler telif edilmiştir. Sîbeveyh (ö. 180/ 796), Kisâî (ö. 189/ 805) ve İbn-i Cinnî (ö. 392/ 1002) gramerde otorite haline gelmiş ve yeni metotlar ortaya koymuşlardır.

H. 5. yüzyıl âlimlerinden olan Zemahşerî de Arap Dil Gramerinde kaynak gösterilen otoritelerden olup birçok eser ortaya koymuştur. Bu nedenle, Zemahşerî'nin eserlerinde yansıttığı gramer anlayışı ve kullandığı metotlar Arap Grameri açısından önemlidir. Zemahşerî'nin “*el-Mufasssal fî Sinâ'ati'l-İ'râb*¹” adlı eseri bu bağlamda büyük bir öneme sahiptir.

Eser, Arap gramerinin temel konularını zengin istişhâd örnekleriyle temellendirmesi, alanında uzman âlimlerin görüşlerini objektif bir bakışla ortaya koyması ve ardından müellifin kendi tercihini ifade etmesiyle enfes bir dereceye terakki etmiştir. Eserde istişhâd konusunda ilk sıra âyetlere verilerek bu alanda zengin bir çalışma ortaya konulmuştur. Âyetlerin ardından sırasıyla şiir, hadis ve atasözleriyle istişhâd edilmiştir.

Bu itibarla biz de bu çalışmamızın ilk bölümünde müellifin hayatına değindikten sonra Arap dilinde istişhâd ve Zemahşerî'nin istişhâd yöntemini izah

¹ Zemahşerî, gramere dair yazdığı kitabın adını *el-Mufasssal fî Sinâ'ati'l-İ'râb* olarak kaydettiği halde râvi veya müstensihleri tarafından *el-Mufasssal fî'n-Nahv*, *el-Mufasssal fî İlmi'n-Nahv*, *el-Mufasssal fî İlmi'l-'Arabiyye* gibi isimlerle de bilinmektedir. Bkz. Mehmet Sami Benli, “el-Mufasssal”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX, İstanbul 2005, s. 368-369.

edildi. İkinci bölümde ise âyetlerdeki örnek kelimeleri, âyet ve meâllerini, konular manzûmesinde müellifin tertip ve düzenine uyarak ele alınmaya çalışıldı.

2. Kapsam ve Yöntem

Araştırma kapsam olarak “*el-Mufasssal fî Sinâ’ati’l-Î’râb*” eseri ile sınırlı tutulmuştur.

Bu araştırmada bilimsel verilere ulaşabilmek için araştırılacak konunun mahiyetine uygun bir yöntem takip edilmiştir. Bütün çalışmalarda önce konu hakkında bilgi toplamak ve sonra da bu bilgileri işleme koymak üzere iki aşama söz konusudur. Çalışmamızda bu iki aşama takip edilecektir. Konuya bütüncül bakışın yanında, var olan bilgileri aktarma ve konunun daha anlaşılır hale gelmesi için yer yer ferdi açıklamalar yapılmaya çalışılacaktır.

Konuları ele alırken Zemahşerî’nin kitabında takip ettiği sıralamaya uyulup, istişhâd bulunan ana konular başlıktan sonra kısa izâh ile ele alınacaktır. Zemahşerî ana konular altında birçok fasıl zikretmiştir. Ana başlıklar altında istişhâd bulunan fasıllar “-” simgesi ile zikredilecektir. Âyetler, mealleri ile birlikte anlam bütünlüğüne uyularak çoğu yerde istişhâda konu olan kısım, ihtiyaç halinde de bütün olarak zikredildikten sonra âyetteki istişhâd ele alınacaktır.

3. Kaynak

Çalışmamızda, Dr. Fahr Salih Kadare tarafından tahkik edilerek ilk kez Umman’da basılan Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî’nin (ö. 538/1144) *el-Mufasssal fî Sinâ’ati’l-Î’râb* adlı eserinin 2004 baskısı esas alınmıştır. Eserde geçen âyet istişhâdları başlıklar altında ele alınmıştır. Zemahşerî’nin *Keşşaf Tefsiri*, *Etvaku’z-Zeheb fî’l-Mevaiz-i ve’l-Huteb*, *Divanu’z-Zemahşerî*, *El-Unmûzec fî’n-Nahv* ve ilgili diğer eserleri ihtiyaç duyulan konularda referans alınmıştır.

Çalışmamızın ilk safhasında *el-Mufasssal* ve Zemahşerî hakkında günümüzde ve yakın dönemde yazılan kitaplar, makaleler ile Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri incelenmiştir.

el-Mufasssal’ın metninin çözümlenmesinde yaşanan bazı sorunların aşılması ve istişhâd yönünün detaylandırılması için şerhlerinden Muvaffakuddin el-Esedî İbn Ya’îş’in (ö. 513/ 1119) “*Şerhu’l-Mufasssal li’z-Zemahşerî*”, Kasım b. Hüseyin Hârizmî’nin (ö. 617/ 1220) “*Şerhu’l- Mufasssal fî San’ati’l- Î’rab el-Mavsum bi’t-*

Tahmîr”, İbn Hâcîp’in (ö. 646/ 1248) “*el-Îzâh fî Şerhi’l-Mufasssal*”, Kemal Cebrî Abherî’nin, *ez-Zemahşerî* (Sîretühü, Âsâruhu, Mezhebuhu’n-Nahvî) eserlerine başvurulmuştur. Sîbeveyh’in (ö. 180/ 796) “*el-Kitab*”, Müberred’in (ö. 286/ 900) “*el-Muktadap*”, İbn Hişâm’ın (ö. 761/ 1360) “*Şerh-u Katri’n-Nedâ ve Bell’is-Sadâ*”, adlı kitaplarına, Dr. Kemal Cebrî Abherî’nin *ez-Zemahşerî* (Sîretühü, Âsâruhu, Mezhebuhu’n-Nahvî), Tunus Zeytûne Üniveristesi İslami ilimler Fakültesinde kaleme alınan Dr. Muhammed el-Habîb el-Allânî’nin doktora çalışması “*eş-Şâhidu’l-Kur’ânî fî Kitâbi’l-Mufasssal*” adlı eseri, Ebu Hayyân el-Endelüsî’nin (ö. 745/1344) “*Bahru’l-Muhît*”, Ahmed Yûsuf es-Semîn el-Halebî’nin (ö. 756/ 1355) “*Ed-Dürri’l-Mensûr fî ‘Ulûmi’l-Kitabi’l-Meknûn*” isimli eserleri ve birçok tefsir, İ’râbu’l-Kur’ân, tabakât kitapları, tezler, dergi ve makaleler’den istifade edilmiştir.

Kur’ân-ı Kerîm âyetlerine ulaşmada Hasenât programından; meal vermede ise Türkiye Diyanet Vakfı ve Diyanet İşleri Başkanlığı meallerinden istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ VE ARAP DİLİNDE İSTİŞHÂD

1.1. ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Bu bölümde Zemahşerî'nin hayatı, yetiştiği ortam, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında öz bilgiler sunduktan sonra, *el-Mufasssal* hakkında bilgi vereceğiz.

1.1.1. Hayatı²

Müellifin tam adı, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed Ömer ez-Zemahşerî'dir.³ Hârizm bölgesine bağlı Zemahşer Köyü'nde 27 Receb 467'de (19 Mart 1074) Çarşamba günü doğmuştur.⁴ Bu yer Hârizmî diye de isimlendirilmiştir.⁵ Künyesi Ebu'l Kasım olan Zemahşerî, doğduğu bölgeye nispetle Harizmî, "Fahr-i Hârizm (Harizm'in övüncü)" ve "Cârullah" lakaplarıyla anılmıştır. Âlimler tarafından daha çok kullanılması sebebiyle lakapları içerisinde "Cârullah" diğer lakaplarından daha meşhur olmuş hatta bu lakap Zemahşerî için adeta bir isme dönüşmüştür.⁶ Allâh'ın komşusu anlamına gelen bu lakap, hayatının en önemli dönemlerini Mekke'de geçirmesi ve bu ikametlerindeki telif çalışmalarını ağırlıklı olarak Harem-i Şerîf'te yapması sebebiyle verilmiştir.⁷

² Zemahşerî ve eserleri hakkında bir çok çalışma yapılmıştır. Hayatı detaylı olarak bu çalışmalarda ele alındığı için biz burada atıflar yaparak kısa ve öz bir şekilde hayatına temas edeceğiz. Ayrıca geniş bilgi için bkz.: Kemal Cebrî Abherî, *ez-Zemahşerî* (Sîretühü, Âsâruhu, Mezhebuhu'n-Nahvî), Daru'l-Cenan, Umman 2014, 1. Baskı.; İsmail Bayer, *Keşşaf Tefsirinde Belagat Uygulamaları* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013); Abdurrahim Birlik, *Zemahşerî'nin Ruusu'l-Mesail İsimli Eserinde İlm-i Hilaf* (Kitabu'n-Nikah Örneği), (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013); Hüseyin Samancı *ez-Zemahşerî'nin Hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki çalışmaları* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk üniversitesi, 2015)

³ Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer ez- Zemahşerî, *el-Keşşâf-ü an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, (tahk.: Âdil Ahmed Abdu'l- Mevcûd- Ali Muhammed Muavvez), I, Mektebet-ü Ubeykan, Riyad, 1998, s. 12.; Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ty, s.1474; Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIV, s, 235.; Hayreddin az-Zirikli, al-'Alam, VIII, yay. Yok, s.155.; Ali Özek, *Zemâhşeri ve Arap Lügatciliğindeki Yeri*, Ensar Neşriyat, İst. 2006, s.25.;

⁴ Özek, *Zemâhşeri ve Arap Lügatciliğindeki Yeri*, s.25.; Hayreddin az-Zirikli, al-'Alam, VIII, s.155, y.y; Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebîbekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, II, Beyrut t.y., s. 110.

⁵ Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VII, Beyrut- 1957, s. 186.; Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIV, İstanbul 2013, s. 235.

⁶ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169.

⁷ Ebu'l- Kasım Carullah Mahmûd b. Ömar ez-Zemahşerî, *El-Unmûzec fî'n-Nahv*, Nşr. Sami b. Muhammed b el-Mensûr, yy, 1999, s. 3.

Zamahşerî'nin hayatı birçok eserde detaylı ele alınmasına rağmen ailesi hakkında detaylı bir bilgiye sahip değiliz. Kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre, dini emirlere riayet eden bir aileden gelmektedir. Annesinin, ağzı dualı saliha, zarif ve duygulu bir kadın olduğunu söyler.⁸ Babası da, sebebi çok iyi bilinmeyen bir olay neticesinde hapsedilmiş ve hapiste 494/1101 senesinde vefat etmiştir. “*Dîvânu'l-Edep*” adlı eserindeki şiirlerinden anlaşıldığına göre babası, kendini dine vermiş, gecelerini ibadet, gündüzlerini oruçla geçiren, ibadetlerini aksatmayan, âlim, edip, malı az ve ona önem vermeyen züht ve takva sahibi bir kimse idi.⁹

Fakir bir ailede dünyaya gelen Zemahşerî babası tarafından çırak olarak terziye verilir fakat ilme olan iştiahtan dolayı şefkat umarak babasına “beni şehre götür orada bırak” der.¹⁰ Bunun neticesinde Zemahşerî, ilim tahsili için âlimlerin ilgi odağı Buhara'ya gitmiş ve orada büyük âlimlerinden öğrenci olarak ilim tahsil etmiştir.¹¹

Hayatı boyunca sürekli hareket halinde olan Zemahşerî'nin hiç evlenmediği yaygın kanaat¹² olmakla beraber, ömrünün son dönemlerinde bir evlilik yaptığı da rivayetler arasındadır. Künyesinin Ebu'l-Kâsim olması bir ihtimalde evlilik yaptığına, diğer ihtimalde ise câriye sistemiyle çocuk sahibi olduğuna delalet eder. Kendisine nispet edilen ve evlendiğine işaret eden bir şiirinde ise “Evlendim; bilemedim, hata ettim, tutturamadım”¹³ diyerek evliliğinde mutluluğu bulamadığını dile getirmiştir.

1.1.2. Dönemin Siyasi Yapısı

Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde; Abbasiler, Selçuklular (431-551/ 1040-1156), Hindistan bölgesinde Gazneliler (351- 582/ 961-1186), Mısır ve Şam tarafında Fâtımîler (297- 567/ 910-1172), Mekke'de Eşraf Hasaniyyûn (487-518/ 1094-1124) devletleri İslam coğrafyasında hüküm sürmekteydiler.

Zemahşerî, Abbasî halifelerinden Ebü'l-Kâsim el-Muktedî-Biemrillâh Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh el-Abbâsî (ö. 487/1094); Ahmed Mustazhir

⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, s. 12.

⁹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, DİB Yay. Ankara 1988, s. 344.; Carullah Mahmûd b. Ömar ez-Zemahşerî, *Divanu'z-Zemahşerî* (nşr. Abdussettar Dayf), Müessesetü'l-Muhtâr, Kahire- 2004, s. 79.; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, s. 12.

¹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, s. 13.

¹¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, s. 13.

¹² Mustafa el-Cüveyni, *Kırâe fî Tûrasi'z-Zemahşerî*, Münâsatü'l-Maarif, İskenderiye, ty., s. 9.

¹³ Mîrzâ Muhammed Bâkır el-Mûsevî, *Ravdâtu'l-Cennât I-VIII*, 1. Baskı, VIII, ed-Dâru'l-İslamiyye, Beyrut 1991, s.127.

Billâh b. Muqtadî (ö. 512/1118); Ebu Mansûr el-Müsterşid-Billâh el-Fazl b. Ahmed el-Müstazhir-Billâh el-Abbâsî (ö. 529/1135); Mansûr Râşid Billâh (ö.530/ 1136) ve Ebu Abdillâh el-Muktefî-Liemrillâh Muhammed (Hüseyn) b. Ahmed el-Müstazhir-Billâh b. el-Muktedî-Biemrillâh Abdillâh el-Abbâsî (ö. 555/1160) dönemlerinde yaşamıştır.¹⁴

Birçok kavim ve ulusa merkezlik yapan Hârizm, Gazneli Sultan Mahmud'un orayı fethinden sonra bir Türk yurdu, bir bilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Ayrıca diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Harzemşahlar devletinde de çok iyi bir eğitim görerek yetişmiş olan hükümdarlar, devlet adamları ve şehzâdeler, ilme, sanata ilgi duyuyorlar; âlimlere, sanatkârlara saygı ve itibar gösteriyorlardı. Böylece Hârizm şehirleri ilmin, her dalının okutulduğu medreseleri ve yetiştirdiği âlimleriyle ortaçağ İslam ilim dünyasında, haklı olarak, çok parlak bir isim yapmıştır. Herkes tarafından sahalarında birer otorite kabul edilen tabiî ilimler âlimi Birûnî (ö. 973-1048), Zahir-i Harzemşahiye adlı tıp kitabının sahibi hekim İsmail Cürçani (ö. 1137) ile tefsîr ve lügat âlimi Zemahşerî Hârizm'li âlimlerin en meşhurlarındandır.¹⁵

Hârizm bölgesinin kısaca coğrafi ve kültürel yapı ve birikiminden değinmek gerekirse; “Türk fikir ve kültür hayatında Harizm bölgesinin çok özel bir yeri vardır. İslamiyetten önceki dönemlerde de bu bölge din ve kültür merkezi olarak bilinir. Birçok kavim ve ulusa merkezlik yapan Hârizm, Gazneli Sultan Mahmud'un hükümdarlığında bir Türk yurdu, bir bilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Hârizm'in bir Türk yurdu olmasından sonra, burada büyük bir bilim, sanat ve kültür gelişmesi olmuştur. Bölgenin bütünüyle Türkleşmesinden sonra ise, mevcut kültür ve medeniyet devam etmiş, hatta yeni yeni kurumlar meydana gelmiştir. O dönemin Hârizm bölgesindeki bütün şehirlerde yüksek seviyeli medreselerin bulunduğu ve bu medreselerde değerli bilim adamları tarafından muntazam bir şekilde dersler verildiği bilinmektedir. Hârizm medreselerinde büyük din adamları ve bilginler yetişmiştir.”¹⁶ Ayrıca; Hârizm'de felsefe, sanat ve bilimsel faaliyetler yanında Kelam da gelişmiştir. Birçok kültür merkezindeki tek yanlı gelişmenin aksine burada, çok yönlü bir fikri faaliyet göze çarpar. Özellikle “akılcı” felsefeden mülhem olarak ortaya çıkan

¹⁴ Mahmûd Şâkir, *İslam Tarihi*, V, 1995, s.193, 211, 227, 241, 243.

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İst. 1983, s.374.

¹⁶ Hüseyin Akyüz, *Türk Eğitimcileri I*, M.E.B. Yayınları 3434, İstanbul 2001, s.123.; Bkz. Abherî, *ez-Zemahşerî* (Sîretühü, Âsâruhu, Mezhebuhu'n-Nahvî), s. 12.

“Mutezile” mezhebi, XI. Yüzyıldan itibaren büyük bir gelişme ve yayılma alanı bulmuş, her türlü dini taassup ve ifrata karşı akıl ve akıl ilkelerini savunmuştur.¹⁷

1.1.3. İlmî Şahsiyeti

Zemahşerî'nin yaşadığı dönemde Hârizm canlı bir ilim ve kültür merkeziydi. Kitap edinme arzusu, telif sayısının çoğalması ve eğitim metotlarında gözlenen değişimler bölgedeki ilmi faaliyetleri hareketlendirmiştir. Buna rağmen Zemahşerî, gerek sakatlığı gerekse ailesinin geçim sıkıntısı çekmesi yüzünden, babası tarafından terzilik mesleğine verildi; fakat onun ilim tahsili hususundaki ısrarı üzerine medreseye gönderildi. Gençlik yıllarından itibaren Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimin derslerine katıldı.¹⁸ Çok kuvvetli bir medrese öğrenimi görmüş olan Zemahşerî, önce, Hârizm âlimlerinden şeyh Ebu ‘Ali ed-Darîr el-Edîb’den edebî bilgileri, İmâm Rükneddin Mahmûd el-Uşûlî ve İmâm Manşûr’dan ilm-i usûl ve Şeyh Sedîd el- Hayyati’den fıkıh öğrendi. Birkaç defa Bağdat’a gitti ve orada edebî ilimler okutan ‘Ali b. Muzâffer en-Nişâbûrî ve Ebu Nasr İsfahânî’nin derslerini dinledi. Ayrıca Ebu Sâid Şankânî ve Şeyhulislam Ebu Nasr el-Cevâlîki’nin meclislerine devam etti. “Sonra Mekke’ye gidip orada 5 yıl kadar kaldı. Bundan dolayı Cârullah (Tanrı’nın komşusu) lakabı ile anıldı. Ayrıca eserlerinin kendisine kazandırdığı büyük şöhretten dolayı da Fahr-i Hârizm (Hârizm’in övüncesi) lakabı ile de anıldı. Daha sonra yurdu olan Hârizm’e döndü. Devrin hükümdarı Atsız’dan iltifat gördü ve yazdığı *Mukaddimetü’l-edeb* adlı eserini ona ithaf etti. Vefatından birkaç yıl öncesine kadar ilim tahsili ve icâzet almak için çaba sarfetti. Arefe gecesi 538’de (14 Haziran 1144) Ürgenç’de vefat etti.”¹⁹

1.1.4. Hocaları

Zemahşerî, ilim konusunda ilk bilgilerini öğrendiği Ebu Muzar b. Cerîr ez-Zabbî el-İsfahânî’den (ö. 507/1113) başka, ilmi seyahatleri sırasında birçok âlim şahsiyetin de meclisinde bulunmuş ve onlardan farklı ilim dallarında ders almıştır.²⁰

Onun, derslerinde bulunduğu hocaları şunlardır:

¹⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İst. 1983, s.374.

¹⁸ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIV, s. 235.

¹⁹ Özek, *Zemâhşeri ve Arap Lügatciliğindeki Yeri*, s.17-24.

²⁰ el-Kıfî, *İnbâhu’r-Ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuhât*, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, (thk. Ebu’l-Fazl İbrâhîm), Kâhire, 1986, III, 173; Ahmed Efendî, *Aksa’l-Ereb fî Tercemeti’l-Mukaddimetu’l-Edeb*, I, Dâru’t-Tıbbâ’atı’l-Âmire, İstanbul 1895, s. 298; İbn ‘İmâd, Ebu’l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtu’z-Zeheb fî Ahbâri min Zeheb*, IV, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrût, ty., s.119.

1. Ebu Mansûr el-Cevâlikî'den (ö. 540/1145) edebiyat ve lûgat.
2. Rukneddin Muhammed el-Usûlî'den (ö. 536/ 1141) usûlu'd-din ve tefsîr.
3. eş-Şeyh es-Sedîd el-Hayyâtî'den (ö. ?) fıkıh.²¹
4. Ali b. Muzâffer en-Nîsâbûrî'den (ö. 493/1100) edebi ilimler.
5. Ebu Nasr el-İsfehânî'den (ö. 507/1113) edebî ilimler.
6. Ebu'l-Hattâb Nasr b. Ahmed b. Ebî'l Bâtır'dan (ö. 494/ 1101) Hadis.
7. Ebu Saîd eş-Şekkânî'den (ö. 506/ 1112) Hadis.
8. Ebu Mansur b. Nasr el-Hârisî'den (ö. ?) Hadis.²²
9. Hanefî fakîhlerinden olan Kâzî'l-Kuzât Ebu 'Abdillâh Muhammed b. 'Alî ed-Damagânî'den (ö. 478/ 1085) Hadis ve fıkıh.
10. Ebu's-Sa'dat İbn eş-Şecerî'den (ö. 542/1148) nahiv ve edebiyat.²³
11. Mekke'de Ebu Bekr 'Abdullah b. Talha el-Ya'burî'den (ö.518/1124) Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okudu.

Bilhassa nahiv, lûgat ve edebî ilimlerde kendisini yetiştiren Zemahşerî, 512/ 1118 yılında yakalandığı şiddetli bir hastalıktan sonra Mekke'ye gitti. Orada Şerîf Ebu'l-Hasan 'Alî b. Hamza b. Vehhâs (ö. 550/ 1155) Zemahşerî'ye çok iltifatta bulunarak ona saygı ve hürmet gösterdi. Hatta her ikisi karşılıklı birbirlerine dostane şiirler söylediler. Zemahşerî, yakın ilgi gördüğü ve ilerde meşhur tefsirini teşviki ile yazmaya başlayacağı mu'tezilî olan İbn Vehhâs ile ilmi mütâlaa ve teâtillerde bulunmuştur.²⁴ Mekke'de bulunduğu sırada Hicâz bölgesini dolaşarak çeşitli kabilelerin dili, edebiyatı, örf ve âdetleri hakkında geniş bir malûmat edinmiştir.²⁵ Nitekim kendisine uzun süre Mekke ve havalisinde ikâmet etmesinin sebebi sorulduğunda "Bulamadığım kalbi bulabildiğim yerdir" şeklinde cevap vermiştir.²⁶ Zemahşerî, Mekke'de iki yıl kaldıktan sonra Hârizm'e dönmüştür. Ancak Mekkeye duyduğu özleminden dolayı kısa bir süre sonra tekrar buraya gelmiştir. Zemahşerî, bulunduğu her şehirde halkın etrafına toplanıp kendisinden ilim tahsil ettiği çok değerli bir âlimdir. O, ilmi seyahatlerin birinde 533/ 1138 yılında

²¹ Taşköprizâde Ahmed Efendi, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Sa'âde Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm*, II, Beyrut, 1985, s. 89.

²² el-Hamevî, *Mû'cemu'l-Udebâ*, XIX, Dâru'l-Me'mûn, Kahire, ty., s. 127.

²³ Zemahşerî'nin bu hocası'nın adı Hibetullâh b. 'Alî olup, h. 450 (m. 1058)'de Bağdat'ta doğmuştur. Nahiv tahsilinden sonra burada Ebu Tâlib soyundan gelenlerin nakipliğini yürüten İbnu's-Şecerî, 542/ 1148 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

²⁴ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, III, s. 268; el-Hamevî, *Mû'cemu'l-Udebâ*, XIV, s. 86.

²⁵ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, III, s. 266.

²⁶ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, III, s. 266.

Mekke'den Hârizm'e dönerken Bağdat'a uğramış²⁷ burada değerli dil ve edebiyat âlimi İbn Şecerî (ö. 542/ 1148) tarafından da şiirle takdir edilerek ondan büyük saygı görmüştür. İlme karşı bitmek tükenmek bilmeyen bir arzusu olan Zemahşerî, bir taraftan ders okuturken diğer taraftan da Ebu Mansûr el-Cevâlikî (ö. 540/ 1145)²⁸ gibi büyük âlimlerin derslerine devam ederek 66 yaşında olmasına rağmen icâzet almıştır.²⁹

1.1.5. Öğrencileri

Zemahşerî, birçok alanda telif ettiği değerli eserleri ile birçok ilim adamının yetişmesini sağlamıştır.³⁰

Zemahşerî, hayatı boyunca ilimle uğraşmış ve kendisini ona adamıştır. O, talebe seçiminde ve icâzet verme konusunda çok titiz davranmış; kendisinden icâzet alan birçok değerli talebe yetiştirmiştir. Ayrıca onun meclislerinde bulunarak ondan doğrudan ders alan ve ilminden istifade eden birçok kişi vardır. Sadece isimleri tespit edilebilen en meşhur talebeleri ise şunlardır:³¹

1. Zemahşer'de Ebu 'Amr 'Âmir b. el-Hasan es-Semmâr.

2. Taberistan'da Ebu'l-Mehâsin İsmâ'îl b. Abdillâh et-Tavîlî.

3. Abiverd'de Ebu'l-Mehâsin Abdurrahîm b. Abdillâh el-Bezzâz.

4. Semerkand'da, Ebu Sa'd Ahmet b. Mahmud eş-Şâşî.

5. Hârizm'de Ebu Tâhir Sâmân b. Abdilmelik el-Fakîh, el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî el-Hârizmî (ö.562/1167) ve Ebu Yûsuf Ya'kûb b. 'Alî b. Muhammed el-Belhî.³²

6. Ebu'l-Hasan el-'Adîb.

²⁷ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, III, s.266.

²⁸ Edîp ve lûgat âlimi olan Ebu Mansûr Mevhud b. Ahmed el-Cevâlikî, h. 466 (1073) senesinde Bağdat'ta doğmuştur. Ebu'l Kâsım b. el-Busrî ve Ebu Tâhir b. Ebî Sakar'dan hadis dinlemiştir. el-Hatib el-Bagdâdî'den de edebiyat okumuştur. Derin bilgi sâhibi olan bu zat, Nizâmîye Medresesi'nde ders okutmuş ve Abbâsi halifesi el-Muktefî ile dostluk kurmuştur. Hatta el-Muktefî, ondan bazı kitapları da okutmuştur. el-Cevâlikî, başta İbnu'l-Cevzî olmak üzere birçok talebe yetiştirmiş ve h.540 (1145) senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Bazı eserleri şunlardır: *Şerhu Edebi'l-Kâtib*, *el-Mu'arreb mine'l-Kelami'l-A'cemi*, *Tekmîle Islâh mâ Tegallate fihi'l-'Amme*, *Esmâ Hayli'l-'Arab*; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, III, 270; Brockelman, Carl, GAL, (çev. 'Abdul Halîm en-Neccâr), I, Leipzig 1909, s. 80; Muharrem Çelebi, "Cevâlikî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VII, 438.

²⁹ el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, III, s. 270.

³⁰ el-Hûfî, Ahmed Muhammed, *ez-Zemahşerî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1996, s. 96-97; İsmail Cerrahoğlu, "*Tefsîr Tarihi*", I, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, s. 317.

³¹ es-Sem'ânî, Ebu'l-Muzâffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî, *el-Ensâb*, (thk. eş-Şeyh 'Abdul Rahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî), VI, Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniya, Kâhire 1980, 298.

³² el-Hamevî, *Mû'cemu'l-Udebâ*, XX, s.55.

7. Zeyneb bint eş-Şa'rî.

8. 'Ali b. 'Îsâ b. Hamza b. Vehhâs (ö. 568/ 1200)'dır.

Zemahşerî'den ilim tahsil edenlerden birisi de Hucetu'l-Efâzil ve Fahu'l-Meşâyah" lakablarıyla anılan Ali b. Muhammed el-'Umrânî el-Hârizmî (ö.560/1192)'dir.³³

1.1.6. Dil Ekolü

Zemahşerî Bağdat dil ekolündendir. Bağdat ekolünden olmasına rağmen iki karşıt ekolün görüşleri arasında seçim yaparken bu görüşlerin birine ya da her ikisine birden yer vermek suretiyle geniş bir alanı kapsayan çalışmalar meydana getirmiştir. Bununla birlikte Zemahşerî, deliller üzerine gücü ve cesaretiyle özgün şahsiyetini korumaya devam etmiştir. Zemahşerî'nin kendi ve sonrasındaki dönemlerde ilmi muhitlerde; geniş ilmi, çok faziletli oluşu ve parlak zekasıyla anıldığı görülür.³⁴

1.1.7. Mezhebi

Zemahşerî, amelde hanefî itikatta ise Mu'tezilîdir.³⁵ Hayatını ilme adanmış Zemahşerî, gittiği her yerde onun için oluşturulan meclislerde ilim öğretmiş ve mensubu olduğu Mu'tezile mezhebini anlatarak oradakileri kendi mezhebine davetten de geri kalmamıştır. Zemahşerî, âyetleri tefsir ederken Mu'tezilî görüşlerini açıkça ortaya koymuştur. Mu'tezile akâidinden birçoğunu ise işaret ederek zikretmiştir. el-Bulkinî (ö.724/805) bu tespitle ilgili olarak "Keşşâf'tan i'tizâlî cımbızla çekip çıkarttım." demiştir.³⁶

Fıkıhta Hanefî mezhebine mensup olan Zemahşerî, bununla övündüğünü dîvânında yazdığı beyitlerle göstermiş ve fıkıh anlayışında mutaassıp olmayıp diğer mezhep görüşlerini de beğendiğini ifade etmiştir.³⁷

"Dinim, inancım ve mezhebim konusunda Hanefilere güvenirim. Mezheplerinde doğru yol üzere oldukları için onları seçerim."

³³ el-Hamevî, *Mû'cemu'l-Udebâ*, XV, s.61.

³⁴ el-Hamevî, *Mû'cemu'l-Udebâ*, XIX, s. 126

³⁵ Mu'tezile, hicri 2. asrın başlarında ortaya çıkan ve İtikadî meselelerin yorumunu akla dayandırarak ve iradeye öncelik vererek açıklayan bir kelâm mezhebidir. Geniş bilgi için bkz., İlyas Çelebi, "Mutezile", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul 2006, s. 391.

³⁶ el-Kattân, Mennâ' b. Halîl, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu Vehbe, Kahire 2000, s. 526.

³⁷ ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed, *Dîvânü'z-Zemahşerî*, Dâru Sâdır, (Şerh: Fâtima Yûsuf el-Haymî), Beyrut 2008, s. 371.

“Hak din onların nesepleridir, Hanefî onların mezhepleridir. Aşağılık grupların peşinden gitmezler.”

Zemahşerî, itikâden mu‘tezile mezhebinin görüşlerini benimsediği için ağır eleştirilere maruz kalmış, Ancak her seferinde Mu‘tezile mezhebine verdiği değeri ifâde etmekten çekinmemiştir. Hatta bir yere ziyarete gittiğinde “Açın kapıyı, Ebu’l-Kâsım el-Mu‘tezilî geldi.” şeklinde hitap etmesi onun bu husustaki taassubunu göstermektedir.³⁸

el-Kıftî (ö.646/1248) onun hakkında: “Zemahşerî, kendi döneminde Arap olmayıp fazilet bakımından yüce kişilerin en başında gelenlerinden ve kesin olarak mu‘tezili olan biriydi” der.³⁹

el-Hamevî (ö.626/1229) onun için şunları söyler: “O; tefsîr, nahiv, dil ve edebiyatta öncü; geniş ilim sahibi biriydi. Mezheb olarak Mu‘tezilîydi ve bununla bilinirdi.”⁴⁰

el-Askalânî (ö.852/1449): “Dilci müfessir Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, sâlih bir kişidir. Fakat o, Mu‘tezile mezhebine çağırın biriydi”.⁴¹

İbnu’l-‘Îmâd (ö.1089/1679) ise “Zemahşerî, M u‘tezilî inancında olan ve onunla bilinen bir kişidir” demiştir.”⁴²

İnanç sahasında taklide karşı olan Zemahşerî, “Yoldan sapmanın bir annesi olsaydı, ancak taklit olurdu”⁴³ sözüyle, aklı terkedip değerlendirme yapmaksızın taklide yönelmenin izzetten çok zillete yakın olduğunu ifade eder. “Mekke”de uzun müddet “mücâvir” kaldığı için “Carullâh” lâkabıyla da meşhur olan “Zemahşerî” Hârizm’de yetişen tanınmış mu‘tezile ricâlindendir.⁴⁴ Son dönem din âlimlerimizin en büyüklerinden birisi belki de birincisi olan Ömer Nasuhi Bilmen bile Zemahşerî’nin fıkıh bakımından Hanefî mezhebine bağlı âbid ve zahid bir kişi

³⁸ İbn Hallikan, Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefayatu’l-A’yan*, V, Beyrut, 1997, s. 170.

³⁹ el-Kıftî, *İnbâhu’r-Ruvât ‘alâ Enbâhi’n-Nuhât*, III, s. 270.

⁴⁰ el-Hamevî, *Mû‘cemu’l-Udebâ*, XIX, s. 126.

⁴¹ el-‘Askalânî, Ahmed b. ‘Alî b. Hacer, *Lisânu’l-Mizân*, VIII, Mektebu’l-Maţba‘âti’l-İslamiyye Beyrût 2002, s. 8.

⁴² İbnu’l-‘Îmâd, *Şezerâtu’z-Zeheb fî Ahbâri min Zeheb*, IV, Dâru’Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, ty., s. 120.

⁴³ ez-Zemahşerî, *Etvaku’z-Zeheb fî’l-Mevaiz-i ve’l-Huteb*, thk. Ahmed Abduttevâb, Daru’l-Fadile, Kahire, ty., 110

⁴⁴ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İst. 1981, s.202.

olduğunu belirterek, itikaden ise “mutezile”ye eğilimli olmasını teessüf edilecek bir vaziyet olarak tarif eder.⁴⁵

Tasavvufî görüş ve terbiyeye uzak olduğundan, sufilere ve velilere ağır bir dille hücum etmekte herhangi bir sakınca görmezdi.⁴⁶

İtikâdî olarak Mu‘tezile, ameli olarak Hanefî mezheplerine mensub olan Zemahşerî’nin i‘tizalî görüşlerinde ve düşünce yapısında hiç şüphesiz hocalarının, yetiştiği ortamın ve dönemim siyasi yapısının etkisi göz ardı edilemez. Kendi deha ve özelliklerinin farkında olan bu büyük âlimin ; “*Ey Araplar! Gelin, atalarınızın dilini benden öğrenin!*” diye âdetâ meydan okuyabilmesi ve tefsiri boyunca –lisan-ı haliyle ve bazen açıkça- “Allah’ın kelamı öyle değil işte böyle anlaşılır!” şeklindeki tutumu, bilimsel muhitlerde hayranlık uyandırdığı kadar muhalif kesimler de belli belirsiz nefret oluşturmıştır. “Tefsirde akılcı söylemin temsilcisi” olarak son derece aklî hareket ettiği sanılan Zemahşerî’nin, “İlimlerin en üstünü Ehl-i Adalet ve Tevhid’in (yani Mu‘tezile’nin) geliştirdiği kelam ilmidir” diyebilmesi; muhaliflerini boş kafalı vb. sıfatlarla anması, sorunlu rivayetleri hiç akıl ve ilim süzgecinden geçirmeden olduğu gibi vermesi de bu nefrette etkili olmuş gözükmektedir.⁴⁷

İslam inanç sistemi ve itikadı üzerine yapılan tarihi ve kavramsal incelemelerde Zemahşerî’yi hissetmemek mümkün değildir.⁴⁸ Hala bu alanda önemli ve etkili bir kaynak olma özelliğini korumaktadır.

1.1.8. Eserleri

Zemahşerî, çok yönlü ilmi kişiliğe sahiptir. Neredeyse İslami ilimlerin bütün dallarında ve Arap edebiyatı alanında eserler vermiştir. Zemahşerî, lügat, nahiv, edebiyat, arûz, tefsîr, kıraat, Hadis, fıkıh, akâid, ahlâk, terâcim (biyografi), mantık gibi alanlarda pek çok eser vermiştir.⁴⁹ Tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili gibi birçok alanda kaleme almış olduğu eserler bize, Zemahşerî’nin ne kadar verimli bir âlim

⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, Bilmen yayınevi, İst.1947, s.467.

⁴⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslamiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1976., s. 467; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, s. 467; Özek, *Zemâhşeri ve Arap Lügatciliğindeki Yeri*, s.46.

⁴⁷ ez-Zemahşerî, *Keşşaf Tefsiri*, (editör: Murat Sülün, çev.Muhammed Coşkun- Ömer Çelik-Necdet Çağıl-Adil Bebek), I, Mega basım yayın, İstanbul 2016, s. 18.

⁴⁸ Ali Aslan Aydın, “İslam İnançları ve Felsefesi”, DİB Yayınları, Ankara1964, ss. 235-239.

⁴⁹ Hayreddin ez-Zirikli, VII, s. 178.; Katip Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, II, s.1475; İsmail Bayer, *Keşşaf Tefsirinde Belagat Uygulamaları* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), s.93.

olduğunu göstermesi açısından yeterlidir.⁵⁰ Zemahşerî, *Mu'cem Arabî Fârisî* adlı eseri dışında bütün eserlerini, devrin ilim dili olan Arapça ile yazmıştır.⁵¹ Kaynakların verdiği bilgiye göre Zemahşerî'nin başta tefsir olmak üzere, dil, edebiyat, belâgat, hadis; fıkıh, fıkıh usulü, tasavvuf, tarih, coğrafya gibi farklı dallarda yetmişin üzerinde eseri bulunmaktadır.⁵² Bu eserler matbû', el yazma veya sadece kaynaklarda adları geçen çalışmalardan oluşur.

Çok genç yaşta kıymetli eserler yazmaya başlayan Zemahşerî, hayatı boyunca aralıksız devam ettirdiği ilmi çalışmalarıyla İslam kültürüne önemli katkılarda bulunmuş, tefsîr, Hadis, fıkıh, kelâm, nahiv, lügat, edebiyat, arûz, hal tercümesi vs. gibi çeşitli mevzûlarda pek çok eser yazmıştır.

Zemahşerî, başta Türkçe olmak üzere, Farsça, Hârizmce ve Arapça'yı çok iyi bilmekteydi.⁵³ Buna rağmen o, Mekke'de ikameti sırasında Arap yarımadasındaki bazı yerleri ve Yemen şehirlerini gezerek Arapça'ya hâkimiyetini daha da güçlendirmiştir.⁵⁴ Genelde eserlerini devrin yaygın ilim dili olan Arapça ile kaleme alan Zemahşerî'nin, dile hâkimiyeti yazdığı eserlerde, söylediği şiir, kasîde ve medhiyelerde açıkça görülmektedir. Zemahşerî'nin eserleri konuları dikkate alınarak şu şekilde sınıflandırılabilir:

a. İslamî İlimlerle İlgili Eserleri

Eserlerinin sayısını otuz olarak tespit edenler bulunduğu gibi altmış beşe kadar çıkaranlar da vardır. Bu farklılık, bazı kitapların çeşitli bölümlerinin müstakil eser sayılmasından veya bir kısım eserlerinin değişik isimlerle anılmasından kaynaklanmış olabilir.

1. *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl* (الكشاف عن حقائق التنزيل): Kısaca *el-Keşşâf* diye bilinen bu Kur'ân tefsîri, daha ziyâde dil ve belâgat bakımından önemli olup, belâgat yönünden Kur'ân'ın i'cazını ortaya koymaya çalışmıştır. Zemahşerî'den önceki müfessirlerin hemen hepsi tefsîrlerinde rivayet yolunu tâkip ettikleri halde, o, dirâyet

⁵⁰ Mustafa Sâvî Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî fî Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyân-i İ'câzihî*, Dâru'l-Meârif, Mısır t.y., s. 51.; Zekerîya Kitapçı, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri*, Konya, Yedikubbe Yayınları, 2004, s. 62-63.

⁵¹ Özek, *Zemâhşeri ve Arap Lügatciliğindeki Yeri*, s. 54-55.

⁵² Özek, *Zemâhşeri ve Arap Lügatciliğindeki Yeri*, s. 55- 56; Bkz. Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî*, s. 52.

⁵³ Nuri Yüce, "Zemahşerî", *İslam Ansiklopedisi*, XIII, MEB, İstanbul 1986, s. 511.

⁵⁴ Muvaffakuddîn el-Esedî İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, Tah. İmîl Bedî' Ya'kûb, I, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnân 2001, s. 7.

yolunu tercih etmiş ve bu yolda yürürken daha çok *Kur'ân*'ın dilindeki üstünlük ve incelikleri göz önünde bulundurmıştır.⁵⁵ Bu yönüyle kendinden sonra gelen bütün dirâyet müfessirleri ondan istifade etmişler ve *Keşşâf* tefsiri, “*Ümmü't-Tefsîr*” (Tefsirlerin anası veya ana tefsir) kabul edilmiştir.⁵⁶ Nitekim bu eser, Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Kâdî Beydâvî (ö. 685/1286) ve Ebu's-Suûd Efendi (ö. 982/1574) tarafından takdir edilmiştir. Bu arada *el-Keşşâf*, Mâlikîlerce beğenilmediği halde, yine Mâlikî olan İbn Haldun (ö. 808/1406) tarafından bütün tefsîrlerden üstün sayılmıştır.⁵⁷

2. *Nuketu'l-A'râb fî Ğarîbi'l-İ'râb* (نكت الأعراب في غريب الإعراب)⁵⁸: Bu eser, adından anlaşılacağı üzere Kur'ân'ın i'râbı hakkındadır.

3. *el-Minhâc fî'l Usûl* (المنهاج في الأصول)⁵⁹: Fıkıh konusunda yazılmış bir eserdir. E.J, Brill müessesinin, hususi kütüphanesinde bir nüshası vardır.⁶⁰

4. *Mu'cemu'l-Hudûd* (معجم الحدود): Eser, fıkıh hakkındadır.⁶¹

5. *Ru'ûsu'l-Mesâil* (رؤوس المسائل)⁶²: Hanefî ve Şâfiî mezhepleri arasında ihtilafı olan fikhî konuları ihtiva eder. 1987 yılında Abdullah Nezâr Ahmed tarafından bir cilt halinde tahkikli bir neşri yapılmıştır.⁶³

6. *er-Râid fî'l-Ferâid* (الرائض في الفرائض)⁶⁴: Ferâiz (miras hukuku) ile alakalı bir eserdir.

7. *Menâsiku'l-Hacc*⁶⁵: Haccın keyfiyetiyle ilgili bir eserdir.

⁵⁵ Yüce, “Zemahşerî”, s. 511.

⁵⁶ Bedrettin Çetiner, “Zemahşerî”, *Şâmil İslam Ansiklopedisi*, Şâmil Yayınevi, İstanbul 2003, s. 3279.

⁵⁷ Yüce, “Zemahşerî”, 511.

⁵⁸ Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, Mektebet-ü el-Bâbî, t.y., s. 2691.

⁵⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kutub ve'l-Funûn*, II, s. 1877; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 15.

⁶⁰ Özek, *Zemâhşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s. 58.

⁶¹ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1731; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 15.

⁶² Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 915; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169.

⁶³ Çetiner, “Zemahşerî”, s. 3278.

⁶⁴ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 168; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 831; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

⁶⁵ Yüce, “Zemahşerî”, s. 511.

8. *Muhtasaru'l-Muvâfaka beyne Ehli'l-beyt ve's-Sahâbe*

(مختصر الموافقة بين أهل البيت والصحابة)⁶⁶: Hadisle ilgili olan bu eser, Ebu's-Sa'îd er-Râzî İsmâîl'in aynı adı taşıyan eserinin muhtasarıdır.⁶⁷

9. *el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadis* (الفائق في غريب الحديث)⁶⁸: Hadis metinlerinde geçen anlaşılması güç kelimeleri açıklayan bir sözlüktür. Alfabetik lügat tarzında hazırlanan bu eserle alakalı olarak İbn Hacer (ö. 852/1449) şöyle demiştir: “Kitâbu'l-Fâik, ğarîbu'l-Hadis mevzuunda yazılmış eserlerin en güzeli, çünkü muhtasar olmakla beraber, dağınık meseleleri doğru nakillerle bir araya getirmiştir.”⁶⁹

b. Nahivle İlgili Eserleri

1. *el-Mufasssal* (المفصل)⁷⁰: Eser birinci bölümün üçüncü kısmında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2. *'Unmûzec fî'n-Nahv* (أنموذج في النحو): *el-Mufasssal*'ın hûlasası olan bu eser, çok rağbet görmüş ve şerh edilmiştir.⁷¹

3. *el-Muhâcât bi'l-Mesâili'n-Nahviyye* (المحاجة بالمسائل النحوية)⁷²: Arap dilinin inceliklerini soru cevap şeklinde anlatan küçük bir risâledir.

4. *el-Mufred ve'l-Mu'ellef* (المفرد والمؤلف)⁷³: Nahivle ilgili küçük bir risâledir.⁷⁴ Bu eser Behîce Hasenî tarafından Bağdat'ta (784/1382) basılmıştır.⁷⁵

5. *Risâle fî Kelimâti's-Şehâde* (رسالة في كلمة الشهادة)⁷⁶: Kelime-i Tevhîd'in nahiv bakımından tahliline dair bir risâledir.⁷⁷

⁶⁶ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 1890; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 14.

⁶⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691.

⁶⁸ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1217.

⁶⁹ Özek, *Zemahşeri ve Arap Lügatciliğindeki Yeri*, s.58.

⁷⁰ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169.

⁷¹ Çetiner, “Zemahşerî”, s. 3278.

⁷² İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 168.

⁷³ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1776.

⁷⁴ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1776.

⁷⁵ Yüce, “Zemahşerî”, s. 512.

⁷⁶ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

⁷⁷ Yüce, “Zemahşerî”, s. 512.

6. *Emâlî Cârû'l-lâh* (أُمالي جار الله)⁷⁸: Bu eserin nahiv hakkında olduğu tahmin edilmektedir.

7. *Samîmu'l-'Arabiyye* (صميم العربية)⁷⁹: Nahivle ilgili bir eserdir.⁸⁰

c. Lügat ile İlgili Eserleri

1. *Esâsu'l-Belâga* (أساس البلاغة)⁸¹: Bu eser, o zamana kadar kelimelerin son harflerine göre alfabetik olarak düzenlenen sözlüklerin aksine, kelimelerin ilk harflerini esas alarak alfabetik olarak hazırladığı Arapça bir sözlüktür.⁸² Zemahşerî, bu çalışmasıyla klasik Arapça'nın önemli bir lügatını yapmış olmakla birlikte, kelimelerin müşahhas olanları yanında, mecâzî anlamlarını, edebî özelliklerini ve belâgat terimlerini de vermek sûretiyle Arap lügatçılığında yeni bir çıkış açmıştır.⁸³

2. *Mukaddimetu'l-Edeb* (مقدمة الأدب): Arapça pratik bir sözlükten ibâret olan bu eser, Hârizmşah Atsız b. Muhammed'e ithaf edilmiştir. Zemahşerî'nin bu eseri, isim, fiil, edat, isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere beş ana bölüme ayrılmaktadır.

Eseri, Hoca İshak Efendi (ö. 1120) *Aksa'l-Ereb fî Tercemeti Mukaddimetu'l-Edeb* (أقصى الأرب في ترجمة مقدمة الأدب) ismiyle Türkçeye tercüme etmiştir.⁸⁴

3. *Kitâbu'l-Emkine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâh* (كتاب الأمكنة والجبال والمياه)⁸⁵: Tarihî ve coğrafi lügat mahiyetinde hazırlanmış olan bu eser 1272/1856'da Leiden'de, 1357/1938'de Bağdat'ta basılmıştır.⁸⁶

4. *Mu'cem 'Arabî- Fârisî* (معجم عربي فارسي): Arapça ve Farsça bir lügat olan bu eser, A. Fitz tarafından 1843'de Leipzig'de neşredilmiştir.⁸⁷

⁷⁸ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 164.

⁷⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1082; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 14.

⁸⁰ Enver Arpa, *Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri*, Fecr Yay., Ankara, 2012, s. 46.

⁸¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 1; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 11.

⁸² İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 11; Çetiner, "Zemahşerî", s. 3278.

⁸³ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 1.

⁸⁴ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1798.

⁸⁵ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1398.

⁸⁶ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.61.

⁸⁷ Özek, *Zemahşerî ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s.61.

Zemahşerî'nin yine lügata dair olduğu anlaşılan şu eserlerinin ise sadece isimleri bilinmektedir:

5. *Cevâhiru'l-Luga* (جواهر اللغة)⁸⁸ Yazması bilinmiyor.⁸⁹

6. *Kitâbu'l-Esmâ fi'l-Luga*⁹⁰

7. *el-Ecnâs* (الأجناس)⁹¹

d. Edebiyatla İlgili Eserleri

1. *Nevâbiğu'l-Kelim* (نوابغ الكلم)⁹²: Seçilmiş vecizelerden teşekkül eden bu eserin birçok yazma nüshası ve şerhi vardır.

2. *Atvâku'z-Zeheb* (أطواق الذهب) / *en-Nesâihu's-Sığâr* (النصائح الصغار): Ögüt, hikmet ve ahlâk konusunda secîli ve süslü nesirle yazılmış 100 makaleden ibaret olan muhtasar bir eserdir.⁹³ Zemahşerî “*Ey Ebu Kâsım ...*” diye her makâmenin başında kendine hitap etmiştir.⁹⁴

3. *Makâmât* (المقامات)⁹⁵ / *en-Nasâihu'l-Kibâr* (النصائح الكبار)⁹⁶: Zemahşerî'nin şiddetli bir hastalık geçirdikten sonra 512/1118'de yazdığı bu eser, 50 makâmeden ibaret olup, müellifin kendisine yaptığı nasihatları ihtiva eder ve ilk olarak O. Rescher tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir.⁹⁷ Zemahşerî, bu eserinde aynı adla eser yazan el- Harîrî'den (ö. 516/1122) mevzu ve gaye bakımından ayrılmıştır. el-Harîrî, Makâmelerinde başkalarını konuşturduğu halde Zemahşerî kendine hitap etmiştir.⁹⁸

⁸⁸ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 616; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 12.

⁸⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2690.

⁹⁰ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691.

⁹¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî* C.I, s.11.

⁹² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 1978.

⁹³ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 12; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 81.

⁹⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s.81.

⁹⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1791; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 15

⁹⁶ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 15.

⁹⁷ Yüce, “Zemahşerî”, s. 514.

⁹⁸ Özek, *Zemâhşerî ve Arap Lügatciliğindeki Yeri*, s.62

4. *Rabî‘u’l-Ebrâr ve Nusûsu’l-Ahbâr* (ربيع الأبرار ونصوص الأخبار)⁹⁹: Muhâdarat¹⁰⁰

konusunda bir eser olup, tarihî, edebî ve ilmi eserlerden seçilmiş parçalardan ibarettir. 1292/1875’de Kâhire’de basılmıştır.¹⁰¹ *Rabî‘l-Ebrâr*, Muhammed b. Kâsım b. Yakup tarafından *Ravzu’l-Ehyâr* adı ile ihtisar edilmiş ve muhtasarı da Âşık Çelebi tarafından II. Selim adına Türkçe’ye çevrilmiştir.¹⁰²

5. *el-Mustaksâ fi’l-Emsâl* (المستقصى في الأمثال)¹⁰³: 4461 eski Arap atasözünü içine alır.¹⁰⁴

Esâsü’l-Belâğa’da olduğu gibi burada da atasözleri, ilk kelimelerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Fakat Zemahşerî bununla yetinmemiş, atasözlerinin doğuşunu, dil yapısını ve tahlillerini de vermiştir.¹⁰⁵ Bu konuda altı bin Arap atasözünden oluşan *Mecmau’l-Emsâl* adlı eserini aynı yılda yazan el-Meydânî (ö. 518/1124) ile Zemahşerî arasında rekâbet olduğu rivayet edilir.¹⁰⁶

6. *A‘cabu’l-‘Aceb* (أعجب العجب)¹⁰⁷: Şenferâ’nın (ö. 525)¹⁰⁸ *Lâmiyyetu’l-‘Arab* adlı meşhur kasîdesinin şerhidir.¹⁰⁹ Eser sadece lügat, müfretat ve nahiv yönünden şerh edilmiş, belâgat konularına girilmemiştir.¹¹⁰ İlk defa İbn Düreyd el-Ezdî’nin (ö. 321/ 933) *Şerhu’l-Maksûreti’d- Düreydiyye*’si, Ömer b. Verdî’nin (ö. 861/ 1457!) *Makâmât*’ı, Seyyid Ebu’l-Hasen el-Hüseynî’nin *Dîvân*’ı ile bir arada olmak üzere

⁹⁹ İbn Hallikân, *Vefâyâtü’l-A‘yân*, V, s. 168; Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, I, s. 832; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal li’z-Zemahşerî*, I, s. 13.

¹⁰⁰ Sözlükte “bir topluluğun huzurunda bilgi ve birikimlerini aktarmak, onlarla ilmi tartışmada bulunmak” gibi mânalara gelen muhâdara kelimesinin çoğulu olan muhâdarât, terim olarak başkasına ait sözlerden muhataba veya okuyucuya uygun alıntılar halinde aktarmalar yapmayı ve bu nitelikteki sözleri toplayan edebî eser türünü ifade eder.

¹⁰¹ Arpa, *Zemahşerî’nin Tefsirdeki Yeri*, s. 47.

¹⁰² Yüce, “Zemahşerî”, s. 514.

¹⁰³ Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, II, s. 1674; İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal li’z-Zemahşerî*, I, s. 15.

¹⁰⁴ Yüce, “Zemahşerî”, s. 514.

¹⁰⁵ Çetiner, “Zemahşerî”, s. 3278.

¹⁰⁶ Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, II, s. 1597.

¹⁰⁷ el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, II, s. 1539.

¹⁰⁸ Kendisine nispet edilen *Lâmiyyetu’l-‘Arab* adlı kasideyle tanınan Câhiliye şairi. Geniş bilgi için Bkz. Süleyman Tülüçü, “Şenferâ”, *Tdv İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, 2010.

¹⁰⁹ Kâtib Çelebî, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütüb ve’l-Fünûn*, II, s. 1539.

¹¹⁰ Çetiner, “Zemahşerî”, s. 3278.

İbn Zâkur el-Mağribî (ö. 1120/ 1708) ve İbn Ahmed el-Mâlikî'nin şerhleriyle 1300'de İstanbul'da basılmıştır.¹¹¹

7. *Dîvânü'z-Zemahşerî* (ديوان الزمخشري)¹¹²: Zemahşerî'nin şiirlerini ihtiva eden Dîvân'ı 2008 yılında Fatıma Yûsuf el-Haymî'nin tahkikli şerhiyle birlikte Beyrut'ta basılmıştır. Ali Abdullah 'Abd 'Ömer, tarafından da 1979 yılında Mekke'de Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinde Tahkîkû Dîvânü'z-Zemahşerî ve Dirâseti Li Şi'rih isimli doktora çalışması yapılmıştır.

8. *Nuzhetu'l-Mute'nis ve Nuhzetu'l-Muktebis* (نزهة المتأنس ونهضة المقتبس)¹¹³: Güzel hikâyeleri, beğenilir ve nükteli konuşan şairlerin şiirlerini, sahîh hadisleri ve bazı edebî parçaları ihtiva eden bu eserin, hem muhtevâsından, hem de Ayasofya 4331'deki nüshası üzerindeki bir kayıttan, *Rabi' el-Ebrâr*'dan seçmeler olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁴

9. *ed-Durru'd-Dair el-Muntehab fî Kinâyât ve İsti'ârât ve Teşbîhâtî'l-'Arab* (الدرّ الدائر المنتخب في كنايات واستعارات وتشبيهات العرب)¹¹⁵: Edebî sanatlarla ilgili olan bu eser, Behîce el- Hasanî tarafından Bağdat (1968/1388)'ta yayınlanmıştır.¹¹⁶

10. *el-Kıstâs* (القسطاس)¹¹⁷: Arûz'la ilgili olan bu eseri, İbrâhîm el-Harîrî ez-Zencânî *Tashîhu'l-Mikyâs fî Tefsîri'l-Kıstâs* (تصحيح المقياس في تفسير القسطاس) adıyla şerhetmiştir.¹¹⁸

11. *el-Kasîdetu'l-Be'ûdiyye* (القصيدة البعوضيّة): Eser, Allah ve Resûlünü övme hakkındadır.¹¹⁹

12. *Kasîde fî Suâli'l-Gazâlî 'an Cülûsi'llâh 'ale'l-'Arş ve Kusûri'l-Marifeti'l-Beşeriyye* (قصيدة في سؤال الغزالي عن جلوس الله على العرش وقصور المعرفة البشرية)¹²⁰

¹¹¹ Özek, *Zemâhşeri ve Arap Lügatçiliğindeki Yeri*, s. 63.

¹¹² İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 791.

¹¹³ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 15.

¹¹⁴ Yüce, "Zemahşerî", s. 514.

¹¹⁵ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 12.

¹¹⁶ Yüce, "Zemahşerî", s. 514.

¹¹⁷ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1326.

¹¹⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1326.

¹¹⁹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 14.

13. *el-Keşf fi'l-Kırâât* (الكشف في القراءات)¹²¹

Bir çoğu Edebiyata dair olduğu anlaşılan aşağıdaki eserlerin sadece isimleri bilinmektedir:

14. *Dâllatu'n-Nâşid ve'r-Râid* (ضالة الناشد والرائد)¹²²: Ferâiz alanında yazılmış bir eserdir.¹²³

15. *Dîvânu'r-Resâil* (ديوان رسائل)¹²⁴

16. *Dîvânu't-Temessül* (ديوان التمثيل)¹²⁵

17. *Dîvânu Hutab* (ديوان خطب)¹²⁶

18. *Nasâihu'l-Mulûk* (نصائح الملوك)¹²⁷

19. *Risâletu'l-Esrâr* (رسالة الأسرار)¹²⁸

20. *er-Risâlatu'l-Mubkiye*¹²⁹

21. *Ziyâdâtu'n-Nusûs*¹³⁰

22. *Tesliyetu'd-Darîr* (تسليية الضرير)¹³¹

23. *Şerhu Ebyât-i Kitâbi Sîbeveyh* (شرح أبيات كتاب سيبويه)¹³²

24. *Sevâiru'l-Emsâl* (سوائر الأمثال)¹³³

¹²⁰ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 14.

¹²¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 15.

¹²² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2690. ; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1085.

¹²³ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 14.

¹²⁴ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2690; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 791; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

¹²⁵ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2690; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, I, s. 781.

¹²⁶ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2690; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

¹²⁷ Yüce, "Zemahşerî", s. 514.

¹²⁸ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

¹²⁹ Yüce, "Zemahşerî", s. 514.

¹³⁰ Yüce, "Zemahşerî", s. 514.

¹³¹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 12.

¹³² İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, II, s. 1428; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

25. *er-Risâlatu 'n-Nâsiha* (الرسالة الناصحة)¹³⁴

e. Hal Tercümesine Âit Eserleri

1. *Hasâisu 'l-'Aşara el-Kirâmi 'l-Berara* (خصائص العشرة الكرام البررة): Aşere-i mübeşşere diye bilinen on sahâbenin hayat hikâyesine dairdir. Eser, İbn Hasânî tarafından Bağdat (1388/1968)'ta basılmıştır.¹³⁵

2. *Şakâiku 'n-Nu'mân fî Hakâiki 'n-Nu'mân* (شقائق النعمان في حقائق النعمان)¹³⁶: Bu eser İmâm-ı 'Azam'la ilgili menkibeler hakkındadır.¹³⁷

3. *Şâfiyu 'l-'Iyy min Kelâmi 'ş-Şâfi 'î* (شافى العبي من كلام الشافعى)¹³⁸

4. *Muteşâbihu Esâmi 'r-Ruvât* (متشابه أسامي الرواة)¹³⁹

5. *Makâlât* (المقامات): Bir yazma nüshası Serez Kütüphanesinde, nr. 3897/2'de bulunmaktadır.¹⁴⁰

6. *Risâletu 't-Tasarrufât* (رسالة التصرفات)¹⁴¹

f. Zemahşerî'nin Mevzûu Tespit Edilemeyip Sâdece Adları Bilinen Eserleri

1. *'Aklu 'l-Küll* (عقل الكل)¹⁴²: İsmi göz önünde bulundurarak bu eserin Mantık ilmiyle alakalı olduğu tahmin edilebilir.

¹³³ İbn Hallikân, *Vefâyâtü 'l-A'yân*, V, s. 169; el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü 'z-Zunûn an Esâmi 'l-Kütüb ve 'l-Fünûn*, II, s. 1009; İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufasssal li 'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

¹³⁴ İbn Hallikân, *Vefâyâtü 'l-A'yân*, V, s.169; el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-Udebâ*, VI, s.2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü 'z-Zunûn an Esâmi 'l-Kütüb ve 'l-Fünûn*, I, s. 895; İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufasssal li 'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

¹³⁵ Yüce, "Zemahşerî", s. 514.

¹³⁶ İbn Hallikân, *Vefâyâtü 'l-A'yân*, V, s. 169; el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü 'z-Zunûn an Esâmi 'l-Kütüb ve 'l-Fünûn*, II, s. 1056; İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufasssal li 'z-Zemahşerî*, I, s. 14.

¹³⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfü 'z-Zunûn an Esâmi 'l-Kütüb ve 'l-Fünûn*, II, s. 1056; İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufasssal li 'z-Zemahşerî*, I, s.14.

¹³⁸ İbn Hallikân, *Vefâyâtü 'l-A'yân*, C. V, s. 169; el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü 'z-Zunûn an Esâmi 'l-Kütüb ve 'l-Fünûn*, II, s. 1022; İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufasssal li 'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

¹³⁹ İbn Hallikân, *Vefâyâtü 'l-A'yân*, V, s. 168; el-Hamevî, *Mu'cemu 'l-Udebâ*, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, *Keşfü 'z-Zunûn an Esâmi 'l-Kütüb ve 'l-Fünûn*, II, s. 1584; İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufasssal li 'z-Zemahşerî*, I, s. 14.

¹⁴⁰ Yüce, "Zemahşerî", s. 514.

¹⁴¹ İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufasssal li 'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

2. *Şerhu Ba'di Müşkilâti'l-Mufasssal* (شرح بعض مشكلات المفصل)¹⁴³

3. *Ruûsu'l-Mesâil* (رؤوس المسائل): Fıkıhla ilgili bir eserdir.¹⁴⁴

4. *Risâletu'l-Mes'eme* (رسالة المسأمة)¹⁴⁵

5. *Hâşiye 'ale'l-Mufasssal* (حاشية على المفصل)¹⁴⁶

6. *Şerhu'l-Makâmât* (شرح المقامات)¹⁴⁷

7. *Risâle fi'l-Mecâz ve'l-İsti'âre* (رسالة في المجاز والاستعارة)¹⁴⁸

8. *el-Mufred ve'l-Murekkeb* (المفرد والمركب)¹⁴⁹

Zemahşerî'nin eserlerinin sayısı ve isimleri ilgili kaynakları incelendiğinde tam bir mutabakat bulunmamaktadır. Bu nedenle daha ziyade klasik kaynakları dikkate alarak eserleri hakkında bilgi verildi.

¹⁴² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2690; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 14.

¹⁴³ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 14.

¹⁴⁴ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169; el-Hamevî, VI, s. 2691; Kâtib Çelebî, I, s. 915.

¹⁴⁵ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

¹⁴⁶ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 12.

¹⁴⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, VI, s. 2691; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, C. I, s. 14.

¹⁴⁸ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, I, s. 13.

¹⁴⁹ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 168.

1.2. ARAP DİLİNDE İSTİŞHÂD

Müslümanlar, Arabistan sınırlarını aşp yeni ülkeleri fethettikten sonra, bu ülkelerde yeni medeniyetlerle karşılaşmışlardır. Bir arada yaşamın doğal sonucu olarak birbirlerinden etkilenmişlerdir. Zamanla bu medeniyetlere sahip olanların pek çoğu Müslüman olmuş bazısı da eski dinlerinde kalmıştır. Müslümanlar, yeni din ile her sahada hayatlarına rehber olabilecek bir kitaba sahiptiler. Ondaki ahkâmı anlamaya ve onu düzgün okumaya çalışıyorlardı. Arap dili gramerinin inşa edilmesinde bu karşılıklı münasebetlerin önemli bir rolü vardır. Bunun neticesinde, dış etkiler karşısında henüz mazbut bir şekli olmayan Arap gramerini tespit etmeye ihtiyaç duyuldu. Bu ihtiyaçtan hareketle Arap dilbilimcileri, Arap gramerini tespit etme yoluna koyuldular. Bununla birlikte Arap dili ile ilgili kâidelerin tespiti ve kelimelerin anlamlarının belirlenmesi noktasında doğruluğuna güvenilen örneklere ihtiyaç duyulması, istişhâd denilen vakıayı ortaya çıkarmıştır.¹⁵⁰

Arap dilinde ilk olarak istişhâdın, sahabe devrinde, Kur'ân'daki bazı garip kelimelere, açıklama getirme gayesiyle başladığı nakillerden öğrenilmektedir. İstişhâd konusunda en çok kendisinden söz edilen, Abdulah b. Abbas'tır. İbnu'l-Enbârî (ö. 328/ 940), onun şiirle istişhâd ettiğini nakletmiştir.¹⁵¹

Hicri birinci asrın sonlarından itibaren kurumsallaşmaya başlayan tefsir, hadis, sarf, nahiv, lügat, fıkıh, kelâm, belagat gibi çeşitli ilimler, kuruluşları döneminde ortaya koydukları hükümleri başta Kur'ân, hadis ve şiir olmak üzere müteaddit delillere dayandırmış; sahabe asrında başlatılan istişhâd olayını böylece geliştirerek devam ettirmişlerdir.¹⁵²

Bütün Arap lehçeleriyle istişhâd sahih olmakla birlikte Kureyş, Kays, Aylan, Temîm, Esed, Hüzeyl, bazı Kinâne kabileleriyle Tayy kabilelerinin lehçeleri daha muteberdir. Yunanlılar'a komşu olan Tağlib, İran'a komşu olan Bekir b.Vail gibi Arap olmayan unsurlarla sınır komşusu kabilelerin lehçelerinden istişhâd ise uygun görülmemiştir. Hem çölde hem şehirde yaşayan kabilelerin lehçeleri de istişhâd açısından makbul sayılmamıştır. Dürüstlük şartı istişhâdda kendisinden rivâyette bulunulan kimsede değil, râvide aranmıştır. Müslüman olmayanların, çocukların,

¹⁵⁰ M.Reşit Özbalıkçı, “Arap Dilinde İlk İstişhâd”, *DEÜİFD*, S. 5, İzmir 1989, s.369-383.; Özbalıkçı, *Arap Dilinde İlk İstişhâd*, s. 378.

¹⁵¹ Ebu-Bekir Muhammed b.Kasım b. Beşşâr el-Enbârî, *İzâhu'l-vakf ve'l-İbtidâ*, (thk, Muhammed Ramazan), Mecme'u Luğati'l 'Arabiyye, Dimaşk, 1390/1971, s. 105.

¹⁵² Özbalıkçı, *Arap Dilinde İlk İstişhâd*, s. 378.

kadınların ve delilerin sözleriyle de istiṣhâd edilmiştir. Uydurma olması veya bir müvelled şaire ya da sözüne güvenilmeyen birine ait olması ihtimalinden dolayı söyleyeni bilinmeyen nazım ve nesirle istiṣhâd câiz görülmemiştir. Lehçelerin birbiriyle karışması istiṣhâda engel değildir. İki ve daha fazla rivâyeti olan şâhidle vezin ya da kâfiye zoru ile yapılmış değişikliklerle de istiṣhâd câizdir. İrabı ve anlamı kesin olmayan, ihtimal taşıyan örnek geçersizdir. Bu ilkeler hem Arap gramerinde hem de Arap sözlüğünde uygulanır.¹⁵³

1.2.1. İstiṣhâdın Lügat Manası

“el-İstiṣhâd (اَلْإِسْتِشْهَادُ) kelimesi, “şehide” (شَهِدَ) fiilinden türemiş olup, istifâl babının mastarıdır. Bu kök; hazır, mevcut olmak; bulunmak, şâhit getirmek, şâhit göstermek, şâhit olmak; görmek, öğrenmek, tayin etmek, kesin haber vermek manalarına gelir. el-İstiṣhâd (اَلْإِسْتِشْهَادُ) mastarına gelince; fiili, harf-i cersiz kullanıldığı zaman “birinin şâhitliğini istemek” manasına, ba (ب) harf-i cerriyle kullanılınca “şâhitlik hususunda birinin yardımını istemek” anlamına gelir.¹⁵⁴

1.2.2. Terim Olarak İstiṣhâd

İstiṣhad; Arapçada bir kelimenin veya cümlenin kullanılış sıhhatini, bir kâidenin doğruluğunu bir âyet veya hafızası sağlam, konuşması sağlam bir Arap’tan sahih senetle gelen diğer nakli bir delille ispat etmek,¹⁵⁵ manasına gelmektedir.

eş-Şâhid (الشَّاهِد) kelimesi de, Arapça bilginlerine göre, bir kâidenin ispatı için Kur’ân’dan ve Arapçasına güvenilen Arapların sözlerinden kendisiyle istiṣhâd edilen kısma denir.¹⁵⁶ Bazı kaynaklarda istiṣhâd yerine el-ihticâc (اَلْإِحْتِجَاجُ) ve el-istidlâl (اَلْإِسْتِدْلَالُ) terimleri de kullanılmıştır.¹⁵⁷

1.2.3. İstiṣhâdın Kaynakları

Arap dilinin kurallarını tespitinde delil kabul edilen sözleri önem sırasına göre şu şekilde sıralamak mümkündür:

¹⁵³ İsmâil Durmuş, “ İstiṣhâd ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIII, İstanbul 2001, s. 396-397.

¹⁵⁴ Abdurrahmân Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l ‘Ayn*, (thk, Dr. Mehdi el-Mahzûmî), III, Müessesetü’l-e’lemi lil-matbu’ât, Beyrut, 1988, s. 397.

¹⁵⁵ Nusrettin Bolelli, “Nahivde Hadisle İstiṣhâd Meselesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6, 1987-1998, s. 172;

¹⁵⁶ Bolelli, Nahivde Hadisle İstiṣhâd Meselesi, s. 166.

¹⁵⁷ Durmuş, “ İstiṣhâd ”, s. 396.

1.2.3.1. Şiir

Gerek Kur'ân tefsirinde, gerekse dil çalışmalarda hangi şairlerin şiirleri ile istişhâd edileceği hususunda zaman sınırlaması getirilmiştir. İslam öncesi devirden itibaren dilin fesâhatinin bozulduğu hicrî ikinci asrın yarısına kadarki zaman diliminde yaşayan bütün Arapların dinine bakılmaksızın şiirleriyle istişhâd edilir. Eski müellifler, birbirlerini takip eden devirleri ve nesilleri göz önüne alarak şairleri tabakalara dolayısıyla şiiri, târihî devirlere ayırmışlardır. Bu taksim dil ve edebiyat çalışmalarıyla yakından alakalıdır. Fasih Arapçanın kâidelerini tespit eden dil âlimleri bu tabakalara birtakım değerler verip, bu değerleri çalışmalarında ölçü olarak kullanmışlardır.

İbn Reşîk (ö.462/1069), dil ve edebiyat çalışmaları ile alakası bakımından şairleri tabakalara ve şiiri devirlere ayırmışlardır. Câhiliye şairleri (Câhiliyyûn): İslamdan öncekiler ve müslüman olmamış şairlerdir. İmruü'l-Kays, en-Nâbiğa ez-Zübyânî ve el-A'ş'a gibi. Muhadram şairler (Muhadramûn): Cahiliye ve İslamî dönemde şiir söylemiş şairlerdir. Lebîd, Hassan b. Sâbit, Ka'b b. Zuheyr gibi. İslamî şairler (İslamiyyûn, Mütakaddimûn): Bütün hayatları İslamî hayat dönem içinde geçmiş şairlerdir. Cerîr ve Farazdâk gibi İslamın gelişinden sonra doğup hicrî ikinci asrın ortalarına kadar yaşayan şairlere denilmektedir. Bu tabakanın son şairi İbrahim b. Herme'dir.(ö.150/767). Müvelled şairler (müvelledûn, mühdesûn): Daha sonraki dönem şairleridir. Diğer bir adla Arapçayla başka dilleri karıştıranlardır. İlk üç gruptaki şairler topluca "*kudemâ*" diye adlandırılır.

Birinci ve ikinci gruptaki şairlerin dilleri fasih sözleri de ittifakla dil konusunda hüccet; üçüncü tabakadaki şairlerin şiirleri de, yaygın görüşe göre delil kabul edilmiştir. Dördüncü tabaka şairlerin şiirlerinin ve sözlerinin örnek getirilmesine bazı istisnâlar dışında umûmiyetle cevaz verilmemiştir."¹⁵⁸

1.2.3.2. Kur'ân-ı Kerîm

Kur'ân, meşhûr yedi harf üzerine mushafın iki kapağı arasında bize naklolunan kitaptır. İbnû's-Subkî (ö.756/1355), aynı tanıma "Tilâvetiyle ibadet olunan" kaydını koymuş; buna sebep olarak da, "Tilâveti mensuh olanların dışarıda kalmasını

¹⁵⁸ Ebu Ali el-Hasan b. Reşîk el-Kayravânî, *el-'Umde fi Mehâsini's-Şi'ri ve Âdâbihi ve Nakzihi*, (thk. Muhammed Muhyiddîn Abdu'l-Hamîd), Dâru'l-Ceyl, Lübnân 1981, s.90-94

sağlamak” olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁹ İstişhâdın birinci kaynağı konumunda bulunan ve 23 sene zarfında Allah tarafından Cebrail vasıtasıyla Hz. Peygambere ilahî vahyin mahsulü olarak gönderilen Kur’ân-ı Kerîm, Müslümanlar için yalnız mukaddes bir kitâptan ibaret olmamış, aynı zamanda Arap Edebiyatı’nın ilk edebî şaheseri olmuş ve üslup bakımından bir eşsizlik kazanmıştır. Onun bu üslup özelliğini dost ve düşman herkes kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Yüksek dağ tepelerinden kopan seller gibi, önüne gelen her bir mâniayı silip süpürerek kalpleri ve akılları fetheden Kur’ân-ı Kerîm, Arap dili ve edebiyatına vâkıf olan kimseleri dehşete düşürmüş ve asrındaki belâgat sahiplerinin seslerini kesmiştir. Parlak üslubu, lafızlarının inceliği, manalarının çekici güzelliği, prensiplerinin büyüklüğü, garip haberleri, işâreti, isti’ârelerindeki sırlarıyla hem yüksek hem de aşağı tabakaya tesir ederek, bütün insanlığı hayret ve dehşet içinde bırakmıştı. O, Hz. Peygamber’in nübüvvet ve risâletini teyit eden en büyük bir mucize olmuştur.¹⁶⁰

İstişhâd kaynakları arasında en layık ve bu sebeple istişhâd’da ilk sıraya yerleştirilen Allah kelâmı Kur’ân’dır. Çünkü o, henüz gramer kâidelerinin tespitine başlanmadan önce Arapların yadırgamadıkları, aksine herkesin hayranlık duyduğu bir üslûp ve tarzda edebiyat dünyasına meydan okuyarak gelmişti. Hiç şüphesiz Kur’ân, Arapça kılımların aslî kalıplarını gâyet güvenilir bir şekilde muhafaza ederek günümüze kadar taşımıştır. İşte bu bakımdan Kur’ân ve onun kırâatleri, kıyasa asıl teşkil eden metinler içinde en muteberi sayılmıştır.¹⁶¹

Nahiv usûlüne dair eser veren müelliflerde, mütevâtir, âhâd ve şâzz ayrımı yapmaksızın bütün kırâatleriyle Kur’ân’ın dilde hüccet olduğunu belirtmişlerdir.¹⁶²

Allah’ın hüccetinin onlar üzerinde müessir olması ve onların, bizim lehçemiz ve üslûbumuzla gelmediği için onun bir benzerini getiremedik dememeleri için, Araplara ait bütün bu üslûp ve tarzlar Kur’ân-ı Kerîm’de vârit olmuştur. Gerçekten Allah, Kur’ân-ı Kerîm’in bir benzerini getirmekten aciz kalsınlar diye Kur’ân-ı Kerîm’i onların şîir ve hitâbelerinde tanıyıp bildikleri lehçelerle indirmiştir. Bu bakımdan nahivci, lügatçı, belâgatçı ve diğerlerinden hiçbir bilgin Kur’ân’la istişhâda karşı çıkmadığı gibi, el-Halîl b. Ahmed (ö. 175/ 791), Sîbeveyh, Kisâî (ö.

¹⁵⁹ M.Reşit Özbalıkçı, *Kur’ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, Yeni Akademi Yay., İstanbul 2006, s. 74.

¹⁶⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, I, s. 240-245.

¹⁶¹ Özbalıkçı, *Kur’ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, s. 65.

¹⁶² Süyûtî, *el-İktirâh*, s. 20.

189/ 805), el-Ferrâ (ö. 207/ 822), el-Muberred, İbn Durustuveyh (ö. 347/ 958), İbnü'l-Fâris (ö. 395/ 1004) ve es-Seâlibî (ö. 429/ 1038) vb. nahivci ve lügatçılar, Kur'ân-ı Kerîm ile İstişhâdı nakilleri (asılları) arasında ilk sırada ve ön planda tutmuşlardır.¹⁶³ Kur'ân-ı Kerîmin ilk kaynak olma sebeplerini zikrettikten sonra kırâatın muteber olma şartlarından bahsedeceğiz.

Kırâatin muteber olması için, Arap dilinin kurallarına ve Hz. Osman'ın (ö.35/665) istinsâh ettirdiği Mushaf'ın yazısına uygun olması ve sahih bir senet taşıması şarttır.¹⁶⁴ Bu şartları taşıyan kırâatlerden yalan üzerine birleşmesi mümkün olmayan topluluklardan nakledilen kırâatlere mütevâtir, bu dereceye ulaşmakla birlikte kurrâ katında şöhret kazanmış olanlara meşhûr, Arapça veya Mushafa uygun olmayan veya hutta kurrâ katında şöhret kazanmamış olanlara âhâd adı verilir. Arapça ve Mushaf'ın yazısına uygun olsa bile, sahih bir senet taşımayan kırâatlere ise şâz denilir. “مَلِكٌ يَوْمَ الدِّينِ” “Din gününe malik oldu”¹⁶⁵ kırâatı gibi.¹⁶⁶

Bu tariftten anlaşılmaktadır ki kırâat ilmindeki şâzz ıstılahının, “kâidelere aykırı olan veya kullanımı yaygın olmayan söz” anlamındaki Arap dilindeki ıstılâhıyla bir ilgisi yoktur. Bu sebeptendir ki, İbn Cinnî (ö.392/1002), şâzz kırâatlerin Arapça bakımından önemini göstermek için *el-Muhtesab* adında bir eser yazma gereği hissetmiştir. Ona göre Şâzz kırâatler, Hz. Peygamber'e ulaşan bir rivâyetten yoksunsa da irabla ilgili hususlardan yoksun değildir. Bu sebeple Şâzz kırâatler, diğer kırâatlere göre zayıf olmakla birlikte Arap dilinde hüccettir.¹⁶⁷ Ayrıca Sîbeveyh, el-Muberred, İbn Dureyd (ö. 321/ 933), İbn Cinnî, ez-Zeccâcî (ö. 337/ 949), ez-Zemahşerî, İbn Mâlik (ö. 672/ 1274), İbn Hişâm gibi nahiv âlimlerinin eserlerinde mütevâtir kırâatler yanında şâzz kırâatlerin şahid olarak kullanımı da yer almıştır.¹⁶⁸

İstişhâda konu olma bakımından Arap kelâmından sonra gelen Kur'ân'la istişhâd edilmesi hususunda nahivciler ve lügatçılar arasında ittifak vardır. Onun mütevâtir, ahad ve şâzz bütün kırâatleri için de aynı görüş söz konusudur. Bazı

¹⁶³ Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, s. 66.

¹⁶⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, I, s. 240.

¹⁶⁵ Fâtiha, 1/4.

¹⁶⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, I, s. 256-257.

¹⁶⁷ Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Muhtesab*, (nşr. Ali en-Necdî), I, Mektebetü's-Safâ, Kâhire 1999, s. 33.

¹⁶⁸ Özbalıkçı, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, s. 114.

nahivcilerin birkaç mütevâtir kırâate itirazda bulunmaları Kur'ân ve kırâatleriyle istişhâda karşı oldukları anlamına gelmediği gibi, bu itirazlar bir yekûn de teşkil etmez.¹⁶⁹

1.2.3.3. Hadis-i Şerîf

İslam dininin ikinci kaynağı sayılan hadisler de, Kur'ân-ı Kerîm gibi Arapçanın kelime yapısına, cümle yapısına, gramerine edebî sanatlarına tesir edip yüzyıllar boyunca bir yandan Arap dilinin yozlaşmasını önlerken, öte yandan Arapçanın zenginleşmesine katkı sağlamıştır. Bu durum, dil bilginlerinin ittifak ettiği bir husustur. Fakat bununla birlikte Arap dilinin sentaks kâidelerini tespit eden ilk nahivciler, şâhit ve delil olarak âyetler ve cahiliye dönemi şairlerinin şiirlerinden istifade edip onlarla istişhâd ettikleri halde, delil getirmede hadislere çok az başvurmuşlardır.¹⁷⁰ Hadisle istişhâd hususundaki görüşler üç grupta toplanmıştır:

1- Hadisle istişhâda mutlak surette cevâz vermeyenler: Bunların başında Ebu Hayyan el-Endelüsî, hocası İbnu'd-Dâi (ö. 680/1282), Ebu'l-Hasan Ali Muhammed el-İşbîlî (ö. 669/ 1270), İbn Harûf (ö.609/1212) ve benzeri nahivciler gelmektedir.

2- Hadisle istişhâda koşulsuz cevaz verenler: Bunların başında “*Elfiyye*” müellifi İbn Mâlik ile “*Katru'n-nedâ*” müellifi İbn Hişâm gelmektedir.

3- Orta bir yol tutarak bazı şart mevcudiyeti halinde bir kısım hadislerle istişhâda cevaz verenler: Bunların başında da eş-Şâtıbî (ö. 790/ 1388) ve es-Süyûtî (ö. 911/ 1505) gelmektedir.¹⁷¹

Hadisle istişhâda karşı çıkan dilciler, hadislerle istişhâd edilememesini bazı sebeplere bağlamışlardır. Hadisler, Hz. Peygamber'den işitildiği şekilde nakledilmemişlerdir. Çoğu mana ile rivâyet edilmiştir. Bu durumda hadislerin lafızlarının Peygamber Efendimize ait olduğu kabul edilemez. Dolayısıyla hadisleri, şâhid ve delil olarak kabul etmek bazı dil hatalarına sebep olabilir. Arap diliyle ilgili çalışmalarında üstün gayret ve mevki sahibi olan Mısırlı bilginler, hadisle istişhâd etmedikleri için birçok nahivci onlara uyararak hadisleri, dil kâidelerinin tespitinde delil olarak kullanmamıştır. Rivâyet edilen hadislerde, rivâyet esnasında birçok lahn

¹⁶⁹ Özbalkıç, *Kur'ân ve Hadisin Arap Gramerindeki Rolü*, s.301-302.

¹⁷⁰ Bolelli, *Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi*, s. 166.

¹⁷¹ Hüseyin Tural, “Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişhâd Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, Erzurum 1990. s. 71; Bolelli, “Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi”, s. 166.

yapıldığı için onlarla istiṣhâd etmemişler. Zira râviler içinde Arap olmayanların sayısı çoktu. Bunlar, Arapçayı nahiv ilmine uygun olarak bilmedikleri için farkına varmadan hadislerde lahn yapmışlardır. Ancak onların bu delilleri, konunun mütehassısları tarafından reddedilmiştir. Şöyleki; hadislerin mana ile rivâyet edildiği hususu kabul edilse bile bu durum, hadislerin tamamının yazıyla tespit ve tedvin edilmeden önceki hicrî birinci asır için sözkonusu olabilir."¹⁷²

Bu konuyu uzun bir şekilde araştıran Subhî Sâlih, "*Mana ile rivâyeti câiz görenler, bunu birtakım şartlara bağlamışlar. Mesela; mana ile rivâyeti, ancak dilleri selikalarına uyan ve Arap asıllı olan sahabe, tabiûn, büyük fakih imamlar ve râviler yapabilirler. Bu gibi zevatın Arapçası ise şâhid ve delil olarak kabul edilir. Ayrıca, ilk râviler, rivâyetlerinin mutlaka lâfzî ve nassa tamamen uygun olarak yapılması hususunda pek titiz davranıyorlardı. Vav “ و ” ve fâ “ ف ” harflerinin yer değiştirmesine bile müsamaha etmiyorlardı*"¹⁷³ demektedir.

Netice olarak, Hz. Peygamber'in Arapların en fasihi olduğu hususunda âlimler ittifak etmişlerdir. Arap şiirinden daha sıhhatli ve sağlam senetlerle intikal ettiklerinden, hadislerin lafzını değiştirmeden rivâyet etmenin asıl olduğu kanaati yaygın olduğundan dolayı, ayrıca birçok hadis kitabı hicri ilk iki asırda tedvin edilip hadis usûlü kâideleri tespit edildiği için ve bunun yanında sahih ve sahih olmayan hadislerle lafız ve mana ile rivâyet edilen hadisleri birbirinden ayırmaya yarayan kâideler de çok erken dönemlerde tespit edilmiş olduğundan; herhangi bir bedevinin veya cahiliyye şairinin inşâd ettiği şiirlerle ihtilafsız istiṣhâd edildiği halde Hz. Peygamber'in hadisleriyle istiṣhâd etmemenin, dayanıksız ve mesnetsiz bir iddiadan ibaret olması gerektir. Ayrıca, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra, en fasih Arapça, hadisler vasıtasıyla günümüze kadar intikal eden Hz. Peygamber'in veciz söz ve hadisleridir.¹⁷⁴

1.2.3.4. Nesir

Arap dilinde istiṣhâd olarak kullanılan kaynaklardan biri de nesirdir. Arap nesrinden kastedilen şiir dışında hutbe, mektup, hikmetli sözler ile mesel gibi sanatsal olan metinler ve Fasih Arapçayı yansıttığına kanaat getirilen kabilelerin

¹⁷² Bolelli, Nahivde Hadisle İstiṣhâd Meselesi, s. 168-172.

¹⁷³ Subhî, es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, (çev, Kandemir M. Yaşar), İFAV, 8. Basım, İstanbul 2009, s. 268.

¹⁷⁴ Bolelli, *Nahivde Hadisle İstiṣhâd Meselesi*, s. 168-172.

gündelik hayatta konuştukları dildir.¹⁷⁵ Arap dilcileri Arap şiiriyle istiṣhâd ettikleri gibi Arap nesriyle de istiṣhâd etmişlerdir. Ancak nesrin şiire nazaran istiṣhâdda daha az kullanıldığı bir gerçektir. Bunun bir takım sebepleri vardır. Bu sebeplerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

- a. Genel olarak dilcilerin güveneceği cahiliye nesrinin fazla bulunmaması,
- b. Sözlü nesrin, gündelik hayata yönelik olduğu için herhangi bir tetkike tabi tutulmadan ifade edilmesi, dikkat edilmeden konuşulabileceği ihtimalinden ötürü lafızlarda bir eksikliğin olması ihtimali,
- c. Yazılı nesirlerin hem yaygın olmayışı hem de şiir kadar önem görmediği için daha sonraki zamanlara fazla aktarılmaması,
- d. Arap toplumunda şiirin nesirden daha fazla ilgi görmesi ve dilcilerin haliyle şiire daha çok iltifat etmesi.¹⁷⁶

Hangi Arap kabilelerin lehçeleriyle ve nesriyle istiṣhâd edileceğine dair bir kısım tartışmalar olmuştur. Lehçelerin istiṣhâd olarak kullanılabilme ölçütlerinin belirlenmesinde, kabile mensuplarının yaşadığı dönem, Arap olmayan toplumlarla olan yakınlığı, bulundukları bölgeler, diğer toplumlarla olan münasebetleri ve kullandıkları dilin fesahati gibi bazı ölçütler göz önünde bulundurulmuştur. Zaman olarak h. ikinci asrın yarısına kadar bütün kabilelerin lehçeleriyle istiṣhâd edilebileceği konusunda dilciler ittifak etmişlerdir. Kabileler arasında ise Kureyş, dili daha kolay ve fasih olduğu için istiṣhâd konusunda sıkça başvurulmuş kabile olmuştur. Ayrıca Kays, Temim, Esed, kabileleri dil konusunda en çok başvurulmuş kabilelerdir. Huzeyl, bazı Kinâne kabileleri ve Tayy kabilelerin lehçeleriyle de istiṣhâd edilmiştir.¹⁷⁷ Yabancı toplumlardan daha fazla etkilenmiş oldukları ihtimaline binaen, Yunanlılar'a komşu olan Tağlib, İran'a komşu olan Bekir kabilesi ve Arap olmayan toplumlara komşu olan diğer kabilelerin lehçeleriyle¹⁷⁸ istiṣhâd edilmesi uygun görülmemiştir.

¹⁷⁵ İsmail Demir, "İbn Mu'tî'nin Kitabı'l-Fusûl fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstiṣhâd", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3 (Kars, 2015), s. 24

¹⁷⁶ Muhammed Rıza İyad-Ahmed Celâyîlî, "Mekanetu'n-nesri'l-Arabiyyi fi'l-ihticaci'l-Lügaviyyi ve Mukarenetuhu bi'ş-Şi'rihi, Mecelletu'l-eser/athar 22 (2015, yy), s. 69-72.

¹⁷⁷ Sa'îd el-Afgânî, *fi Usûli'n-Nahv*, el-Mektebetu'l-İslamî, Beyrût, 1987, s. 20-21; Durmuş, "İstiṣhaad", 396

¹⁷⁸ Durmuş, "İstiṣhâd", s. 396; Demir, "İbn Mu'tî'nin Kitabı'l-Fusûl fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstiṣhâd", s. 24.

1.3. EL-MUFASSAL FÎ SINÂ‘ATİ‘L-İ‘RÂB

Zemahşerî'nin 513-515/1119-1121 yıllarında yazdığı en önemli önemli eser.¹⁷⁹ Eserde anlatılan konulara Kur'ân, Hadis, Arap şiiri ve nesrinden bolca örnekler verilmiştir. Zemahşerî'nin nahiv ilminin kaidelerini topladığı bu eseri, *el- Keşşâf* tefsirinden sonra en önemli ve en meşhur çalışması olarak kabul edilir. Nahiv konusunda belli başlı eserler arasında yer alan bu kitabın çok sayıda şerhleri kaleme alınmıştır. Bunların en meşhuru İbn Ya'îş (ö. 643/1245)'in şerhidir.

Zemahşerî, gramere dair yazdığı kitabın adını *el-Mufasssal fî Sinâ‘ati‘l-İ‘râb* olarak kaydettiği halde râvi veya müstensihleri tarafından *el-Mufasssal fî'n-Nahv*, *el-Mufasssal fî İlmi'n-Nahv*, *el-Mufasssal fî İlmi'l-'Arabiyye* gibi isimlerle de bilinmektedir. Bazı matbu nüshaları ise *el-Mufasssal fî sinâ‘ati‘l-İ‘râb (fî 'ilmi'l-'Arabiyye, fî 'ilmi'l-luğa)* gibi isimler taşır. Zemahşerî, eserinin girişinde Arap diline hayranlığını belirttikten sonra özellikle ana dili Arapça olmayan müslümanların bu dile olan ihtiyacına temas etmiş ve kitabını bu ihtiyacı giderme arzusuyla kaleme aldığını belirtmiştir.¹⁸⁰

el-Mufasssal, nahivle ilgili eser yazımının ikinci merhalesini oluşturmaktadır. Öyle ki, münekkitler *el-Mufasssal*'ı Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ından sonra en mühim eser kabul etmişlerdir ve “*el-Kitab*'ın ikincisi” ya da “*el-Kitab*'dan sonra gelen” diye tabir etmişlerdir. *el-Mufasssal* ile Sîbeveyh'in *el-Kitab*'ı arasında dil bilgisi konularını tafsilatlı şekilde ele alan bir eser bize ulaşmamıştır. Bunların arasındaki eserler ya müstakil nahiv konularındadır ya da lügavi forma daha yakın olan sarf konularında telif edilmişlerdir. *el-Mufasssal*, nahiv araştırmaları silsilesinde tam bir gelişme noktası kabul edilebilir. Bunun en temel sebebi, Zemahşerî'nin daha önceki eserlerde rastlanmayan bir tertip ve telif inceliği ortaya koymasıdır.

Bağdat dil mektebine mensup olmakla beraber seçmeci ve uzlaştırmacı bir yol izleyen Zemahşerî, *el-Mufasssal* adlı eserinde daha çok Basralı gramer âlimlerinin, zaman zaman Kûfeliler'in, bazan da Ebu Ali el- Fârisî (ö. 377/ 987) ile öğrencisi İbn Cinnî'nin görüşlerini benimsemiş, yer yer kendi fikirlerini de ortaya koymuştur. *el-Mufasssal*'ının, gerek plan ve tertibindeki düzgünlük gerekse anlatımındaki kolaylık ve içeriğindeki zenginlik dolayısıyla kendi zamanına kadar Arap gramerine dair

¹⁷⁹ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, V, s. 169.

¹⁸⁰ Mehmet Sami Benli, “*el-Mufasssal*”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXX, s. 368- 369.

yazılmış eserlerin en zirvesi kabul edilmesi onun bu alandaki otoritesini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁸¹

el-Mufasssal plan ve tertibinin düzgün, anlatımının kolay, içeriğinin zengin olması sebebiyle kendi zamanına kadar Arap gramerine dair yazılmış eserlerin en mükemmeli olarak kabul edilmiş, âlimler arasında geniş kabul görmüştür. Kitabın hayranlarından olan Dımaşk Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Muazzam'ın onu ezberleyenleri otuz (veya 100) dinar ve hil'atla (elbise,kaftan) ödüllendirdiği kaydedilir.¹⁸²

el-Mufasssal'ı bu müstesna yerde tutan sebep, kendisinden önce telif edilenlerden metod ve uyum yönünden farklı olmasıdır. Fasıllara ayrılmış olarak tertip edilmiştir. Eser ismini de bu özelliğinden almıştır. Zemahşerî, daha sonra bölümleri sınıflara, sınıfları da kısımlara ayırmıştır. Daha öncekilerden farklı olarak bir de, eserinin girişinde bir araştırma planı sunmuştur.¹⁸³

Zemahşerî'nin, *el-Mufasssal fi sinâ'ati'l-İ'râb* adlı nahvile ilgili eseri, *el-Mufasssal* adıyla meşhur olmuştur. Zemahşerî bu eserin girişinde Arap diline olan hayranlığını belirtmiştir. Ana dili Arapça olmayan Müslümanların bu dili öğrenmeye şiddetle ihtiyacı olduklarına temas etmiş ve kendisinin de kitabını, bu ihtiyacı gidermek arzusuyla kaleme aldığını belirtmiştir.¹⁸⁴

el-Mufasssal, bir mukaddime ile başlar. Bu mukaddimede Allah'a hamd ettikten ve Peygamberi Hz. Muhammed'e ve onun âline (ailesine) salat ettikten (hamdele ve salvele) sonra bu kitabı telif etmesinin sebebini ve ismini açıklar.

Daha sonra da kitabın metodunu ortaya koyar. Zemahşerî, eserini dört bölüme ayırmıştır:

I. Bölüm: İsimler

II. Bölüm: Fiiller

III. Bölüm: Harfler

IV. Bölüm: Hepsinin ortak halleri (Müşterekler)

¹⁸¹ Mustafa Öztürk-Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemahşerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIV, 2013, s. 236.

¹⁸² Benli, "el-Mufasssal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX, İstanbul 2005, s. 368- 369.

¹⁸³ İcâl Arslan, *Abdurrahmân El- Câmî Ve El-Fevâidü'z-Ziyâiyye Adlı Eseri* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008), s. 6- 7.

¹⁸⁴ Arslan, *Abdurrahmân El- Câmî Ve El-Fevâidü'z-Ziyâiyye Adlı Eseri* , s. 10.

Fasılları kendi içinde sınıflara, sınıfları da kısımlara ayırmıştır.

Bu fasıllardaki açıklamaların nasıl olduğunu inceleyelim: Zemahşerî, “Kelime ve Kelamın manası” hakkında bir bölüm zikrettikten sonra birinci fasıl olan “isimler” kısmında isim ve özelliklerini sunmuştur. İsm-in türlerinden olan mu‘rab, munsarif ve gayri munsarif isimleri zikrettikten sonra i‘râbın vecihlerine geçmiştir. Daha sonra konuları şu şekilde sıralamıştır:

1. Merfû‘atta: Fa‘il, mübtedâ, haber, اِ ve cinsini nefyeden لا‘nın haberi, ليس‘ye benzeyen ما ve لا‘nın ismi,

2. Mansûbâtta: Mef‘ûlu mutlak, mef‘ûlun bih, münâdâ, ihtisâs, terhîm, tahzîr, iştigal, mef‘ûlun fih, mef‘ûlun ma‘ah, mef‘ûlun leh, hâl, temyîz, istisna ile mansûb, (كان) ve (اِ) bölümündeki isim ve haber, cinsini nefyeden لا ile mansûb, ليس‘ye benzeyen ما ve لا‘nın haberi,

3. Mecerûrâtta: İzâfet,

4. Tevabi‘ konusunda: Te‘kid, sıfat, bedel, atf-ı beyan, harflerle atıf.

5. Mebnî isimlerde: Zamirler, ism-i işaret, ism-i mevsûl, isim-fiiller, sesler, zarflar, terkebiler, kinayeler.

6. Müsenna- mecmû‘, marife-nekra, müzekker- müennes, tasgîr, mansûb, aded, maksûr- memdud, fiillerle bağlantılı isimler (Mastar, İsm-i Fâil, İsm-i Mef‘ûl, Sıfat-ı Müşebbehe, Ef‘alu’t-Tafdîl, Zaman, Mekân ve Alet isimleri), Sülâsî, Rubâî, Humâsî isimler konuları ele alınmıştır

İkinci fasıl olan “Fiiller” bahsinde anlatılan konulardan bazıları şöyledir: Mâzi-Muzârî fiil ve bunların i‘râb yönleri, emir fiil, müteaddi ve gayri müteaddi fiil (lâzım), mef‘ûl için bina edilmiş mebnî fiil, ef‘âl-i kulûb ve diğerleri.

Üçüncü bölüm, harfler’e tahsis edilmiştir. Bunlardan bir kısmını şu şekilde gösterebiliriz:

İzâfet harfleri, fiile benzeyen harfler, atıf harfleri, tembih harfleri, nidâ harfleri, tasdik ve icab harfleri ve diğerleri.

“Müşterek Kısmı” oluşturan dördüncü bölümde, imâle, vakıf vb. konular işlenmiştir.¹⁸⁵

1.3.1. Kıraat Kaynakları

Zemahşerî mütevatir, meşhûr ve şaz kıraatlerden istişhâdlarda bulunmuştur. Yedi kıraat (Kıraati seb‘a)¹⁸⁶ ve râvilerinden toplam 93, on kıraate (Kıraati aşere)¹⁸⁷ tamalayan kıraati aşereden 30, on dört kırrate (Erbaate aşere)¹⁸⁸ tamamlayan kurra ve râvilerden 39 ve bunların dışında şâz kıraatlerden 61 istişhâdda bulunulmuştur.¹⁸⁹ Zemahşerî sahabe, tabinden de istişhâdlarda bulunmuştur.

Zemahşerî’nin istişhâdda bulunduğu kıraat otoritelerinden bazıları şöyle sıralanabilir:

1- Ebu Amr b. Alâ (ö. 154/771): Tam adı Ebu Amr Zebbân b. el-Alâ’ b. Ammâr el-Mâzinî el-Basrî’dir. Yedi kıraat imamından biri, Arap dili ve edebiyatı âlimi.

Yedi kıraat imamı içerisinde ondan daha çok hocası olan yoktur. Ebu ‘Amr Mekke’de Mücâhid b. Cebr (ö. 103/ 721), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/ 713), Atâ b. Ebu Rebâh (ö. 114/ 732), kurrâ-i seb‘adan Ebu Ma‘bed İbn Kesîr (ö. 120/ 738); Medine’de Yezîd b. Rûmân, Şeybe b. Nisâh (ö. 130/ 747) ve kurrâ-i aşereden Ebu Ca‘fer el-Kârî (ö. 130/ 747-48); Kûfe’de kurrâ-i seb‘adan Âsım b. Behdele (ö. 127/ 745); Basra’da Yahyâ b. Ya‘mer (ö. 89/ 708?), Nasr b. Âsım (ö. 89/ 708) ve Hasan-ı Basrî (ö. 110/ 728) gibi tanınmış âlimlerden kıraat okudu. Kendisinden ed-Dûrî (ö. 248/ 862)ve es-Sûsî (ö. 261/ 874) rivayette bulunmuşlardır.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Arslan, *Abdurrahmân El- Câmî Ve El-Fevâidü’z-Ziyâiyye Adlı Eseri*, 11- 12.

¹⁸⁶ Yedi kıraat imamı. Bunlar: Nâfi‘ b. Abdurrahman el-Leysi (ö. 169/785), Ebu Ma‘bed Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738), Ebu Amr b. Alâ el-Basrî (ö. 154/771), Abdullah b. Âmir el-Yahsubî (ö. 118/736), Âsım b. Behdele (ö. 127/745), Hamza b. Habîb (ö. 156/773), Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805). Geniş bilgi için bkz. Abdulhamit Birişik, “Kıraat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002, s. 428

¹⁸⁷ Yedi kırrat imamına üç imam ilavesiyele oluşturulan onlu sistem. Bunlar: Ebu Ca‘fer el-Kârî (ö. 130 /747-48), Ya‘kûb el- Hadramî (ö. 205/ 821), Halef b. Hişâm (ö. 229/ 844)’dir. Bkz. Abdulhamit Birişik, “Kıraat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002, s. 428

¹⁸⁸ On imama dört imamın ilâvesiyele oluşturulan on dördlü sistem. İçinde yer alan imamlar ise şunlardır: Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Muhaysin (ö. 123/741), A‘meş (ö. 148/765), Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî (ö. 202/817). Bkz. Abdulhamit Birişik, “Kıraat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXV, Ankara 2002, s. 428.

¹⁸⁹ Muhammed el-Habîb el-Allânî, *Eş-Şahidu'l-Kur‘âni fî Kitabi'l-Mufasssal*, Dar’u-Sahnun, Tunus-2014, s. 181

¹⁹⁰ Tayyar Altıkulaç, "Ebu Amr B. Alâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, X, İstanbul 1994, s. 94.

Zemahşerî, *el-Mufasssalda* Ebu ‘Amr’ın görüşlerini ve kırraatlerini nakletmiştir. 12 yerde ismi zikredilmiştir.¹⁹¹ Eserde en çok başvurulan kurradır.

2- Mücâhid (ö. 103/721): Tam adı Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî dir. Kur’ân’a dair ilk bilgileri Kays’tan aldı ve sahâbîlerin ileri gelenleriyle görüşme imkânı buldu. Başta tefsir olmak üzere hadis ve fıkıh gibi alanlarda Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/ 652-53), Ali b. Ebu Tâlib (ö. 40/ 661), Sa’d b. Ebu Vakkâs (ö. 55/ 675), Ebu Hüreyre (ö. 58/ 678), Âişe (ö. 58/678), Abdullah b. Ömer (ö. 73/ 693), Abdullah b. Zübeyr’den (ö. 73/ 692) faydalandı; Abdullah b. Abbas’ın (ö. 68/ 687-88) önünde Kur’ân’ı otuz defa hatmetti ve onunla Kur’ân’ı baştan sona kadar üç kere tefsir etti. İbn Abbas’ın ölümünden sonra Mekke tefsir ekolünün önemli bir öncüsü olarak onun yerine tefsir derslerini üstlendi. İkrime el-Berberî (ö. 105/ 723), Atâ b. Ebu Rebâh (ö. 114/ 732), Katâde b. Diâme (ö. 117/ 735), Amr b. Dinâr (ö. 126/ 744) ve A’mes (ö. 148/ 765) kendisinden faydalandı. Kırrât-i seb’a imamlarından Ebu Ma’bed İbn Kesîr ile Ebu Amr b. A’lâ ondan kıraat alanında istifade ettiler.¹⁹²

el-Mufasssalda bir yerde kırratiyle istişhâdda bulunulmuştur.¹⁹³

3- Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]): Tam adı Ebu Abdillâh (Ebu Muhammed) Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî’dir.

Saîd b. Cübeyr’in “Mushafü Saîd b. Cübeyr” adıyla anılan bir Kur’ân nüshasının bulunduğu, kıraat ilmini hocası Abdullah b. Abbas’tan arz yoluyla öğrendiği, ramazan aylarında imamlık yaparken bir gece Abdullah b. Mes’ûd’un, bir gece Zeyd b. Sâbit’in (ö. 45/ 665?), bir gece başka birinin kıraatini okuyarak namaz kıldırıldığı belirtilir. Meşhur yedi kıraat imamından Ebu ‘Amr b. Alâ kıraat ilmini ondan almıştır (Zehebî, *Ma’rifetü'l-kurrâ*, I, 68). Okuyuş tarzıyla ilgili örnekler hadis kaynaklarında ve rivayet tefsirlerinde yer almaktadır.¹⁹⁴

Müellif bir yerde Saîd b. Cübeyr’in kıraatiyle istişhâdda bulunmuştur.¹⁹⁵

¹⁹¹ Kemal Cebri Abherî, *ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), Daru'l-Cenan, Umman 2014, 1. Baskı, s. 203.

¹⁹² Muhammed Fatih Kesler, “Mücâhid b. Cebr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul 2006, s. 442.

¹⁹³ Abherî, *ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), s. 203.

¹⁹⁴ Mehmet Efendioğlu, “Saîd B. Cübeyr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul 2008, s. 552.

¹⁹⁵ Abherî, *ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), s. 203.

4- Hamza (ö. 156/773): Tam adı Ebu Umâre Hamza b. Habîb b. Umâre ez-Zeyyât et-Teymî el-Kûfî'dir. Yedi kıraat imamından biridir.

Hamza b. Habîb, kıraat ilmini Humrân b. A'yen (ö. 120/ 738) ve Muhammed b. Abdurrahman b. Ebu Leylâ'dan (ö. 148/805) öğrenmiş, kendisinin belirttiğine göre bunlardan İbn Ebu Leylâ'ya Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını dört defa okumuştur. Ayrıca A'meş, Ebu İshak es-Sebî (ö. 127/ 745), Talha b. Musarraf (ö. 112/ 730) ve Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/ 765) gibi âlimlerden de istifade etmiştir.¹⁹⁶

Eserde bir yerde kıraatiyle istişhâdda bulunulmuştur.¹⁹⁷

5- Nâfi' (ö. 169/785): Tam adı Ebu Ruveyh Nâfi' b. Abdurrahmân b. Ebî Nuaym el-Medenî'dir. Yedi kıraat imamından biridir.

Kıraat alanında hüccet kabul edilen Nâfi', hocaları Ebu Ca'fer el-Kârî (ö. 130/ 747-48) ve Şeybe b. Nisâh (ö. 130/ 747-48) gibi tâbiîler hayatta iken Medine Mescidi'nde Kur'ân okumaya ve okutmaya başlamış, yetmiş yılı aşkın bir süre bu ilmi tedris ile meşgul olmuştur. İbn Mücâhid'in Kitâbü's-Seb'a'sında kıraatinin kaideleri yazılı hale getirilirken Nâfi'in ismine diğer altı imamdan önce yer verilmesinde, peygamber şehrinin bazı özelliklerinin ve onun bu şehrin kıraat üstadı olmasının göz önünde bulundurulması yanında engin birikim, tecrübe ve bu ilimdeki derinliğinin etkili olduğunda şüphe yoktur.¹⁹⁸

Eserde bir kere zikredilmiştir.¹⁹⁹

6-Abdullah b. Âmir (ö. 118/736): Tam adı Ebu İmrân Abdullah b. Âmir b. Yezîd el-Yahsubî'dir. Yedi kıraat imamından biridir.

Kur'ân ve kıraat ilminde İbn Âmir'in asıl hocası, Kur'ân'ı Hz. Osman'dan öğrenen ve Zehebî'nin tahminine göre Muâviye'nin hilâfeti yıllarında Dımaşk'ta Kur'ân dersleri veren Mugîre b. Ebu Şihâb el-Mahzûmî'dir (ö. 91/ 710). Talebesi Hâlid b. Yezîd'in belirttiğine göre Muâz b. Cebel (ö. 17/ 638) ve Ebü'd-Derdâ'dan (ö. 32/ 652?) da Kur'ân dersleri aldığı, ayrıca Fedâle b. Ubeyd'den (ö.53/ 673) okuduğu rivayet edilmiştir.

¹⁹⁶ Tayyar Altıkulaç, "Hamza B. Habîb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV, İstanbul 1997, s. 511.

¹⁹⁷ Abherî, *Ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), s. 203.

¹⁹⁸ Tayyar Altıkulaç, "Nâfi' B. Abdurrahman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, s. 287-288.

¹⁹⁹ Abherî, *ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), s. 203.

İbn Âmir Kur'ân kıraati konusundaki uzmanlığı yanında hadisle de meşgul olmuş; Hz. Osman (ö. 35/ 656), Muâviye b. Ebu Süfyân (ö. 60/680), Ebü'd-Derdâ, Zeyd b. Sâbit, Vâsile b. Eska' (ö. 85/ 704?), Fedâle b. Ubeyd (ö. 53/ 673), Ebu Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/ 705), Ebu İdrîs el-Havlânî (ö. 80/699), Nu'mân b. Beşîr (ö. 64/ 684) gibi şahsiyetlerden rivayette bulunmuştur.²⁰⁰

Zemahşerî *el-Mufasssal*'da İbn Âmir'den bir istişhâd zikretmiştir.²⁰¹

6- İbn Kesîr (ö. 120/738): Tam adı Ebu Ma'bed Abdullâh b. Kesîr b. Amr ed-Dârî'dir. Yedi kıraat imamından biridir. Mekke kurralarının imamıdır.²⁰²

Eserde İbn Kesîr'den bir istişhâd yapılmıştır.²⁰³

7- Amr b. Ubeyd (ö. 144/761): Tam adı Ebu Osmân Amr b. Ubeyd b. Bâb el-Basrî Mu'tezile'nin kurucularından ve hadis rivayet eden ilk kelâmcılardan.

El-Mufasssalda bir kere zikredilmiştir.²⁰⁴

8- Âsım (ö. 127/745): Tam adı Ebu Bekr Âsım b. Ebi'n-Necûd Behdele el-Esedî el-Kûfî'dir. Yedi kıraat imamından biri, tâbiî.²⁰⁵

Zemahşerî *Mufasssalda* Âsım'dan da bir istişhâd zikretmiştir.²⁰⁶

9- es-Sûsî (ö. 261/874): Tam adı Ebu Şuayb Sâlih b. Ziyâd b. Abdillâh es-Sûsî. Yedi kıraat imamlarından Ebu 'Amr b. 'Alâ'nın iki râvisinden biridir.²⁰⁷

Zemahşerî *el-Mufasssalda* iki yerde es-Sûsî'den istişhâd getirmiştir.²⁰⁸

10- Yezîdî (ö. 202/817): Tama adı Ebu Muhammed Yahyâ b. el-Mübârek b. el-Mugîre el-Yezîdî el-Adevî'dir. Meşhur on dört kıraat imamından biri.

En önde gelen hocası kendisinden nahiv, lugat ve kıraat ilimlerini öğrendiği Ebu 'Amr b. 'Alâ'dır. Dil ve aruz ilimleri tahsil ettiği Halîl b. Ahmed'den başka Yûnus b. Habîb ve İbn Cüreyc gibi hocalardan da ders okudu. Talebeleri arasında oğullarının yanı sıra Dûrî, Sûsî, Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/ 838), İshak b.

²⁰⁰ Tayyar Altıkulaç, "İbn Âmir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul 1999, s. 308.

²⁰¹ Abherî, *Ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), s. 203.

²⁰² Tayyar Altıkulaç, "İbn Kesîr, Ebu Ma'Bed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XX, İstanbul 1999, s. 131

²⁰³ Abherî, *Ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), s. 203.

²⁰⁴ Kemal Cebri Abherî, *Ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), Daru'l-Cenan, Umman 2014, 1. Baskı, s. 203.

²⁰⁵ Mehmet Ali Sarı, "Âsım B. Behdele", *TDV İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1991, s. 475.

²⁰⁶ Abherî, *Ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), s. 203.

²⁰⁷ Tayyar Altıkulaç, "Sûsî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 576.

²⁰⁸ Abherî, *Ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), s. 203.

İbrâhim el-Mevsılî (ö. 188/ 804), Ebu Eyyûb el-Hayyât ve Muhammed b. Sa‘dân (ö. 231/ 846) gibi isimler yer alır. Yezîdî’nin Muhammed, İbrâhim, İsmâil, Abdullah ve İshak adında her biri kendisinden rivayette bulunan ve eser telif eden beş oğlu yanında ilim ve edebiyatla ilgilenen torunları da vardır. Yezîdî ailesinin ilim ve edebiyat tarihinde birkaç nesil boyunca etkin olduğu belirtilir.²⁰⁹

Mufasssaldâ dört yerde kıraatiyle istişhâdda bulunulmuştur.²¹⁰

1.3.2. Üslûbu

Zemahşerî’nin kırratleri ele alış metodu hakkında fikir vermesi açısından istişhâd hususunda kendisinden en çok nakilde bulunduğu Ebu ‘Amr b. el-‘Alâ’yı ele almak yerinde olacaktır.

Zemahşerî, Ebu ‘Amr b. el-‘Alâ’nın görüşlerini ve kıraatlerini nakletmiştir. Bazen meseleyi aktarıp Ebu ‘Amr’ın bazı araplardan rivayetini nakleder: İbdalu’l-Hurûf bahsinde; vakıf halinde ‘ج’, şeddeli ‘ي’ nin yerine koyulur. Ebu ‘Amr, ‘وَقُلْتُ: مُرِّجٌ (مُرِّيٌّ)’, ‘وَقُلْتُ: مِنْ أَهْلِهِمْ؟’, ‘فَقَالَ: فُقَيْمِجْ (فُقَيْمِيٌّ)’, ‘لِرَجُلٍ مِنْ بَنِي حَنْظَلَةَ: مِمَّنْ أَنْتَ؟’ şeklinde,²¹¹

Bazen bir meseleyi ele alır sonra Ebu ‘Amr’ın kıraatiyle delil getirir:

Örneğin idgam bahsinde; ‘غ’ ve ‘خ’ her biri birbirlerine ve kardeşlerine idgam olunur dedikten sonra ‘وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا’²¹² âyetini Ebu ‘Amr kıraatiyle (وَمَنْ يَبْتَغِ) delil getirir.²¹³

Kıyas, Basra ekolü mensuplarının dil kurallarını belirlemede başvurdukları önemli bir yöntemdir. Zemahşerî, kıyasa oldukça fazla yer verir; her konuda birden fazla örnekle açıklamada bulunur.

İdgam bahsinde başka bir konuyu aktarırken kıyasa başvurur; ‘ذ, ط’ ve ‘ت, د, ط’ harflerinin birbirlerine idgam olunduğunu, ‘ز, س, ص’ harflerinde safir sıfatı kendilerinde güçlü olduğu için idgam olunmadıklarını belirtir. İtbâk harflerinde (ط, ظ,

²⁰⁹ M. Suat Mertoğlu, "Yezîdî, Yahyâ B. Mübârek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIII, İstanbul 2013, s. 524.

²¹⁰ Abherî, *ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), s. 203.

²¹¹ *ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 389.

²¹² Âli İmran, 3/ 88.

²¹³ *ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 425-426..

ما فَطَّرْتُ فِي جَنْبٍ (ض, ص,) kurala uygun olanın Ebu ‘Amr’ın kıraatinde olduğu gibi (الله)²¹⁴ idgam yapıldığında itbâk harflerinin bırakılması olduğunu söyler.²¹⁵

Zemahşerî, bazen bir konuyu ele alır, örneklerle destekler sonra Ebu ‘Amr’ın ortaya koyduğu kendi düşüncesine aykırı kıraatini zikreder ve bu rivayeti eleştirir.

Müellif, yine idgam bahsinde; ‘إِفْضُ ضَعْفَاءَ’ örneğinde olduğu gibi ‘ض’ mislinden başkasına idgam edilmez. Ancak Ebu Şu‘ayb es-Suvesiyyi Yezîdî’den; Ebu ‘Amr’ın ‘لِغَضٍ شَائِحٍ’²¹⁶ âyetinde ‘ض’ harfini ‘ش’a idgam ederek ‘لِغَضٍ شَائِحٍ’ şeklinde okuduğunu belirtir.²¹⁷ Zemahşerî, Ebu Şu‘ayb’ın bu rivayetin problemli olduğunu ifade eder.²¹⁸

1.3.3. Zemahşerî’nin Kur’ân Âyetleriyle İstişâda Verdiği Önem

Zemahşerî birçok ihtisas alanında uzmanlaşmıştır. Ehli Sünnet nazarında “*el-Keşşaf*” ve “*el-Mufasssal*” ile şöhret bulmuştur. Bu iki eser görünürde iki büyük ihtisas alanını (tefsir, nahiv) kapsamakla beraber gerçekte birçok ihtisas alanını içinde barındırmaktadır. Çünkü “*el-Keşşaf*” tefsiri; beyan, belagat, nahiv, lügat ilimlerine temas eden ansiklopedik bir eserdir. Aynı şekilde “*el-Mufasssal*” kitabı da Arap dilinde kapsamlı bir çalışmadır.²¹⁹

Biz bu kısımda Arap dilinde kapsamlı bir çalışma olan *el-Mufasssal*’da Zemahşerî’nin kullandığı istişâdları sayısal olarak zikredip, Kur’ân istişâdının genel istişâd içerisindeki oranına temas etmeye çalışacağız.

Zemahşerî, *el-Mufasssal*’da konulara öncelikle yeterli kısa tariflerle başlamıştır. Sonra varsa Kur’ân istişâdını getirmiştir. Şâyet Kur’ân istişâdı bulunmuyorsa şiir istişâdına yönelmiştir. Şiir de bulunmadığı durumlarda Hz. Peygamber (sav) hadislerine yönelmiştir. Hadis istişâdının bulunmadığı durumlarda Arapların fasih lisanlarında bulunan deyimleri istişâd olarak getirmiştir. İstişâd çeşitlerinin (Kur’ân, şiir, hadis, emsaller) hepsi bulunuyorsa en fasih olanını tercih etmiştir.

²¹⁴ Zümer, 39/56.

²¹⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 429- 430.

²¹⁶ Nûr, 24/62.

²¹⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 427.

²¹⁸ Abherî, *ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), s. 203.

²¹⁹ Muhammed el-Habîb el-Allâni, *Eş-Şahidu’l-Kur’âni fî Kitabi’l-Mufasssal*, Dar’u-Sahnun, Tunus- 2014, s. 142

Kaideye ve tercih ettiği nahvî görüŖe uygun olanları hep birlikte zikretmiŖtir. İstiŖhâdları genel olarak lûgat anlayışına, özel olarak nahvî sisteme uygun seçmiŖtir.

Zemahşerî, sayı olarak en fazla Ŗiir istiŖhâdında bulunmuŖtur. Tekrarlar (12 Ŗiir istiŖhâdı tekrar edilmiŖ) düŖüldükten sonra toplam 424 Ŗiir istiŖhâdında bulunmuŖtur.

Hadis istiŖhâdında sahabi veya başkalarının sözlerini değil sadece peygamber s.a.v.'in sözlerini zikretmiŖtir. Bunların sayısı 10 tanedir. Emsallerin sayısı 24 tanedir.

Kur'ân'dan aldığı istiŖhâdlara baktığımız zaman sayısının 386 olduğunu görüyoruz. Gerçekten Kur'ân istiŖhâdlarının Ŗiir istiŖhâdlarıyla beraber önemli bir orana sahip olduğunu görmekteyiz.²²⁰

Tablo: 1

İstiŖhâd	Sayı	Genel istiŖhâd içerisinde oranı
Ŗiir	436 (tekrarlarla)	% 50, 93
Kur'ân	386	% 45, 09
Emsaller	24	% 2, 80
Hadis	10	% 1, 17
Toplam	856	% 100

1.3.4. *el-Mufasssal'daki İstiŖhâdlar Arasında Kur'ân Âyetleri'nin Yeri*

Bu bölümde Zemahşerî'nin *el-Mufasssalda* takip ettiği ilmi yöntemi (nahvî metod) açıklama, istiŖhâdları kullanımı, istiŖhâdlarının dağılımı ve özellikle Kur'ân âyetlerinin bu dağılım içerisindeki konumu üzerinde durulacaktır.

Zemahşerî el-Mufasssal'da;

Genellikle faydalı ve kısa tarifler vermiŖ, tariflerle ilgili Ŗartlar, engeller üzerinde durmuŖ, çeŖitler ve diğer ilgili özellikleri zikretmiŖtir.

Zemahşerî'nin *el-Mufasssal'da* yazdıklarını araŖtıran kiŖi farklı istiŖhâdları kullanmada açık bir yöntem takip ettiğini farkederek.

²²⁰ el-Allâni, *EŖ-Ŗahidu'l-Kur'âni fî Kitabi'l-Mufasssal*, s. 143-144.

Zemahşerî'nin nahvî mezhebine ve kurala uygun olunca istişhâdların hepsini aktarır. Genelde lügat anlayışına özelde ise nahvî sistematiğe uygun olarak tercihte bulunur.

Baplarla beraber, kullanıma, Arap lügatına ve lügavî örfе riayet ederek çeşitli fasıllara değinir.

Bazen olumlu ve olumsuz yönden şiir beyitlerini tenkide tâbi tutar. Fesahatta ölçüsüne (kıyasa) muhalif olan kıraatleri eleştirir.

Nahivcilerin görüşlerini zikredip, karşılaştırmalar yapar. Benimsemediği görüşe eleştirisini dile getirir. Basra ve Küfe mekteplerinin bazı ihtilaflarına işaret eder. Bağdat mektebi'nin görüşlerine özellikle bu alanın şeyhi Ebu Ali Fârisî ve öğrencisi İbn Cinniye önem verir. Kıyası taklit eder, kıyasın terk edildiği, şaz ve zayıf görüşlere de yer verdiği görülür.

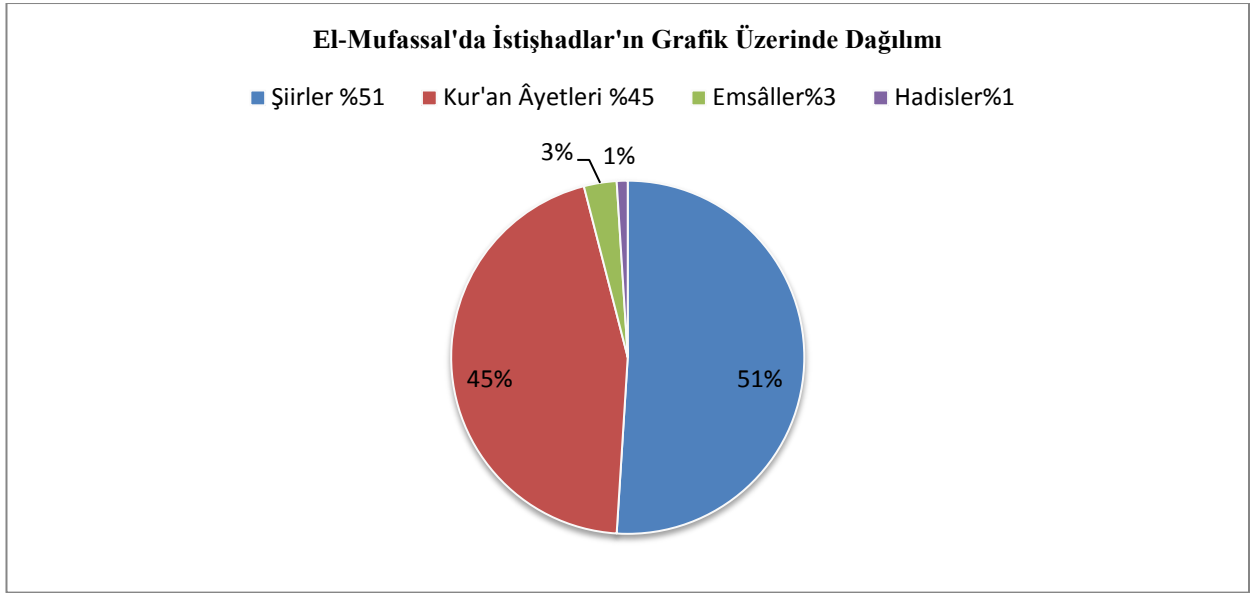
el-Mufasssal'da bulunan istişhâdların yarısından fazlasını şiir istişhâdı oluşturur (%51).²²¹ Buna karşılık Kur'ân âyetleriyle istişhâd oranı şiir istişhâdına yakındır (%45). Geriye kalan %4' lük oranın %1' lik kısmını hadisler,²²² %3'lük kısmını ise emsaller (misaller) oluşturur.²²³

²²¹ Müellif, 51 Cahiliyye şairinden özellikle muallakât sahiplerinden 97 şiir beyti (Örneğin İmru'ül Kays ve Nâbîga ez-Zübeyânî'den 11 şâhid getirmiştir), 23 Muhadram şairinden 50 şiir beyti, 33 Müvelled şairden 106 şiir beytini istişhâd olarak zikretmiştir. Şiir istişhâdlarında ağırlıklı olarak cahiliyye şairlerini tercih etmiştir. Bkz. -Allâni, *Eş-Şahidu'l-Kur'âni fi Kitabi'l-Mufasssal*, s. 144-145.

²²² Zemahşerî hadis ve Arap emsâllerini özellikle şiir, Kur'ân ve kıraatlerden istişhâd bulunmadığında nahvî kuralları desteklemek için istişhâd olarak getirmiştir. Bunun yanında şiir istişhâdının yanında da hadis ve Arap misalleri istişhâd olarak zikredilmiştir. Bkz. el-Allâni, *Eş-Şahidu'l-Kur'âni fi Kitabi'l-Mufasssal*, s. 163.

²²³ el-Allâni, *Eş-Şahidu'l-Kur'âni fi Kitabi'l-Mufasssal*, s. 142.

Tablo: 2

Grafikte de görüldüğü gibi Zemahşerî eserinde nahvî kaideleri delillendirmede Kur'ân âyetlerini yoğun bir şekilde kullanır.

1.3.5. Eserde Kullanılan Arap Dili İstılahları ve Tabirleri

Bedel (بدل): Arapçada Bedel, kendisinden önceki kelimeyi açıklamak için ona muadil veya onun bir parçasıyla ilgili yahut da bir özelliğiyle ilgili getirilen ve i'râb bakımından ona uyan kelimelere denir.

Bedel-i kül (البدل الكل): İkincinin birincisinin aynısı olduğu bedel.

Bedel-i ba'z (البدل البعض): İkincinin birinciye cüz' olduğu bedel.

Bedel-i iştimal (البدل الإشتمال): Cüz' iyyet dışında birinciyle ikinci arasında ilişki olan bedel.²²⁴

Fuzle (فضلة): Cümlelerin asıl unsuru olmayan. Kendisi olmadan kelamın var olduğu şey.

²²⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 122.

İsnad (إسناد): İki kelime (fiil-fâil, Mübtedâ-haber) arasındaki manevi bağlantı, ilgi ve nispeti ifade etmek için kullanılan, bir durumun, bir varlıkta olduğunu veya olmadığını ifade eden terimdir.

İhbârî (إخباري): Doğru veya yanlış şekilde nitelendirilebilecek yargılara sahip cümlelere denir.²²⁵

İnşâî (إنشائي): İhbârî cümlelerin dışında kalan cümlelere (talebi; emir nehiy, istifham..., gayr-i talebî; taaccûb, medh- zemm... vb.) denir.²²⁶

Kâne 'كان' nin *Tamme olması*: 'كان' fiili bazen tam fiil olarak kullanılır ve bu durumda sadece fâil alır ve onunla yetinir. Manası ise genellikle; 'meydana geldi', 'oldu', 'bulundu', 'ortaya çıktı, göründü' şeklindedir.²²⁷

Lâm-ı Fârîka (اللام الفارقة): 'إن' nin tahfif edilmiş formu olan 'إِنْ' in haberinin başında gelen te'kid işlevli lâm edatıdır.²²⁸

Lâm-ı Muvattîe (اللام الموطئة): Şart edatı olan 'in' edatının –nadiren de 'hatta' gibi diğer şart edatlarının- başına bitişen lâm türüne denir.²²⁹

Muhavvel Temyîz (تميز المحول): Dönüştürülen temyîz; fâilden, mef'ûlden ve muzâftan dönüştürülen.²³⁰

²²⁵ Bünyamin Aydın, “Arap Gramerinde Cümle Anlamı Üzerindeki Etkileri Bakımından Bazı Nasb Durumlarına İlişkin Fiil Takdiri Sorunu” (Süheylî'nin “*el-Mansûb bi'l-Kasd*” Önerisi Bağlamında), *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, S. 41, s. 116.

²²⁶ Aydın, Arap Gramerinde Cümle Anlamı Üzerindeki Etkileri Bakımından Bazı Nasb Durumlarına İlişkin Fiil Takdiri Sorunu (Süheylî'nin “*el-Mansûb bi'l-Kasd*” Önerisi Bağlamında), s. 116.

²²⁷ M. Vecih Uzunoğlu, “Arap Dilinde Kâne 'كان' Fiili ve kur'ân'da Kullanımı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2015/1, S. 41, s. 87.

²²⁸ Emre Çavdar, *Arap dili'nde 'Lâm', 'Lâ', 'Mâ' Edatları ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Kullanımları*, Necmettin Erbakan Üniversitesi (Doktora Tezi), Konya 2015, s. 87

²²⁹ Çavdar, *Arap dili'nde 'Lâm', 'Lâ', 'Mâ' Edatları ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Kullanımları*, s. 94. ; İbn Hişam, *Muğni'l-Lebib an Kutubi'l-Eârib*, Tahk. Mâzin el-Mübarek- Muhammed Ali Hamedullah, 1. Baskı, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1998, s. 237.

²³⁰ İbn Hişam, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 322-326

Müekkid Hâl (الحال المؤكد): Cümleye yeni bir anlam yüklemeyip sadece kendinden önceki fâilin, mef'ûlun ya da cümlenin manasını te'kid eder. Müeekked hâl ile medh, ta'zim, tahkir, veya tehdit amaçlanır.²³¹

Red' (ردع): Alıkoymak, mani olmak engellemek anlamındadır.²³²

Takdim- Te'hir (تقديم - تأخير): Takdim bir cümle düzeninde sonra gelmesi gereken bir ögeyi herhangi bir sebepten ötürü öne almak; te'hir ise önce gelmesi gereken bir ögeyi sonraya bırakmaktır.²³³

Zarf-ı Lağv (الظرف اللغو): Müteallakı hazfedilmeyip, cümlede görülen fiil veya şibh fiil olarak karşımıza çıkan harf-i cer ve mecrûru ile zarflara denir.

Zarf-ı Müstekarr (الظرف المستقر): Müteallakı vacip (kesin) olarak hazfedilmiş harf-i cer ve mecrûru ile zarflara denir.²³⁴

Zecr (زجر): Azar, baskı, paylama, takdir gibi anlamlara gelir.²³⁵

²³¹ Abbas Hassan, *en-Nahvu 'l-Va'fi*, Daru'l-Mearif, II, s. 391.

²³² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 331; Halil İbrahim Tanç, “Kur'ân'da 'كَلَّا' Kellâ Edatı”, *Atatürk üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Erzurum 2014, S. 42, s. 32.

²³³ Ahmet Yüksel, *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, Özkan Matbaacılık, 1. Baskı 2010, İstanbul, s. 48.; İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, 1956, t.y., XII, s. 466-467.

²³⁴ Akif Özdoğan, “Arapçada Şibh cümle ve Fonksiyonları”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, 2007, s. 101.

²³⁵ Tanç, “Kur'ân'da 'كَلَّا' Kellâ Edatı”, s. 32.

İKİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ'NİN EL-MUSAFFAL FÎ SINÂ'ATİ'L-İ'RÂB

İSİMLİ ESERİNDE KUR'ÂN-I KERÎM AYETLERİYLE

İSTİŞHÂD YÖNTEMİ

el-Mufasssal, plan ve tertibinin düzgün, anlatımının kolay, muhtevasının zengin olması sebebiyle kendi zamanına kadar Arap gramerine dair yazılmış eserlerin en mükemmeli olarak kabul görmüştür.

el-Mufasssal'ı; isimler, fiiller, harfler (edatlar) ve bunlar arasındaki ortak hususları kapsayan müşterekler olmak üzere dört ana bölüme, her bölümü sınıflara, her sınıfı da fasıllara ayıran müellif, birinci bölümde isim ve çeşitlerini, i'râbına, marife-nekre, tesniye-cemi, müzekker-müennes, tasgir-nispet durumlarını, sayı isimlerini ve fiil işlevi gören isimleri istikak özellikleriyle ele almıştır.

İkinci bölümde fiilleri zaman, i'râb-binâ, geçişli-geçişsiz, etken-edilgen, tam-nâkıs, mücerred-mezîd, övme-yerme, mukârabe ve taaccûb yönleriyle incelemiştir.

Üçüncü bölümde izâfet (cer), atıf, nefiy, nidâ, istisna, istifham ve şart harfleri gibi bütün çeşitleriyle edatları;

Dördüncü bölümde imâle, vakıf, kasem, vasıl ve kat' hemzesi, iki sâkin harfin çakışma durumu (iltikaü's-sâkineyn), ibdâl, i'lâl ve idgam bahislerini açıklamıştır.²³⁶

Zemâhşeri, konuları ele alırken Kur'ân âyetleriyle misaller getirmeye ehemmiyet göstermiştir. Biz bu bölümde, gerekli sistematik araştırma yöntemiyle nahvî delillerden Kur'ân maddelerini ortaya çıkarmaya çalışacağız.

²³⁶ Benli, “*el-Mufasssal*”, s. 368.

2.1. İSİMLER

İsimler; ref‘, nasb ve cer i‘râblarıyla i‘râblanır. Zemahşerî, her birinin bir mana üzerine alem olduğunu belirtir. Ref‘ fâiliyyet, nasb mef‘ûliyyet ve cer de izâfet için alemdir.²³⁷

2.1.1. Merfû‘ât

Ref‘ fâilliğin alametidir. Fâil sadece bir tanedir. Zemahşerî’ye göre fiilin fâile nispeti isnat yoluyla olup isnat değişmez. Fiilin mef‘ûle nispeti ise isnat yoluyla değil alaka yönüyledir. Alakalar farklı olabilir. Bu sebeple mef‘ûller birden fazla olabilir. Mübtedâ, haber, ٱ ve kardeşleri, nefyi cins ٱ’nın isimleri ise teşbih ve takrib yoluyla fâile mülhaktır.²³⁸

Zemahşerî tarafından, nâib-i fâil, كان ve kardeşlerinin ismi, fâil olarak değerlendirildiği için zikredilmemiştir. Biz istişhâd zikredilen fâil ve mulhaklarını sırasıyla ele alacağız.

2.1.1.1. Fâil

Fâil; fiil veya şibih fiil kendisine takaddüm ile isnat edilen şeydir. Fâilin hakkı isnat edildiği şey (fiil) ile merfû‘ olmasıdır. Fâilde asıl fiilin peşinden gelmesidir.²³⁹ Müellif bu açıklamadan sonra her hangi bir âyet istişhâdında bulunmayıp İştigal ve âmil hususlarını ele almıştır.

a) İştigal

Nahiv ıstılahında iştigal: İki ya da daha fazla âmilin önden gelip, arkasından bir ya da daha fazla mamûlün gelmesiyle, önde gelen her bir âmilin kendisinden sonra gelen mamûle tâlip olmasıdır. Birkaç şekilde meydana gelir;

- 1- İki âmilin bir mamûle tâlip olması.
- 2- İki âmilin birden fazla mamûle tâlip olması.
- 3- İkiden fazla âmilin bir mamûle tâlip olması.

²³⁷ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, Mektebetü Dârü ‘Umar(thk. Fahr Salih Kadarah), Umman 2003, s.43- 44.

²³⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 43-44; Ebu Amr Osman b. Ömer İbn Hâcib, *el-İzah fî Şerhi’l-Mufasssal*, tahk. Musa el-‘Alîli, I, Vuzeratü’l-Evkâf, Irak 1982, s. 155

²³⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 44.

4- İkinden fazla âmilin birden fazla mamûle tâlip olması.²⁴⁰

İştigal konusuna iki istişhâd getirilir;

﴿ قَالَ انْفُخُوا حَتَّىٰ إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ آتُونِي أُفْرِغَ عَلَيْهِ قَطْرًا ﴾ “...Demiri eritip kor (gibi) yapınca da, "Bana erimiş bakır getirin, bunun üzerine boşaltayım" dedi.²⁴¹

Âyetin “آتُونِي أُفْرِغَ عَلَيْهِ قَطْرًا” kısmında; ‘آتُونِي’ cümlesi fiil, fâil ve mef’ûlden müteşekkil olup ikinci mef’ûle muhtaçtır. İkinci cümledeki ‘أُفْرِغُ’ fiili ise, fiil ve fâilden müteşekkil mef’ûle muhtaçtır. Neticede her bir fiil kendilerinden sonra gelen ‘قَطْرًا’ ismine tâliptir. Âyette, amel yakınlığı münâsebetiyle mef’ûlde ikinci fiil ‘أُفْرِغُ’ âmil olup, birinci âmil olan ‘آتُونِي’ fiili için mef’ûl takdir edilmiştir.

﴿ فَأَمَّا مَن أُوْتِيَ كِتَابَهُ يَمِينَهُ فَيَقُولُ هَٰؤُلَاءِ أَفْرُؤُوا كِتَابِيَةَ ﴾ “Kitabı sağından verilen: ‘Alın kitabımı okuyun’ der.”²⁴²

Âyetin “هَٰؤُلَاءِ أَفْرُؤُوا كِتَابِيَةَ” kısmında ise ‘هَٰؤُلَاءِ’ ve ‘أَفْرُؤُوا’ âmilleri mamûl olan ‘كِتَابِيَةَ’ ismine taliptir. Âyette amel yakınlığı münâsebetiyle mef’ûlde ikinci fiil ‘أَفْرُؤُوا’ âmil olup birinci âmil olan ‘هَٰؤُلَاءِ’ isim fiil’i için mef’ûl takdir edilmiştir.

Zemahşerî, Basra ehlinin bazen birinci âmili amel ettirilmek beraber ikinci âmilin amelini benimsediğini, Küfe ehlinin ise birinci fiilin amelini tercih ettiğini ifade eder.²⁴³

b) Âmil

Fâili ref’ eden âmil bazen gizli bir fiil olur.²⁴⁴

²⁴⁰ Kasım b. Hüseyin el-Hârizmî, *Şerhu’l- Mufasssal fi San’ati’l- I’rab el-Mavsum bi’t-Tahmîr*, I, Daru’l- Garibi’l-İslamî,(thk. Dr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin) Beyrut-Lübnan, 1990, s. 239.

²⁴¹ Kehf, 18/96.

²⁴² Hakka, 69/19.

²⁴³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 46.; *el-Keşşaf*, VI, s.199.; Cemâleddin Abdullâh Ebu Muhammed, b.Yûsuf b.Hişâm, el-Ensârî, *Şerh-u Katri’n-nedâ ve bell’is-sadâ*, (thk,Muhammed Muhyiddin Abdü’l-Hamîd), Mektebetü Dârü’l-Fikr. Beyrût Lübnan 2009, s. 267.; İbn Hâcib, *el-İzah*, s. 165-166.

²⁴⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 46.

Zemahşerî âmilin gizli gelmesine üç istişhâd zikretmiştir:

﴿يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ﴾ رَجَالٌ *‘...birtakım adamlar buralarda sabah akşam O’nu tesbih ederler...’*²⁴⁵

Âyette ‘يُسَبِّحُ’ fiilindeki ‘bâ’yı meftuh okuyanlara (İbn Âmir ve Ebu Bekir) göre, ‘رَجَالٌ’ lafzını ref’ eden gizli ‘يُسَبِّحُ’ fiilidir. Burada Zemahşerî, fâili ref’ eden âmilin gizli gelmesine delil olarak farklı kıraatle istişhâd etmiştir.

﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ﴾ *‘Eğer Allah’a ortak koşanlardan biri senden sığınma talebinde bulunursa, Allah’ın kelâmını işitebilmesi için ona sığınma hakkı tanı...’*²⁴⁶

Şart edatından sonra sadece fiil gelmesi nedeniyle, âyetteki ‘أَحَدٌ’ kelimesini vucûben gizlenmiş ‘اسْتَجَارَكَ’ fiili ref’ eder. Takdiri: ‘وَإِنْ اسْتَجَارَكَ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ’ olur.

﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتَّى تَخْرُجَ إِلَيْهِمْ﴾ *‘Onlar, sen yanlarına çıkıncaya kadar sabretselerdi...’*²⁴⁷

Âyette mahzûf ‘نَبَتْ’ fiilinin müevvel mastarı ‘أَنَّهُمْ صَبَرُوا’ ibaresi fâil olarak mahallen merfu’dur.

2.1.1.1.2. Mübtedâ ve Haber

Mübtedâ ve haber, isnat için lafzî âmillerden soyutlanmış iki isimdir. Mübtedâ, marife (kıyası) ve nekre²⁴⁸ olarak iki kısma ayrılır. Müellif, nekre olan mübtedânın, mevsûf ve gayrı mevsûf olarak gelebildiğini ifade eder.²⁴⁹

²⁴⁵ Nûr, 24/ 36-37.; Âyetin tamamı: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا فِي مَتَاعِكُمْ سَوَاعِدَ الَّذِينَ كَفَرُوا هُمْ لَا يَشَاءُونَ أَن يَمْلِكُوا فِي مَتَاعِهِمْ لَأَسْفَحُوا وَلَا يَشَاءُونَ أَن يَكُونَ لَهُمْ مَتَاعٌ وَلَا يُدْرِكُ اللَّهُ سَعْيَكُمْ فِي غَتَابِكُمْ﴾ *‘Allah’ın, yüceltilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin verdiği evlerde hiçbir ticaretin ve hiçbir alış verişin kendilerini, Allah’ı anmaktan, namazı kılmaktan, zekatı vermekten alıkoymadığı birtakım adamlar buralarda sabah akşam O’nu tesbih ederler. Onlar, kalplerin ve gözlerin dikilip kalacağı bir günden korkarlar.’*

²⁴⁶ Tevbe, 9/6.

²⁴⁷ Hucurat, 49/5

²⁴⁸ Bazı nahiv âlimleri, otuz küstür özel durumda; mübtedâ’nın nekre gelmesinin câiz olduğunu ileri sürmüşlerdir. İbn Hişâm, “Mübtedânın sadece umûm veya husûs hallerinde nekre gelebileceğini

Nekre-i mevsûfe olan mübtedâya istişhâd zikredilir:

﴿وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ﴾ ‘...Allah'a ortak koşan hür erkek hoşunuza gitse de, iman eden bir köle, Allah'a ortak koşan bir erkekten daha hayırlıdır...’²⁵⁰

Mübtedânın mârife, haberin de nekre olması gerekir. Âyette ‘وَلَعَبْدٌ’ nekre olmasına rağmen ‘مُؤْمِنٌ’ kelimesinin kendisine sıfat olarak tahsis edilmesi nedeniyle mübtedâ olması câiz kılınmıştır.

a) Haber Cümlesinden Mübtedaya Zamir Gönderilmesi

Haber olarak vakî olan haber cümlesinden mübtedâya dönen bir râbıta bulunur. Bazen bilinip karışıklık ihtimali olmadığı zaman râbıtayı zikretmeye ihtiyaç duyulmaz.²⁵¹ İstişhâd:

﴿وَلَمَن صَبَرَ وَعَفَرَ إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾ ‘Her kim de sabreder ve bağışlarsa, işte bu elbette azmedilecek işlerdendir.’²⁵²

Âyette ‘مَنْ’ ism-i mevsûlu mübtedâ olarak ref konumundadır. İsm-i mevsûlun sılası ‘إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ’ fiillerindeki âidise gizli fâil (هو) zamiridir. ‘إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ’ cümlesi haberdir. Haber cümle olduğunda, mübtedaya dönen bir âid olması şarttır. Ancak konunun iltibastan uzak, bilinir olması durumlarında âidin düşürülmesi câizdir. Takdiri: ‘إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْهُ الصَّبْرُ’²⁵³

b) Haberin Mübtedâdan Önce Gelmesi

Haberin mübtedâdan önce gelmesi câizdir.²⁵⁴ Zemahşerî bu hususa iki istişhâd getirir:

zıkr etmiştir.” Bkz. Mehmet Hadin Tutkal, “İbn Hişâm’ın Şerh-u Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ’da İstişhâd Ettığı Âyetler”, (Yüksek Lisans Tezi), Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl 2015, s. 93.

²⁴⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 47-48.

²⁵⁰ Bakara, 2/221.

²⁵¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 49.

²⁵² Şûra, 42/43.

²⁵³ İbn Ya’iş, I, s. 92

²⁵⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 49.

أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءٌ مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴿٢٥٥﴾

‘Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini, inanıp salih amel işleyenler gibi kılacağımızı; hayatlarının ve ölümlerinin bir olacağını mı sanıyorlar? Ne kötü hüküm veriyorlar!’²⁵⁵

Burada ‘سَوَاءٌ’ kelimesi mukaddem haber olup ‘مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ’ kelimesi ref mahallinde muahhar mübtedâdır.

﴿٢٥٦﴾ وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٢٥٦﴾ ‘Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar.’²⁵⁶

Burada ise ‘وَسَوَاءٌ’ kelimesi mukaddem haber olup, ‘ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ’ ibaresi ref mahallinde muahhar mübtedâdır.

c) Mübtedâ veya Haberin Hazfedilmesi

Mübtedâ ve haberden herhangi biri hazfedilebilir.²⁵⁷ İstişâd:

﴿٢٥٨﴾ قَالَ بَنِي إِسْرَءِيلَ لِمُوسَى أَهْلَكَ اللَّهُ بِكَ بِطَغْوَيْكَ نَارَ فِرْعَوْنَ لَتَخْلُكَ يَوْمَئِذٍ فَتَذَرُهَا كَخَسَفٍ ﴿٢٥٨﴾ ‘...Yakub dedi ki: "Hayır! Nefisleriniz sizi aldatıp böyle bir işe sürükledi. Artık bana düşen, güzel bir sabırdır..."’²⁵⁸

İstişâdda iki durum söz konusudur:

1- Eğer mana ‘فَأَمْرِي فَصَبْرٌ جَمِيلٌ’ (Bana düşen güzel bir sabırdır) ise bu durumda mübtedâ hazfedilmiştir.

2- Şâyet mana ‘فَصَبْرٌ جَمِيلٌ أَجْمَلٌ’ (Güzel sabır en güzelidir) ise haber hazfedilmiş olur.²⁵⁹

d) Birden Çok Haberin Gelmesi

Bazen bir mübtedâyı iki veya daha fazla haber gelebilir.²⁶⁰

Müellif, bir mübtedâyı birden fazla haber gelmesine;

²⁵⁵ Casiye, 45/21.

²⁵⁶ Yasin, 36/10.

²⁵⁷ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 50.

²⁵⁸ Yûsuf, 12/18.

²⁵⁹ Tahmîr, I, s. 270.

²⁶⁰ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 52.

﴿وَهُوَ الْعَفُوُّ الْوَدُّ ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ﴾ “Çok bağışlayan ve çok seven, şerefli Arş'ın sahibi, dilediği şeyleri mutlaka yapan O'dur.”²⁶¹ âyetini delil olarak getirir.

– ذُو الْعَرْشِ - الْوَدُّ - الْعَفُوُّ “Âyette, mübtedâ ‘وَهُوَ’ zamirinin devamında zikredilen “ – ذُو الْعَرْشِ - الْوَدُّ - الْعَفُوُّ” lafızları aynı mübtedâyâ haber olarak gelen beş farklı sözcüktür.

e) Habere Fâ'nın Dahil Olması

İki durumda şart manası taşıyan mübtedâ'nın haberine fâ'nın gelmesi câizdir:

- 1- İsm-i mevsûl olup sıla, fiil veya zarf olduğunda,
- 2- Nekre-i mevsûfe olup sıfat, fiil veya zarf olduğunda.²⁶²

Zemahşerî, şart manası taşıyan mübtedânın cevabına fâ'nın dahil olmasında, sılanın veya sıfatın, fiil veya zarf olmasının şart olduğunu, şart ve zarfın da fiilsiz olmayacağını ifade ettikten sonra konuya iki istişhâd zikreder:

﴿الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ “Mallarını gece gündüz; gizli ve açık Allah yolunda harcayanlar var ya, onların Rableri katında mükafatları vardır...”²⁶³

Âyette ‘الَّذِينَ’ ism-i mevsûl, ‘يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً’ onun sılası ve fiil cümlesi, ‘فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ’ mübtedânın haberidir ve fâ başına gelmiş çünkü mana ‘إِنْ أَنْفَقُوا أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ’ dir.

﴿وَمَا بِكُمْ مِّنْ نِّعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ﴾ “Size ulaşan her nimet Allah'tandır...”²⁶⁴

Bu âyette ise ‘مَا’ ism-i mevsûl, ‘بِكُمْ’ onun sılasıdır ve zarftır.²⁶⁵

²⁶¹ Buruc, 85/14-15-16.

²⁶² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 52.

²⁶³ Bakara, 2/274.

²⁶⁴ Nahl, 16/53.

²⁶⁵ Tahmîr, I, s. 277.

2.1.1.1.3. İinne (إِنَّ) ve Kardeşlerinin Haberi

إِنَّ ve kardeşlerinin haberi merfu'dur.²⁶⁶ Bu harfler (لَكِنَّ- لَيْتَ- لَعَلَّ) mübtedâyı nasb ederek kendilerine isim, haberi ref' ederek kendilerine haber alırlar.

إِنَّ'nin haberinde; mübtedâyâ takdimi dışında mübtedânın haberi için zikredilen; 1- Müfret ve cümle olması, 2- Marife ve nekre olması, 3- Cümle olan haberden ismine dönen bir âide ihtiyaç duyması gibi bütün vasıflar, durumlar ve şartlar geçerlidir. إِنَّ'nin haberinin zarf veya car-mecrûr olması durumunda ise haberine takaddümü câizdir.²⁶⁷ İstişhâd:

﴿إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ﴾ ‘Şüphesiz onların dönüşü ancak bizedir. Sonra onların sorguya çekilmesi de sadece bize aittir.’²⁶⁸ İstişhâdda ‘إِنَّ’ fiile benzeyen harflerden olup ‘إِلَيْنَا’ car-mecrûru mukaddem haberi, ‘إِيَابَهُمْ’ ise إِنَّ'nin muahhar ismidir.

İkinci kısımda ise ‘ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ’ cümlesinde ‘إِنَّ’ fiile benzeyen harflerden, ‘عَلَيْنَا’ car- mecrûru mukaddem haberi ‘حِسَابَهُمْ’ ise ‘إِنَّ’ nin muahhar ismidir.

2.1.1.2. Mansûbât

Nasb, mef'ûl olduğunun alemidir. Mef'ûller de beş tanedir. Bunlar; mef'ûlu mutlak, mef'ûlun bih, mef'ûlun fih, mef'ûlun meah ve mef'ûlun leh'tir. Hâl, temyîz, mansûb olan müstesna, ‘كان’ babının haberi, ‘إِنَّ’ babının ismi, cinsini nefyeden lâ ile mansûb isim, ‘ليس’ ye benzeyen ‘ما’ ve ‘لا’nın isimleri ise mef'ûle mülhaktır.²⁶⁹

Sırasıyla Zemahşerî'nin istişhâd zikrettiği konuları ele alacağız.

2.1.1.2.1. Mef'ûlu Mutlak

Basra ekolü mastarın asıl olduğunu ve fiilin ondan türediği görüşünü ileri sürerken Küfe ekolû aksini iddia eder. Zemahşerî ise bu konuda Basra ekolünün

²⁶⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 52.

²⁶⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 53.; İnş Ya'ış, *Şerhu'l- Mufasssal*, I, s. 102-103.

²⁶⁸ Gâşiye, 88/25- 26.

²⁶⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 44

yanındadır. Nitekim mansûbâta Mef'ûlu mutlakla başlayarak onun mastar olduğunu, fiil kendisinden türediği için böyle isimlendirilmiş olduğunu ifade eder.

Müellif, mef'ûlu mutlakı, mübhem (belirsiz) ve muvakkat (belirli) olarak iki kısma ayırır.²⁷⁰

a) Mef'ûlu Mutlak'ın Mastarı Olmadığı Bir Fiile Beraber Gelmesi

Mastarlar kendi fiilleriyle birlikte gelmedikleri halde mef'ûlu mutlak olabilir.²⁷¹

Bu durum ism-i mastar konusuna girmektedir. İsm-i mastar; fiilin kurallarına uygun gelmeyen fakat mastarın lafzına benzeyen kelime türüdür. Mastar, fiilde var olan anlamlardan sadece hudûsu almaktadır. İsm-i mastar ise mastar lafzının görünümünü vermektedir. Örneğin اغتسل <غسلا bu fiilin mastarının geçtiği şekilde gelmediği bilinen bir gerçektir. Bu fiilin mastarının, اغتسالا şeklinde gelmesi gerekirdi. Geçen iki kelime arasında var olan lafzî farkın dışında, ikinci kelime soyut yıkanma olayına delalet ederken, birinci ise, söz konusu olayın kendisine delalet etmelidir.

Âlimler, ism-i mastar hakkında değişik görüşlere sahiptirler. İsm-i mastarın normalde amel yapması mümkündür. Ama özel isim şekline girmişse amel yapması söz konusu değildir. Çünkü mastarın amel yapmasındaki asıl neden, onda var olan hudûs anlamıdır. Özel isim kapsamına girerse, o zaman amel edemez.²⁷²

Zemahşerî konuya iki istişhâd getirir:

﴿وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾ ‘Allah, sizi de yerden ot (bitirir) gibi bitirmiştir.’²⁷³

Âyette geçen ‘أَنْبَتَ’ fiili, mastarı ‘إِنْبَاتٌ’ olmasına rağmen ‘نَبَتْ’ fiilinin mastarı ‘نَبَاتٌ’ı mef'ûlun mutlak olarak almıştır.

﴿وَاذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَبْتِيلًا﴾ ‘Rabbinin adını an. Bütün varlığınla O'na yönel.’²⁷⁴

²⁷⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 56.

²⁷¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 56.

²⁷² Bkz. Mustafa Kırgız, “Arap Dilinde Mastar ve Önemi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15:1, 2010, s. 220.

²⁷³ Nuh, 71/17.

Âyette ‘تَبَيَّنَ’ fiili mastarı ‘تَبَيَّنَ’ olmasına rağmen ‘بَيَّنَ’ fiilinin mastarı ‘تَبَيَّنَ’i mef’ûlun mutlak olarak almıştır.

b) Gizli Fiil ile Mansûb Master

Master üç şekilde gizli fiille mansûb olur:

1. Fiili ortaya çıkarılan veya gizlenen (قَدِمْتُ حَيْرَ مَقْدَمٍ / حَيْرَ مَقْدَمٍ)
2. Fiilinin ortaya çıkarılması câiz olmayan
3. Fiili olmayan (azap için: وَيْلٌ/وَيْبٌ, rahmet için: وَيْحٌ/وَيْسٌ)²⁷⁵

İkinci kısım için beş ayrı istişhâd zikredilir:

﴿فَإِمَّا مَنَّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَاءٌ حَتَّى تَضَعَ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا ذَلِكَ﴾ *‘...Artık bundan sonra (esirleri) ya karşılıksız ya da fidye karşılığı salıverin. Savaş sona erinceye kadar hüküm budur...’*²⁷⁶

Âyette yer alan ‘مَنَّا’ ve ‘فِدَاءٌ’ ortaya çıkartılması câiz olmayan fiillerin mansûb masterıdır. Bu masterlar, her ne zaman bir cümlede sonunda tafsil olarak kullanılırsa gizli bir fiille nasbı vacip olur. Takdirleri: ‘فَإِمَّا نَمْنُوْا مَنَّا’, ‘وَإِمَّا تُفَادُوا فِدَاءً’ dir.

﴿وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ﴾ *‘Dağları görürsün, onları hareketsiz sanırsın. Hâlbuki onlar bulutların geçişi gibi hareket ederler. Bunu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah yapmıştır...’*²⁷⁷

Âyette, ‘صُنِعَ’ müekked mastardır. Kendinden önce geçen cümleyi kapsamaktadır. Evvelinde geçen ‘تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ’ aklen malumdur ki ‘صُنِعَ’ Allah’tır. Takdiri: ‘صُنِعَ اللَّهُ ذَلِكَ صُنْعًا’²⁷⁸

﴿وَعَدَ اللَّهُ﴾ *‘Allah (onlara zafer konusunda) bir vaadde bulunmuştur...’*²⁷⁹

²⁷⁴ Müzzemmil, 73/8.

²⁷⁵ ez-Zemahşeri, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 57.

²⁷⁶ Muhammed, 47/4.

²⁷⁷ Neml, 27/88.

²⁷⁸ İbn Hâcib, *el-Îzah*, I, s. 234

Âyette geçen ‘وَعْدَ’ mansûb müekked mastardır. Burada gizli âmile delalet eden kendinden önce geçen ‘وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ’ Rûm sûresi 4. ve 5. âyet-i kerîmeleri Allah c.c tarafından bir vaattir, bunun için ‘وَعْدَ اللَّهِ’ tekittir. Takdiri: ‘وَعْدَ اللَّهِ ذَلِكَ وَعْدًا’²⁸⁰

﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ﴾ (Savaş esiri olarak) sahip olduklarınız hariç, evli kadınlar (da size) haram kılındı. (Bunlar) üzerinize Allah'ın emri olarak yazılmıştır...²⁸¹

Âyette “كِتَابَ اللَّهِ” cümlesi âmili mahzûf mastar olup, ‘عَلَيْكُمْ’ isim-fiil değil câr-mecrûr olarak mastara veya mukadder âmile muteallıktır. Cümle takdire; “كُتِبَ اللَّهُ” şeklindedir. Buradaki mukadder olan âmile delalet eden ise, bir önceki ‘حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ’ âyetidir. Bu âyetten anlaşılan haram kılma, mukadder âmil olan kitâbeti gerektirir. Netice olarak, isim-fiil mâmulünden önce gelmiştir.

﴿صِبْغَةَ اللَّهِ﴾ “Biz Allah'ın boyasıyla boyanmışızdır...”²⁸²

Âyette ‘صِبْغَةَ اللَّهِ’ kelimesi müekked mastar olup mef’ûlu mutlaklır. Zemahşerî’ye göre, burada nasb eden, ortaya çıkması câiz olmayan gizli bir âmildir. Takdiri: ‘صَبَّغَنَا اللَّهُ صِبْغَةً’²⁸³

2.1.1.2.2. Mef’ûlun Bih

Fâilin eyleminin üzerinde gerçekleştiği şey mef’ûlun bihtir. Mef’ûlun bih müteaddi fiili müteaddi olmayan fiilden ayırır ve birden fazla olması mümkündür.²⁸⁴

Mef’ûlun bih; ortaya çıkması câiz ve gizlenmesi lâzım olarak iki kısma ayrılır.

²⁷⁹ Rûm, 30/6., (Bkz. Nisa, 122.; Yunus, 4.; 55., Rad, 31.; Kehf, 21.; Ahkaf, 17.)

²⁸⁰ İbn Ya’iş, Şerhu’l- Mufasssal, I, s. 117.; Bkz. Bkz.Zemâhşeri, el-Keşşaf

²⁸¹ Nisa, 4/24.

²⁸² Bakara, 2/138.

²⁸³ el-Hârizmî, Tahmir, I, s. 308-309.

²⁸⁴ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fi ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 60.

Gizlenmesi lazım âmille mansûb mef'ûlun bihin altında münadâ ve tahzir zikredilir.²⁸⁵

a- Münâdâ

Münâdâ, lafzen veya mahallen mansûb olur. Muzâf, şibhi muzâf ve nekre-i gayri maksûde olduğunda lafzen mansûb; müfret marife (alem veya nekre-i maksûde) olduğunda mahallen mansûb olur.²⁸⁶

1- Mebnî Münâdânın Tabi'leri

Müfret alem veya nekre-i maksûde şeklinde mebnî olan münâdânın tabi'leri münâdânın lafzına atıfla merfû', mahalline atıfla mansûb okunabilirler.

Örnek Sıfat: الطَّوِيلُ / الطَّوِيلُ / يا زَيْدُ الطَّوِيلُ, te'kîd: أجمعين و أجمعون يا تَمِيمُ أجمعون و أجمعون, atfı beyân: يا عَلَامُ بِشْرُ. İstişhâd: يا عمرو والحارث والحارث. 287

288 "Ey dağlar! Kuşların eşliğinde onunla birlikte tespih edin" dedik...

Müellif, mebnî münâdâyâ (يا جِبَالُ) matûf isim olan 'وَالطَّيْرُ' kelimesinin 'جِبَالُ' kelimesinin mahalline atıfla mansûb okunmasına rağmen ki kıraati seb'a böyle okumuştur ve aynı zamanda şâz olarak E'vec'in kıraatinde lafzına atfen merfû' da okunabildiğini belirtir.

2- Mütakellim Yâ'sına Muzâf Olan Münâdâ

Mütakellim yâ'sına müzaaf münâdâlar aşağıda belirtildiği gibi okunabilir.²⁸⁹

1- Sâkin yâ'nın isbâtı: 'يا عَلَامِي',

2- Sâkin yâ'nın hazfî ve hazfine delil olarak kesrenin bâki kalması: 'يا عَلَامُ',

3- Yâ'nın elife kalb edilmesi: 'يا عَلَامًا',

4- Vakıf halinde: 'يا عَلَامَاهُ'.²⁹⁰

²⁸⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 60.

²⁸⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 61-62.

²⁸⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 62.; İbn Hâcib, *el-İzâh*, I, s.260.

²⁸⁸ Sebe', 34/10.

²⁸⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 65.

İstişhâd:

﴿يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ﴾ “...*Ey kullarım! Yalnızca benden korkun.*”²⁹¹

İstişhâdda geçen, ‘يَا عِبَادِ’ kelimesi, sâkin yâ’nın hazfine ve hazfine delil olarak kesrenin kalmasına örnektir. Müellif, farklı kıraatte (Ebu ‘Amr) yâ’nın fethayla (‘ يَا ‘ şeklinde) okunduğunu da belirtir.

İbn Ya‘iş, münâdânın mütekellim yâ’sına izâfe edildiğinde birçok vecih (‘ يَا ‘ olmakla birlikte en yaygın kullanımın mütekellim yâ’sının hazfedilip, hazfine işaret olarak kesrenin getirilmesi (يَا عِبَادِ) olduğunu ifade eder.²⁹²

3- Nidâ Harfinin Hazfi

Nidâ harfi ‘أَيُّ’ ile vasıflanmadığı zaman, hazfi câizdir.²⁹³ Konu hakkında iki farklı istişhâd zikredilmiştir:

﴿يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا﴾ “*Ey Yûsuf! Sen bundan (olanları söylemekten) vazgeç!...*”²⁹⁴

Âyette, ‘يُوسُفُ’ kelimesi, mahzûf nidâ harfinin münâdâsıdır. Müfret alem olduğundan zamme üzere mebnî olup mahallen mansûbdur.

﴿رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ﴾ “...*"Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!"*...”²⁹⁵

Âyette ‘رَبِّ’ kelimesi, mütekellim yâsına muzâf münâdâdır ve mütekellim yâsından önce takdir edilen fetha üzerine mansûbdur. Kesre hazfedilen mütekellim yâsına işarettir.

4- Nidâ Kastedilmeksizin Nidâ Formatında Kullanım

²⁹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 65.

²⁹¹ Zümer, 39/16.

²⁹² İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-mufasssal*, II, s. 11.

²⁹³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 66.

²⁹⁴ Yûsuf, 12/29.

²⁹⁵ Araf, 7/143.

Arap kelimasında nidâ kastedilmeksizin nidâ formatında ihtisas (âit) kılma şeklinde kullanım vardır.²⁹⁶ İstişhâd:

﴿وَامْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ فِي جَيْدِهَا حَبْلٌ مِّن مَّسَدٍ﴾ “Boynunda bükülmüş hurma liflerinden bir ip olduğu hâlde sırtında odun taşıyarak karısı da (o ateşe girecektir).”²⁹⁷

Âyette ‘حَمَّالَةَ’ kelimesinin farklı kıraatlerde mahzûf ‘أَذْمُ’ fiili ile mansûb (Hafs kıraati), hem de vasfîyyet ve haberîyyet üzerine merfû‘ (Hafs dışındaki kıraatlerde) okunmuştur. Müellif, nasbı tercih ettiğini ifade eder.²⁹⁸

5- Münâdânın Hazfi

Münâdâ bazen hazfolunur.²⁹⁹ Münâdânın kendisine delalet etmesiyle nidâ harfi hazfedildiği gibi, bazı yerlerde nidâ harfinin delalet etmesiyle münâdâ hazfedilebilir. İstişhâd:

﴿أَلَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ﴾ “(Şeytan böyle yapmış ki) göklerde ve yerde gizleneni açığa çıkaran, gizlediğinizi ve açıkladığınızı bilen Allah'a secde etmesinler.”³⁰⁰

İstişhâdda ‘أَلَا يَسْجُدُوا’ kelimesi Kisâî tarafından şeddesiz (أَلَا), diğer kıraatlere göre ise şeddeli (أَلَا) okunmuştur. Müellif, münâdânın hazfedildiğine istişhâd olarak Kisâî’nin kıraatini tercih eder. Bu durumda ‘أَلَا’ tembih edatı , ‘يَسْجُدُوا’ kelimesindeki ‘ي’ nida harfi, ‘اسْجُدُوا’ kelimesi ise emirdir. Nidâ harfindeki elif ile emrin başındaki vasıl hemzesi düşmüş ‘يَسْجُدُوا’ olmuştur. Nidâ harfinden sonra münâdâ hazfedilmiştir.

Takdiri: “أَلَا يَا هَؤُلَاءِ اسْجُدُوا”³⁰¹

b- Tahzîr

Mamûl gizlenmesi vacip olan fiille (hazfi vacip) mansûb olur.³⁰² İstişhâd:

²⁹⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 67.

²⁹⁷ Tebbet (Leheb), 111/4-5.

²⁹⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI. s.458.

²⁹⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 70.

³⁰⁰ Neml, 27/25,

³⁰¹ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, II, s. 24

³⁰² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 70.

okumuştur. İbn Zübeyr tarafından ise ‘الطَّالِمُونَ’ ibtidâ cümlesi olarak ‘الطَّالِمُونَ’ şeklinde okunmuştur.³⁰⁷

Müellif burada matûf cümle ile atfedilen cümlelerin uygun olması için ‘الطَّالِمِينَ’ şeklinde okumanın daha uygun olduğunu belirtir.³⁰⁸

﴿فَرِيقًا هَدَىٰ وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ﴾ “Allah bir kısmına hidayet etti, bir kısmına da sapıklık layık oldu...”³⁰⁹

Âyette ikinci defa geçen ‘فَرِيقًا’ gizli ‘أَضَلَّ’ fiiliyle mansûbdur. Nitekim ‘حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ’ cümlesi onu tefsir etmektedir. Takdiri: “وَأَضَلَّ فَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ”dür.

﴿وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ﴾ “Semûd kavmine gelince biz onlara doğru yolu göstermiştik...”³¹⁰

İstişâdda ‘ثَمُودُ’ kelimesi mübtedâ olarak merfû’dur. Müellif burada, ‘ثَمُودُ’ kelimesini ‘فَهَدَيْنَاهُمْ’ fiilinin tefsir ettiği gizli bir fiille mansûb okumanın güzel olduğunu söyleyen bazı Kurralar olduğunu ifade eder. Mansûb okuyanlara göre, ‘أَمَّا’ şart manasında olduğundan, şarttan sonra fiilin gelmesi gerekir.³¹¹

d- Mef’ûlun Bihin Hazfi

Mef’ûlun bihin cümleden hazf edilmesi yaygın olarak görülür. Bu durum iki şekilde meydana gelir: a. lafzen hazfedilen mef’ûlun bih manen ve takdiren murat edilir, b. hazfından sonra mef’ûlun bih bir daha zikredilmez.

Fiil meçhûl yapıldığında fâil unutulduğu gibi, fiili lazımmış gibi mef’ûlde unutulur.³¹² Mef’ûlun unutulması hususunda beş ayrı istişâd zikredilir:

³⁰⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI, s. 285.

³⁰⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI, s. 285.

³⁰⁹ A’raf, 7/30.

³¹⁰ Fussilet, 41/17.

³¹¹ İbn Ya’iş, *Şerhu’l Mufasssal*, II., s. 33-34

³¹² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 73.

﴿اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ﴾ “Allah rızkı dilediğine bol verir, (dilediğine de)

kısar...³¹³

Âyette ‘يَقْدِرُ’ müteaddi fiildir ve mef’ûl ister. ‘يَقْدِرُ’ fiilinin, fâili gizli ‘هُوَ’ dir. ‘يَبْسُطُ’ fiiline atfedilmiştir ve onun mef’ûlu ‘الرِّزْقُ’ dir. ‘وَيَقْدِرُ’ fiiline mef’ûl zikredilmemiş, matûfunun mef’ûlu ile yetinilmiştir.

﴿قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ﴾ “... Nûh, "Bugün Allah'ın rahmet ettikleri

hariç, onun azabından korunacak hiç kimse yoktur" dedi...³¹⁴

Âyette geçen ‘إِلَّا مَنْ رَحِمَ’ mef’ûl gerektirir. Çünkü rahmet, merhamet olunanla birlikte olur. Aynı şekilde ‘رَحِمَ’ fiili mâzi, fâili gizli olan ‘هُوَ’ ki o da Allah’tır ve ‘مَنْ’ ism-i mevsûlünün sılasıdır. Cümle ism-i mevsûlün sılası olduğunda o cümleden sılaya dönen bir âid zamiri vardır. ‘رَحِمَ’ fiilinin mef’ûlu mahzûf olan bu âid zamiridir.³¹⁵

﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ﴾ “Faiz yiyenler,

ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar...³¹⁶

Müellif, istişhâdı sıla cümlesinden ism-i mevsûle dönen bir âid göstermek için zikreder. ‘الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ’ cümlesinde ‘الَّذِي’ ism-i mevsûl, ‘يَتَخَبَّطُهُ’ cümlesi sıla cümlesidir ve ‘هُ’ zamiri ism-i mevsûle dönen âid zamiridir.

﴿لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ﴾ “Taki, onların meyvelerinden ve elleriyle

bunlardan imal ettiklerinden yesinler...³¹⁷

İstişhâdda ‘عَمِلَتْهُ’ cümlesinde mef’ûl olan âid zamiri hazfedilip ‘عَمِلَتْ’ olarak okunmuştur. Zemahşerî burada ‘مَا’ yı ism-i mevsûl değilde nâfiye yapanlar olduğunu

³¹³ Rad, 13/26.

³¹⁴ Hud, 11/43.

³¹⁵ el-Hârizmî, Tahmir, I, s. 397.

³¹⁶ Bakara, 2/275.

³¹⁷ Yasin, 36/35.

belirterek, Kûfe ehline göre âidsiz ‘عَمِلْتُ’, Haremeyn, Basra, Şam ehline göre âidli ‘عَمِلْتُهُ’ şeklinde olduğunu ifade eder.³¹⁸

Zikredilen dört âyet mef’ûlun hazfedilip manasının takdir edildiği durumlar için istişhâd edilmiştir.

❁ وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي ❁ ‘...Neslimi de salih kimseler yap...’³¹⁹

Zikredilen istişhâd ise mef’ûlun bihin hazfedilip mânen ve takdiren niyet edilmediğine delil getirilir. Burada müteaddi olan ‘أَصْلِحْ’ fiilinin doğrudan müteaddi olması iptal edilmiş ve ‘يُ’ ile geçişli yapılarak lâzım fiil yerine konulmuştur. Misalimizde mef’ûl tamamen (نَسَبًا مَنْسِيًّا) terk edilmiştir. Manası: ‘وَحْعَلْ الْإِصْلَاحَ فِي ذُرِّيَّتِي’ dir.³²⁰

2.1.1.2.3. Mef’ûlun Fîh

Mef’ûlun fîh; zaman ve mekân zarfı manası taşıyan kelimedir. Her ikisi de, mübhem (الحين – الوقت – الجهات الست) ve muvakkat (اليوم – الليلة – السّوق – الدّار) olarak iki kısma ayrılır.³²¹

Kelamda genişlik maksadıyla mastar, bazen zaman kılınır, bazen de mef’ûlun fihe ‘يُ’ manası takdir edilerek zarf manası yok edilip, genişlik için mef’ûlun bih yerine konulur.³²² Bu iki hususa iki âyet delil getirilir:

❁ وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَإِدْبَارَ النُّجُومِ ❁ ‘Gecenin bir kısmında ve yıldızların batışı sırasında O’nu tespih et.’³²³

İstişhâdda ‘إِدْبَارَ’ kelimesi mastardır ve genişlik için zaman anlamında kullanılmıştır. Aslı ‘وَقْتُ حُقُوقِ النَّجْمِ’ dir.³²⁴

³¹⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, s. 177.

³¹⁹ Ahkaf, 46/15.

³²⁰ el-Hârizmî, *Tahmir*, I, s. 398.

³²¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 74.

³²² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 75.

³²³ Tûr, 52/49.

³²⁴ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l Mufasssal*, II, s. 45.

﴿ وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضِعُّوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ ﴾ “Zayıf sayılanlar da büyüklük taslayanlara: Hayır! Gece gündüz (işiniz) tuzak kurmaktı...”³²⁵

Âyette “بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ” cümlesinde ise, zarf genişlik için mef’ûlun bih gibi yapılmıştır. Dolayısıyla mastar mansûbuna izâfe edilmiştir. Buradaki izâfet ‘بِ’ manasındadır. Aslı: ‘مَكْرُكُمْ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ’ dir.³²⁶

2.1.1.2.4. Mef’ûlun Me‘ah

Mef’ûlun me‘ah, ‘مع’ manası taşıyan ‘و’ dan sonra gelen mansûbdur.³²⁷ İstişhâd:

﴿ فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ وَشُرَكَاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ أَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً ﴾ “...Artık siz de (bana) ne yapacağınızı ortaklarınızla beraber kararlaştırın...”³²⁸

İstişhâdda ‘وَشُرَكَاءَكُمْ’ mansûbdur. Zemahşerî ‘شُرَكَاء’ kelimesinin vâvı mâ’iyye ile mansûb mef’ûlun me‘ah olduğunu savunur. Bunun yanında eserde ‘شُرَكَاء’ lafzını mef’ûlun bih olan ‘أَمْرُكُمْ’e atıfla nasb, ‘أَجْمِعُوا’ fiilinin muttasıl fâil (و) zamirine atıfla ref’ okuyanların varlığından da bahsedilir.

Ancak müellifin tercih ettiği mana “فَأَجْمِعُوا أَمْرَكُمْ مَعَ شُرَكَائِكُمْ” dur.³²⁹

2.1.1.2.5. Mef’ûlun Leh

Mef’ûlun leh; fiile yönelişe neden olan ve ‘لِمَهْ؟’ sorusunun cevabında bulunan mastardır.³³⁰ İstişhâd:

﴿ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حُدُورَ الْمَوْتِ ﴾ “...O münafiklar yıldırımlardan gelecek ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkarlar...”³³¹

³²⁵ Sebe, 34/33.

³²⁶ ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, V, s.125.

³²⁷ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 76.

³²⁸ Yunus, 10/71.

³²⁹ ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, III, s. 161.

³³⁰ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 78.

³³¹ Bakara, 2/19.

Âyette ‘حَذَرٌ’ kelimesi illet manası taşıyan mansûb mastar olduğundan ‘يَجْعَلُونَ’ fiiline mef’ûlun leh olmuştur.

2.1.1.2.6. Hâl

Hâl,³³² cümlede fuzle (cümlelerin asıl unsuru olmaması yönüyle) olmasıyla mef’ûle benzer. Cümlelerin asıl unsurlarından sonra gelir. Hâlin cümleye dahil oluşu, fâilin veya mef’ûlun durumunu beyan içindir.

Hâlde âmil olan; ya fiil, ya şibih fiil (ism-i fâil, ism-i mef’ûl, sıfat-ı müşebbehe) ya da manayı fiildir.³³³

Konu hakkında iki âyet istişhâd edilir:

﴿قَالَتْ يَا وَيْلَتَى أَأَلِدُ وَأَنَاْ عَجُوزٌ وَهَـذَا بَعْلِي شَيْخًا إِنَّ هَـذَا لَشَيْءٌ عَجِيبٌ﴾ ‘(İbrahim’in karısı:)

Olacak şey değil! Ben bir kocakarı, bu kocam da bir ihtiyar iken çocuk mu doğuracağım? Bu gerçekten şaşılacak bir şey! dedi.’³³⁴

Âyette ‘شَيْخًا’ kelimesi ‘بَعْلِي’ isimden hâl olarak mansûbdur.

﴿فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكَرَةِ مُعْرِضِينَ﴾ ‘Böyle iken onlara ne oluyor ki, öğütten yüz

*çeviriyorlar?’*³³⁵

Âyetinde ise ‘مُعْرِضِينَ’ kelimesi, haber olarak gelen ‘هُمْ’ deki zamirden hâldir.

- Âmili olmayan iki isimden yapılan cümlelerin akabinde; haberini te’kid etmek, ifade ettiği manayı takrir etmek ve şüpheyi ortadan kaldırmak için gelen şey müekked hâldir.³³⁶ İstişhâd:

﴿وَالَّذِيْ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ ‘Sana vahyettiğimiz kitap,

kendinden öncekini (semavi kitapları) doğrulayıcı olarak gelen gerçektir...’³³⁷

Âyette ‘مُصَدِّقًا’ kelimesi müekked hâldir. Çünkü hak bu tasdikten ayrılmaz.³³⁸

³³² Bkz.Osman Keskiner, *Arapça’da Hâl ve Kur’ân Tercümelerindeki Yansımaları*, Ayhan Matbaası 2011, s.

³³³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 79.

³³⁴ Hûd, 11/72.

³³⁵ Müddessir, 74 / 49.

³³⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 81.

³³⁷ Fatır, 35/31.

- Belirli bir amacı gerçekleştirmek için hâl fiilinin zikredilmesi esastır. Bu amaç yeni bir anlam yüklemek olabileceği gibi mevcut anlamı güçlendirmekte olabilir. Ancak bazı sebeplerden ötürü hâlin fiilini hazfetmek câizdir.³³⁹

Hâlin gizli bir âmille nasb olması konusunda istişhâd³⁴⁰:

﴿بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَن نُّسَوِّيَ بَنَانَهُ﴾ ‘Evet, bizim, onun parmak uçlarını bile

aynen eski haline getirmeye gücümüz yeter.’³⁴¹

Âyette ‘بَلَىٰ’ nefiyden sonra cevap, ‘قَادِرِينَ’ hâldir. Sîbeveyh’e göre ‘قَادِرِينَ’yi nasb eden mukadder bir fiildir. Takdiri: ‘بَلَىٰ جَمَعَهَا قَادِرِينَ’dir. Buna delalet âyetin evvelinde geçen ‘أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ’ cümlesidir.³⁴²

2.1.1.2.7. Temyîz

Temyîz; cümle veya müfrette muhtemel manalardan biri üzerine nasla kapalılığı kaldırma, beyan etme ve açıklamadır. Temyîze beyan ve tefsir de denir.³⁴³

Konu hakkında hepsi cümleden kapalılığı kaldırmaya örnek dört istişhâd zikredilmiştir:

﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا﴾ ‘O şöyle demişti: "Rabbim! Şüphesiz

kemiklerim gevşedi. Saçım sakalım ağardı...’³⁴⁴

İstişhâdda ‘شَيْبًا’ kelimesi müfret olarak, muhavvel temyîzdir, zira ‘شَيْبًا’ kelimesi fâilden muhavveldir. Cümlenin aslı: “إِشْتَعَلَ شَيْبُ الرَّأْسِ”dir.

﴿وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا﴾ ‘Yeryüzünü pınar pınar fişkırttık...’³⁴⁵

Âyette ‘عُيُونًا’ kelimesi cemî olarak mef’ûlden muhavvel mansûb temyîzdir. Cümlenin aslı: “وَفَجَّرْنَا عُيُونَ الْأَرْضِ”dır.

³³⁸ ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, V, s. 155., İbn Ya’îş, Şerhu’l Mufasssal, II, s. 64.

³³⁹ Keskiner, Arapça’da hâl ve Kur’ân Tercümelerindeki yansımaları, s. 20.

³⁴⁰ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 83.

³⁴¹ Kıyame, 75/4.

³⁴² İbn Ya’îş, Şerhu’l Mufasssal, II, s. 69.

³⁴³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 83.

³⁴⁴ Meryem, 19/4.

³⁴⁵ Kamer, 54/12.

﴿وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾ “(İnsanları)Allah'a çağırın, salih amel işleyen ve "Kuşkusuz ben müslümanlardanım" diyenden daha güzel sözlü kimdir?’’,³⁴⁶

İstişhâdda ‘قَوْلًا’ kelimesi mastardan mensûb temyîzdir.

﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا﴾ “... Kimdir sözü Allah'ınkinden daha doğru olan?’’,³⁴⁷

Bu istişhâdda da ‘حَدِيثًا’ kelimesi mansûb temyîzdir.

2.1.1.2.8. İstisna İle Mansûb

Müstesnanın i'râbı hususunda beş durum söz konusudur:

- 1- Sürekli mansûb. Üç vecihtir; a) Mûceb kelimada ‘إِلَّا’ ile istisna yapıldığında, b) İstisna müstesnadan öne alındığında c) İstisna munkatı‘ olduğunda),
- 2- Muttasıl tam ve mucep olmayan kelimada nasb ve bedel câiz olmakla birlikte, bedel tercih edilir,
- 3- Daima mecrûr (حَاشَا - سَوَى ile yapılan istisnalarda),
- 4- Nasb ve ref' câiz (لَا سِيَّما ile yapılan istisnalarda),
- 5- İstisna edatı gelmeden önceki i'râbı üzerine devam eder (istisna-i müferrağ).³⁴⁸

Konu hakkında üç istişhâd getirilir:

﴿قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ﴾ “... Nûh, "Bugün Allah'ın rahmet ettikleri hariç, onun azabından korunacak hiç kimse yoktur" dedi...”³⁴⁹

İstişhâdda, ‘مِنْ’ istisna olmak üzere nasb mahallindedir. O müstesna minhin cinsinden değildir. Çünkü fâil ‘عَاصِمٌ’ koruyan, ‘مِنْ رَحِمَ’ ise korunandır yani fâil mef'ûlun cinsinden değildir.³⁵⁰

³⁴⁶ Fussilet, 41/33.

³⁴⁷ Nisa, 4/87.

³⁴⁸ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 87- 88.

³⁴⁹ Hûd, 11/43.

³⁵⁰ İbn Ya‘iş, Şerhu’l Mufasssal, II., s. 81.

Müellif, âyeti nasbın vacip olduğu istisnâ-i munkatı‘a istişhâd olarak zikretmiştir.

﴿ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ ﴾ ‘...içlerinden pek azı hariç, bunu yapmazlardı...’,³⁵¹

İstişhâd, tam fakat mûcep olmayan (kendisinde; neffî, istifham veya nehiy bulunan kelimeler) kelimelerde müstesnanın, nasb ve bedel olmasının câiz olmasının yanında, bedel yapmanın muhtar olmasına delil olarak zikredilmiştir. Müellif, ‘قَلِيلٌ’ kelimesinin müstesna olarak mansûb okunması câiz olmakla birlikte, bedel olarak merfû‘ okunması muhtardır görüşündedir.

﴿ فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرًا تَكُ ﴾ ‘... Geceleyin bir vakitte aileni al götür. İcinizden kimse ardına bakmasın. Ancak karın müstesna...’,³⁵²

Zikredilen istişhâdda ise ‘أَمْرًا تَكُ’ kelimesi ‘فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ’ cümlesinden müstesna olarak mansûb okunabildiği gibi (Ebu ‘Amr ve İbn Kesir dışındakiler müstesna olarak mansûb okumuştur), ‘أَحَدٌ’ den bedel olarak merfû‘da okunmuştur (Ebu ‘Amr ve İbn Kesir).³⁵³

a- ‘إِلَّا’ ve ‘غَيْرُ’nun Birbirlerinin Yerine Kullanılması

İstisna edatı olan ‘إِلَّا’ ve ‘غَيْرُ’ birbirlerinin yerine kullanılabilirler. ‘غَيْرُ’ vasfiyet olmasıyla birlikte, ‘إِلَّا’ya hamledilerek istisna olarak kullanılır. ‘إِلَّا’da vasfiyet hususunda ‘غَيْرُ’ya hamledilebilir. İbn Ya‘iş’e göre ‘غَيْرُ’ ve ‘إِلَّا’ hüküm olarak birbirlerinin yerine kullanılabilir. Ancak ‘إِلَّا’ istisna olmak konusunda daha hasdır. ‘غَيْرُ’ ise asıl olarak vasfiyet olmasıyla beraber istisna ‘إِلَّا’ dan kendisine ödünç verilen arizî bir durumdur.³⁵⁴

³⁵¹ Nisa, 47/66.

³⁵² Hud, 11/81.

³⁵³ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l Mufasssal*, II., s. 82.

³⁵⁴ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l Mufasssal*, II, s. 88.

Manası, karşıtlık ve benzeşmemek olan ‘غير’ kendinden önceki kelimenin i‘râbıyla i‘râblanır. ‘غير’ın delaleti; zât ve sıfat yönünden olmak üzere iki yönlüdür.³⁵⁵ Konuya iki istiḥâd zikredilir:

﴿لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِّ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ﴾

‘‘Mü'minlerden özür sahibi olmaksızın (cihatten geri kalıp) oturanlarla, Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler eşit olamazlar...’’³⁵⁶

Müellif, âyette geçen ‘غير’ın, ‘الْقَاعِدُونَ’ın sıfatı olarak merfû‘, ‘الْمُؤْمِنِينَ’ın sıfatı olarak mecrûr, istisna olarak da mansûb okunabildiğini belirtir.³⁵⁷

﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ ‘‘Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilahlar

olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu...’’³⁵⁸

Âyette ise ‘إِلَّا’ edatı ‘غير’ manasında isim olup istisna değil lafzatullah ile birlikte vasıftır. Müellif istisna yapılması durumunda mananın bozulacağı görüşündedir.³⁵⁹

2.1.1.2.9. Cinsini Nefyeden Lâ ile Mansûb İsim (لَا النَّافِيَةُ لِلْجِنْسِ)

Nâfiye olan ‘لَا’ edatı, fiile benzeyen harflerden meksûre ‘إِنِّ’ye haml olunur, ismini nasb edip, haberini ref‘ eder. Çünkü nâfiye olan ‘لَا’, meksûre olan ‘إِنِّ’nin zıddıdır; ‘إِنِّ’ hükmü ispat ve te’kid için, ‘لَا’ ise hükmü nefyetmek içindir. Araplar zıtları birbirine hamlederler.³⁶⁰

Tekrarlandığında, nâfiye olan ‘لَا’ın isminin ref‘i de nasbı da câizdir. İsmiyle arasına fasıla girdiği zaman ref‘ vacip olur.³⁶¹

³⁵⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 88.

³⁵⁶ Nisa, 4/95.

³⁵⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 88-89.

³⁵⁸ Enbiya, 21/22.

³⁵⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 89.

³⁶⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 92.

³⁶¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 96.

‘لَا’nın fasılasız tekrarına iki istişhâd getirilir:

﴿فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ﴾ “Kim o aylarda hacca başlarsa, artık ona hacda cinsel ilişki, günaha sapmak, kavga etmek yoktur...”³⁶²

Müellif, Hafs ve Âsım kıraatinde “فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ” şeklinde mansûb okunduğunu, bir kısım kurraların nefiy tekrarlandığından “فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ” şeklinde ibtidâiyye olarak veya ‘ليس’nin amelini vererek merfû‘ okuduklarını ifade eder.³⁶³

﴿مَنْ قَبِلَ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمَ لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا خُلَّةَ وَلَا شَفَاعَةَ﴾ “..Hiçbir alış verişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin olmadığı kıyamet günü gelmeden önce...”³⁶⁴

Zikredilen istişhâdda da durum aynıdır.

2.1.1.2.10. Leyse’ye (لَيْسَ) Benzeyen Mâ (ما)ve Lâ’nın (لَا) Haberi

İsmi ref‘, haberi nasb etmede nefiy harflerinden olan ‘لَا-مَا’nın ‘ليس’ye benzemesi Hicaz lehçesine göredir. Ancak Benî Temîm ‘لَا-مَا’ya ‘ليس’ gibi amel yaptırmazlar. Mübtedâ- haber olarak merfû‘ okurlar.³⁶⁵ İstişhâd:

﴿وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ﴾ “... ”Hâşâ! Allah için, bu bir insan değil, ancak şerefli bir melektir” dediler.”³⁶⁶

Âyette ‘مَا’ nefiy edatı olup, Hicaz ehline göre ‘هَذَا’ zamiri mahallen merfû‘ mâ’nın ismi, ‘بَشَرًا’ ise haberidir. Benu Temim ise ‘مَا هَذَا بَشَرًا’ cümlesinde, ‘مَا’ ya ‘ليس’nin amelini vermeyip, ‘هَذَا’ zamiri mahallen merfû‘ Mübtedâ, ‘بَشَرًا’ ise haberdir.

Zemahşerî, kıyasa uygun olan Benî Temîm lûgatıdır. Çünkü müşterek harflerde aslolan amel etmemesidir. Hicaz ehlinin lûgatı ise daha fasihtir çünkü Kur’ân-ı Kerîm onunla nazil olmuştur görüşündedir.³⁶⁷

³⁶² Bakara, 2/197

³⁶³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 96

³⁶⁴ Bakara, 2/254.

³⁶⁵ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 97.

³⁶⁶ Yûsuf, 31/12.

a- ‘Lâte’ (لَا تَ)

‘Lâ’ (لَا) ya ‘te’ (تَ) bitiştirilip ‘Lâte’ (لَا تَ) olur. Mansûbu (haberi) ‘حِينَ’ lafzı olması şartıyla ‘Lâte’ (لَا تَ) aynen ‘Leyse’ (لَيْسَ) nin amelini yapar.³⁶⁸ Bu Basra ehline (Halil ve Sîbeveyh) göredir. Kûfe ehli (Ahfeş), nef‘i cins olan ‘Lâ’ (لَا)nın amelini yaptığını benimsemiştir.³⁶⁹ İstişhâd:

﴿كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِّنْ قَرْنٍ فَنَادَوا وَلَآتِ حِينَ مَنَاصٍ﴾ ‘Biz onlardan önce nice nesilleri helak ettik. Onlar da feryat ettiler, ama artık kurtuluş zamanı değildi.’³⁷⁰

Müellif, istişhâd ettiği âyette, Basra ehlinin görüşünü benimser. Âyette ‘لَا تَ’ nefiy harfî olup, ismi mahzûf olan ‘حِينَ’ kelimesidir, haberi ise, âyette geçen ‘حِينَ’ lafzıdır. Bazı kıraat imâmları ise âyette geçen ‘حِينَ’ kelimesini merfû‘ okuyarak isim yapıp, haberi ise hazf ederler. Her iki durumda da bahsi geçen edat ‘لَيْسَ’ gibi, ismini ref‘, haberini nasb etmiştir. Yani takdiri: “لَيْسَ الْحَيُّ حِينَ مَنَاصٍ” dir.

2.1.1.3. Mecerûât

Cer izâfetin alemidir.³⁷¹ Bu başlıkta izâfetle mecerû ve izâfete ait farklı hükümleri ele alınmıştır. Biz istişhâd zikredilen kısımları başlıklar halinde ele alacağız.

2.1.1.3.1. İzâfetle Mecerû

İsim ancak izâfetle mecerû olur. Nasılki fâil olmak ref‘i mef‘ûl olmak nasbı gerekli kıldığı gibi izâfette cerri gerektirir. İzâfet cerri gerektir ancak cerre âmil olan izâfet değil, burada âmil harf-i cer veya takdir edilen harf-i cer (فِي - مِنْ - لِّمَنْ) manasıdır.³⁷²

İzâfet, lafzî ve manevî olmak üzere iki şekilde olur. İzâfet-i lafziyye tahfif, izâfet-i maneviyye ise tarif ve tahsîs ifade eder. Marifeye izâfe edildiğinde tarif (دَارِ)

³⁶⁷ ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, III, s. 280.

³⁶⁸ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 98.

³⁶⁹ İbn Ya‘îş, Şerhu’l-Mufasssal, I, s. 399.

³⁷⁰ Sad, 38/3.

³⁷¹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 44

³⁷² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 98.

(عَمْرٍو), nekreye izâfe edildiğinde tahsîs (عَلَامٌ رَجُلٍ) ifade eder.³⁷³ İzâfet, tenvîn ve i‘râba tâlî olan nûnla aynı anda birlikte olmayıp, muzâfın sıfât, muzâfun ileyhın de bu sıfâta mâmul olduğu durumu hariç, ‘أل’ takısıyla beraber olmaz. İzâfet-i maneviyyede kural muzâfın tariflikten (أل) soyutlanmasıdır.

İzâfet-i lafziyyede ‘أل’ dahil olmasına istişhâd³⁷⁴:

﴿وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ﴾ “...namazı dosdoğru kılan...”³⁷⁵

Âyette geçen ‘الْمُقِيمِي’ kelimesi muzâf ve ‘أل’ dahil olmuş tahfif için nûn hazfedilmiş , ‘الصَّلَاةِ’ kelimesi muzâfun ileyhtir ve mecrûrdur.³⁷⁶

a- ‘غَيْرٌ - مِثْلٌ - شِبْهٌ’ vb. Muzâf Olması

İzâfet-i meneviyye olarak marifeye izâfe edilen her isim marifedir. Ancak mübhemlikte kökleşmiş isimler (غَيْرٌ - مِثْلٌ - شِبْهٌ vb.) marifeye izâfe edilse de nekredir. Bu yüzden marife olsalarda nekereye sıfat olarak bulunurlar (مَرَزْتُ بِرَجُلٍ غَيْرِكَ وَمِثْلِكَ و) (شِبْهَكَ). Ancak muzâf, muzâfun ileyhın aksine bilinirse marife olur.³⁷⁷ İstişhâd:

﴿صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ “ Kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil.”³⁷⁸

Öncelikle ‘غَيْرٌ’ için üç durum söz konusudur:

1- Kendisinden yalın nefiy kast edildiğinde sadece nekre konumunda bulunması (مَرَزْتُ بِرَجُلٍ غَيْرٍ زَيْدٍ).

³⁷³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 99.

³⁷⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 99-100.

³⁷⁵ Hac, 22/35. Âyetin tamamı: {الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَالصَّابِرِينَ عَلَى مَا أَصَابَهُمُ وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ} “Onlar, Allah anıldığı zaman kalpleri ürperen, başlarına gelen musibetlere sabreden, namazı dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcayan kimselerdir.”

³⁷⁶ el-Hârizmî, *Tahmir*, II, s. 10.

³⁷⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 101.

³⁷⁸ Fatiha, 1/7.

2- Sadece marife konumunda bulunması. Bu da, muzâfun ileyfin zıddı ile muzâf bilindiği zaman.

3- Bazen marife, bazen nekre konumunda bulunması.³⁷⁹

Müellif, istişhâd ettiği âyeti ikinci kısım kapsamında değerlendirir. Marifeye izâfe edilse bile marife olmayan ‘غَيْرٌ’ kelimesi nasıl marifeye (الَّذِينَ) sıfat olmuştur? sorusuna cevaben müellifimiz; ‘الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ’ cümlesinde hiç bir belirleme yok ancak ‘الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ’ cümlesi kendisine nimet verilenlerin zıddıdır, onlarda mü’minlerdir. Bu durumda ‘غَيْرٌ’nun marife olmasına engel olacak bir kapalılığın olmadığını belirtir.³⁸⁰

b- ‘أَيُّ’ nün Muzâf Olması

‘أَيُّ’; istifham, şart veya mevsûl olsun farketmez marifeye izâfe edildiğinde, iki veya daha fazla şeye izâfe edilir (أَيُّ الرَّجُلَيْنِ وَأَيُّ الرَّجَالِ عِنْدَكَ؟). ‘أَيُّ’ nekreye izâfe edildiğinde ‘أَيُّ’ nün mevsûle dışında bütün nevîleri nekreye izâfe edilir- izâfeti bir, iki ve üçe olabilir. ‘أَيُّ رَجُلٍ - رَجُلَيْنِ - رِجَالٍ’ denebildiği halde, ‘أَيُّا ضَرَبْتُ؟ وَبِأَيِّ مَرَزْتُ؟’ denilemez.

Zemahşerî, evvelinde bazısının ne olduğu zikredildiğinde iltibas olmayacağından böyle kullanılabileceğini ilave eder.³⁸¹ İstişhâd:

‘De ki: "(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihâyet en güzel isimler O'nundur...’³⁸²

İstişhâdda ‘أَيُّ’ kelimesinde ki tenvîn, muzâfun ileyhten bedeldir. Takdiri: ‘أَيُّ’ dir. Bu kullanım uygun olmamakla birlikte, âyetin öncesinde ‘ادْعُوا اللَّهَ’ ve ‘ادْعُوا

³⁷⁹ el-Hârizmî, *Tahmîr*, II, s. 17-18.

³⁸⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I., s. 122- 123.

³⁸¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 102.

³⁸² İsra, 17/110.

‘الرَّحْمَنُ’ geçmiş, iltibas olmayacağından dolayı muzâfun ileyh hazfedilip ‘أَيَّ’deki tenvîn bedel olarak getirilmiştir.³⁸³

c- ‘كِلَا’nın Muzâf Olması

‘كِلَا’nın muzâf olduğu kelimenin marife, tesniye veya tesniye manasında olması gerekir.³⁸⁴ İstişâd:

{ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ } ‘...ikisi arası bir sığırdır...’³⁸⁵

Zemahşerî zikredilen âyeti farklı bir yönüyle istişâd eder.

İstişâdda ‘بَيْنَ’ kelimesi iki veya daha fazla şeyi gerektirir. Evvelinde geçen ‘ذَلِكَ’ kelimesi iki şey manasındadır. Zemahşerî, ‘ذَلِكَ’ye ‘بَيْنَ’ izâfe edildiği gibi, ‘كِلَا’nın izâfe edilmesinin câiz olduğunu belirtir. İbn Ya‘iş, ‘بَيْنَ’ iki ve daha fazla şeye izâfe edilirken, ‘كِلَا’ sadece iki şeye izâfe edilir görüşündedir.³⁸⁶

d- İsm-i Tafdîlin ‘أَيُّ’ gibi İzâfe Edilmesi

İsm-i tafdîl ‘أَيُّ’ gibi izâfe edilir. Bu durumda ism-i tafdîlin iki manası ortaya çıkar:

1- İsm-i tafdîl ve muzâfun ileyh üstünlükte ortak olup ancak kendisinde ziyade üstünlük ifade eder.

2- Muzâfun ileyh’in muzâf ile birlikte üstünlükte ortaklık bulunmaz bilakis üstün olan mutlak olarak muzâftır.³⁸⁷

Zemahşerî, birinci mana kastedildiğinde, muzâfun ileyh’in; tesniye, cemî ve müennes hallerinde ism-i tafdîlin müfret müzekker olması, ikinci mana

³⁸³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 561.

³⁸⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 103.

³⁸⁵ Bakara, 2/68.

³⁸⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, s. 279.; İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, III, s. 3.

³⁸⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 103- 104.; el-Hârizmî, *Tahmir*, II, s. 28

kastedildiğinde; ismi-i tafdil tesniye, cemî ve müennes olması câiz olduğunu ifade eder.³⁸⁸ İstişâd:

﴿وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا﴾ “*Andolsun, sen onların, yaşamaya, bütün insanlardan; hatta Allah'a ortak koşanlardan bile daha düşkün olduklarını görürsün...*”³⁸⁹

Müellife göre âyette ism-i tafdil olan ‘أَحْرَصَ’ cemî ‘النَّاسِ’ kelimesine muzâf olmuştur. Birinci mana kastedildiği için ism-i tafdil müfret-müzekker olarak gelmiştir.

e- İsm-i Zamanın Fiile Muzâf Olması

İsm-i zaman, ister müphem ister mahdud olsun, fiil cümlesine ve ibtidâ cümlesine (أَتَيْتُكَ زَمَنَ الْحَجَّاجِ أَمِيرٍ) izâfe edilir.³⁹⁰ İstişâd:

﴿قَالَ اللَّهُ هَذَا يَوْمٌ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ﴾ “*(Bu konuşmadan sonra) Allah şöyle diyecek: "Bugün, doğrulara, doğruluklarının yarar sağlayacağı gündür."...*”³⁹¹

Âyette “يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ” cümlesi izâfetle cer mahallindedir. ‘هَذَا’ mübtedâ, zarf olan ‘يَوْمٌ’ haberdur ve fiil cümlesi olan ‘يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْ’ izâfe olmuştur.³⁹²

f- Muzâfın Hazfedilmesi

Karışıklık olmayacağından emin olunduğunda, muzâf hazfedilip muzâfun ileyh onun yerine getirilir ve muzâfın i‘râbı muzâfun ileyhe verilir.³⁹³

Müellif, bu hususa Kur’ân’dan meşhur olan iki örneği istişâd eder:

﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ “*...kent halkına sor...*”³⁹⁴

³⁸⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 104.

³⁸⁹ Bakara, 2/96.

³⁹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 108.

³⁹¹ Maide, 5/119.

³⁹² ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, s. 318.

³⁹³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 110.

³⁹⁴ Yûsuf, 12/82.

Zikredilen cümleden maksat, 'أَهْلُ الْقَرْيَةِ' dir. Açıktır ki 'الْقَرْيَةِ' taşdır, topraktır ve sorunun muhatabı olamaz. Sorudan maksat cevap almaktır ancak taş ve toprak cevap vermeye muktedir değildir.

Âyette, mananın açık olması ve iltibas olmamasından dolayı muzâf hazfedilmiştir.³⁹⁵

‘Nice memleketleri helak ettik. وَمِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَبَاءَهَا بَأْسًا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ’

*Onlara azabımız gece uykusuna dalmışken, yahut gündüz istirahat halinde iken gelmişti.*³⁹⁶

Âyette, 'وَمِنْ قَرْيَةٍ' den maksat, 'وَمِنْ أَهْلِ قَرْيَةٍ' dir. Muzâf hazfedilip muzâfun ileyh yerine konulduğu zaman iki durum söz konusudur: Birincisi, mahzûf olan muzâfa iltifat etmek, diğeri ise iltifat etmemektir. Zikredilen istişhâdda iki durum bir araya toplanmıştır. 'أَهْلَكْنَاهَا فَبَاءَهَا' mahzûf olan muzâf dikkate alınmamış, 'أَوْ هُمْ قَائِلُونَ' cumlesinde mahzûf olan muzâf dikkate alınmıştır.³⁹⁷

g- Muzâfun İleyhin Hazfedilmesi

Muzâfun ileyh 'كَانَ ذَلِكَ إِذَا وَحِينِيذٍ' ve 'مَرَزْتُ بِكُلِّ قَائِمًا' gibi yerlerde hazfedilebilir.³⁹⁸ Misallerde, 'إِذَا' ve 'كُلِّ' de bulunan tenvîn muzâfun ileyhten bedeldir.³⁹⁹

Müellif, bu konu hakkında üç farklı âyeti istişhâd olarak zikreder:

‘Biz hüküm vermeyi Süleyman'a فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا’

*kavratmıştık. Zaten her birine hükümranlık ve ilim vermiştik...*⁴⁰⁰

Âyette 'كُلًّا' kelimesi 'آتَيْنَا' nın mukaddem mef'ûlun bihidir. 'كُلًّا' kelimesinde bulunan tenvîn ise hazfolunan muzâfun ileyhten bedeldir. Takdiri, 'كُلَّهُمْ' dür.

³⁹⁵ İbn Ya'îş, Şerhu'l-Mufasssal, III, s.23.

³⁹⁶ A'raf, 7/4.

³⁹⁷ İbn Ya'îş, Şerhu'l-Mufasssal, III, s.26.

³⁹⁸ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 112.

³⁹⁹ el-Hârizmî, Tahmir, II, s. 60.

⁴⁰⁰ Enbiyâ, 21/79.

﴿ وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا ﴾ “... Birbirlerine iş gördürmeleri için, (çeşitli alanlarda) kimini kimine, derece derece üstün kıldık...”⁴⁰¹

İstişhâdda ‘بَعْضٍ’ kelimesi zarfı mekan olan ‘فَوْقُ’nın muzâfun ileyhidir. ‘بَعْضٍ’ kelimesinde bulunan tenvîn ise mahzûf olan muzâfun ileyhten bedeldir. Takdiri ‘بَعْضُهُمْ’ dir.

﴿ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ ﴾ “Önce de, sonra da emir Allah'ındır...”⁴⁰²

Zikredilen istişihâdda ise; ‘مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ’ cümlesinde muzâfun ileyhın mahzûf olup, lafzının değil mânâsının kastedilmesi sebebiyle ‘قَبْلُ’ ve ‘بَعْدُ’ murebolmayıp damme üzerine mebnî olmuşlardır. Zaten ‘قَبْلُ’ ve ‘بَعْدُ’ kelimelerinin mebnî oldukları tek yer bu durumdur.

Müellif, takdirinin ‘لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ كُلِّ شَيْءٍ وَمِنْ بَعْدِهِ’ olduğunu söyler.⁴⁰³

2.1.1.4. Tevâbi‘

Tevâbi‘, başkalarına tâbi olma yoluyla i‘râb alan isimlerdir: Te’kid, sıfat, bedel, atf-ı beyan ve atf-ı nesak olarak beş kısımdan oluşurlar.⁴⁰⁴ Müellifin açıklamalarıyla ilgili olarak âyet istişhâdında bulunduğu kısımları ele alacağız.

2.1.1.4.1. Sıfat

Sıfat; zâttaki bazı hallere delalet eden isimdir. Her ne kadar haber de zâttaki bazı hallere delalet etse de muhberun anha (mübtedâya) i‘râb konusunda tabi olmaz. Ancak sıfat mevsûfunun i‘râbına tabî olur.⁴⁰⁵ Sıfat, manevi ortakları ve nekrenin kapsadığı sayıları azaltmak maksadıyla ‘مَرَزَتْ بِرَجُلٍ خَطِيبٍ’ gibi nekreyi tahsîs, lafzi ortakları defetmek amacıyla ‘رَجَعَ عَلَيَّ النَّاجِرُ’ gibi marifeyi tavzih için kullanılır.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ Zuhurf, 43/32.

⁴⁰² Rûm, 30/4.

⁴⁰³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 112.; İbn.Hişam, *Şerh-u Kari’n-neda ve Bell’is-Sada*, s. 32; Hârizmî, *Tahmir*, II, s. 61.; İbn Ya‘iş, *Şerhul Mufasssal*, III, s. 30.

⁴⁰⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 114.

⁴⁰⁵ İbn Ya‘iş, *Şerhul Mufasssal*, III, s. 47.

⁴⁰⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 117.

a- Sıfatın Sadece Tazim, Övgü, Yerme ve Te'kid için Gelmesi

Sıfat; noksanlardan münezze Allah'ın cârî sıfatları gibi (الْحَمْدُ لِلَّهِ الْحَمِيدِ gibi) sadece övgü ve tazim veya bunun zıttı olarak olarak yerme ve küçük görme (أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ إِبْلِيسَ اللَّعِينِ gibi) için gelebildiği gibi, sadece te'kid de bildirebilir.⁴⁰⁷

Zemahşerî, sadece sıfatın te'kid nedeniyle geldiğini belirttiği bir âyetle istişhâd eder:

﴿فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ﴾ ‘Artık Sûr'a bir defa üflendiği zaman...’⁴⁰⁸

İstişhâdda ‘وَاحِدَةٌ’ kelimesinin ‘نَفْخَةٌ’un sıfatı olduğunu ve sadece te'kid için olduğunu ifade eder. ‘نَفْخَةٌ’ kelimesinin ‘وَاحِدَةٌ’ ile vasıflanması, ‘نَفْخَةٌ’nın bir kere olduğunu bildirmek içindir. ‘نَفْخَةٌ’nın aslını bildirmek için değil. Bir nevi mevsûf olan ‘نَفْخَةٌ’un, sıfat olan ‘وَاحِدَةٌ’ ile tekrarı(te'kid) murat edilmiştir. Çünkü manada bir ziyade söz konusu değildir.⁴⁰⁹

b- Sıfatın Mevsûfun Yerine Geçmesi

Aslolan sıfatın mevsûfla gelmesidir. Ancak iş bütün açıklığıyla ortada olduğunda mevsûfun sıfatla birlikte zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz ve bu durumda mevsûf terk edilip, sıfat mevsûfun yerine konulur.⁴¹⁰ İstişhâd:

﴿وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ﴾ ‘Yanlarında bakışlarını yalnızca kendilerine çevirmiş iri gözlü eşler vardır.’⁴¹¹

Âyette, ‘قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ’ cümlesi mahzûf olan ‘حُورٌ’ kelimesinin sıfatıdır. Takdiri, ‘حُورٌ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ’dur. Mevsûf olan ‘حُورٌ’ bilinip, iltibastan uzak olduğu için terk edilip, sıfat olan ‘قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ’ yerine ikame edilmiştir.

⁴⁰⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 117- 118.

⁴⁰⁸ Hâkka, 69/13.

⁴⁰⁹ el-Hârizmî, *Tahmir*, II, s. 89.; İbn Ya‘iş, *Şerhu’l Mufasssal*, III, s. 48.

⁴¹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 120.

⁴¹¹ Saffat, 37/48.

Müellif, sıfat tek olup, karışma ihtimalinden uzak olduğu zaman mevsûfunun hazfedilmesinin yaygın olduğunu ifade eder.⁴¹²

2.1.1.4.2. Bedel

Bedelin dört kısma ayrılır.⁴¹³ Bunlar:

- 1- Bedel-i kül mine'l-kül (İkincinin birincisinin aynısı olduğu bedel),
- 2- Bedel-i ba'z mine'l-kül (İkincinin birinciye cüz olduğu bedel),
- 3- Bedel-i iştimâl(Cüz'iyet dışında birinciyle ikinci arasında ilişki olan bedel),
- 4- Bedel-i galattır.

Bedel-i kül mine'l- külle ilgili olarak bir âyetle istişhâd edilir.

“Bizi اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ”⁴¹⁴ doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil..

Âyette ‘صِرَاطُ’ kelimesi, ‘إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ’ cümlesindeki ‘الصِّرَاطُ’ kelimesinin bedelidir. Bedel, mübdelün minhin aynısı olması nedeniyle Bedel-i kül mine'l küldür.

a- Bedelin Müstakil Olması

Mübdelün minhte, âmil olan lâmin bedel yapılan kelimelerle tekrar edilmesi, bedellerin mübdelün minhten ayrı olduklarının delilidir.⁴¹⁵ Konu hakkında iki âyet istişhâd edilir:

“Kavminin büyüklük قَالُوا الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ taslayan ileri gelenleri, küçük görülüp ezilen inanmışlara,...dediler...”⁴¹⁶

İstişhâdda sıra cümlesindeki ‘لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا’ cümlesinin bedelidir (bedel’i ba'z mine'l kül). Çünkü zayıf olanlardan bazıları mü'minlerdir. Mübdelün minh olan ‘لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا’ cümlesinde âmil olan lâm ‘لِ’ın, bedel olan ‘لِمَنْ’

⁴¹² İbn Ya'îş, Şerhu'l Mufasssal, III, s. 60.

⁴¹³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 122.

⁴¹⁴ Fatiha, 1/ 6-7.

⁴¹⁵ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 123.

⁴¹⁶ A'raf, 7/75.

'أَمِنْ مِنْهُمْ' cümlesinde tekrar edilmesi, bedelin mübdelün minhten ayrı olduğunun delilidir.

﴿...Rahmân'ı inkar جَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ لِيُوقِعَهُمْ سُقْفًا مِّنْ فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ﴾⁴¹⁷
edenlerin evlerine gümüştan tavanlar ve üzerine çıkacakları merdivenler yapardık.

Zikredilen istişhâdda ise 'لِيُوقِعَهُمْ' kelimesi 'لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمَنِ' cümlesinin bedelidir (bedel-i iştimâl). Mübdelün minhte âmil olan 'ل' bedelde tekrar etmiştir. Müellif, iki istişhâdda da âmil olan 'ل'ın tekrar etmesi, bedelin ve mübdelün minhin hükmen ayrıldığına delalet eder görüşünü benimser.⁴¹⁸

b- Bedel ve Mübdelün Minhin Mutabık Olması

Bedel ve mübdelün minhin sıfat-mevsûf arasında olduğu gibi, marife ve nekrelikte mutabakatı şart değildir. Bilakis bedelin, marifeden marife, marifeden nekre, nekreden nekre, nekreden marife gelmesi câizdir.⁴¹⁹ İstişhâd:

﴿...وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ ﴿صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾⁴²⁰
Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun; göklerdeki ve yerdeki her şeyin sahibi olan Allah'ın yoluna...

Zemahşerî âyeti, nekre olan mübdelün minhe, marife (izâfetle) bedel geldiğine dair istişhâd göstermiştir. Âyette, izâfetle marife olan 'صِرَاطِ اللَّهِ' cümlesi nekre olan birinci 'صِرَاطِ' kelimesinden bedeldir.

﴿...هَٰيْر! Andolsun, eğer كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ﴾⁴²¹
vazgeçmezse, muhakkak onu perçeminden; o yalancı, günahkâr perçeminden yakalarız.

⁴¹⁷ Zuhurf, 43/33.

⁴¹⁸ el-Hârizmî, Tahmir, II, s. 119.; İbn Ya'îş, Şerhu 'l-Mufasssal, III, s. 67.

⁴¹⁹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi 'l-Arabiyye, s. 123.

⁴²⁰ Şûrâ, 42/52-53.

⁴²¹ Alak, 96/15-16.

Zikredilen istiṣhâd âyetini ise marife olan mübdelün minhten nekre bedel geldiğine istiṣhâd olarak getirmiştir. Âyette nekre olan ‘نَاصِبَةٍ’ kelimesi, ‘ال’ takısı ile marife olan ‘بِالنَّاصِبَةِ’ kelimesinden bedeldir.

Küfe ehli marife mübdelün minhten nekre bedelin gelebilmesi için lafız birliğini şart koşmuşlardır. İstiṣhâd olarak getirilen iki âyette küfe ehlinin görüşüne delil olarak gelmiştir.⁴²²

2.1.1.4.3. Atf-ı Nesak

Atf-ı nesak, atıf harflerinden herhangi bir harfin, iki ismin (kendisiyle metbu‘û arasına) girdiği tâbi‘e denir.⁴²³ Müellif, bu öz tariftten sonra aşağıdaki fasıllara istiṣhâdda bulunur.

a- Munfasıl Zamirin Zahir İsim Gibi Atfı

Munfasıl zamir ism-i zâhir gibi atfedilir (جَاءَنِي زَيْدٌ وَأَنْتَ) ve kendisi üzerine atıf yapılabilir (مَا جَاءَنِي إِلَّا أَنْتَ وَزَيْدٌ). Ancak merfû‘ muttasıl zamir, atıf ve mâtfun aleyh yapılacağı zaman, merfû‘ munfasıl zamirle te’kid edilmesi gerekir. Mansûb muttasıl zamire te’kidsiz (صَرْنْتُكَ وَ زَيْدٌ) atıf yapılabilir. ‘مَرَرْتُ بِهِ وَزَيْدٌ’ şeklinde mecrûr muttasıl zamire direk atıf yapmak câiz değildir (Ancak harf-i cerin tekrarıyla ‘مَرَرْتُ بِهِ وَزَيْدٌ’ şeklinde olur).⁴²⁴

Atıfla mâtufu aşağıdaki şekilde dört kısma ayrılır:

- 1.İsm-i zâhirin ism-i zâhir üzerine atfı,
- 2.İsm-i zâhirin zamir üzerine atfı,
- 3.Zamirin zamir üzerine atfı,
4. Zamirin ism-i zâhir üzerine atfı.

Munfasıl zamir de ism-i zâhir gibi olmasına rağmen muttasıl zamir ne atfedilir ne de üzerine atıf yapılır. Ancak merfû‘ muttasıl zamiri, munfasıl merfû‘ ile te’kid etmek şartıyla atıf yapılır. Müellif konuya iki istiṣhâd zikreder:

⁴²² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 123.

⁴²³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 125.

⁴²⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 125.

﴿فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا﴾ ⁴²⁵ “...*Sen ve Rabbin gidin onlarla savaşın...*”

Âyette, ‘اذْهَبْ’ kelimesindeki zamire atıf yapmak için munfasıl merfû‘ zamir ‘أَنْتَ’ ile te’kid yapılmış ve mâtuf olan ‘وَرَبُّكَ’ sonra gelmiştir.

﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ﴾ ⁴²⁶ “...*Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının...*”

Zemahşerî, ikinci istişhâd olarak bu kuralın dışında bir kıraati zikreder. Âyette geçen ‘وَالْأَرْحَامَ’ kelimesi Cumhura göre mansûb okunmakla beraber,⁴²⁷ Hamza’nın kıraatine göre ‘بِهِ’ deki mecrûr zamire atıfla, harf-i ceri îade etmeden ‘وَالْأَرْحَامَ’ şeklinde mecrûr okunmuştur. Müellif, bu görüşünü benimser. Nahivcilerin çoğu bu kıraati zayıf kabul etmişlerdir. Çünkü muttasıl zamir, ismi gibi muttasıldır ve car ile mecrûr ayrılmaz. Bir başka görüş, ‘وَالْأَرْحَامَ’ kelimesi ‘بِ’ ile mecrûrdur fakat daha önce ‘بِهِ’ de zikredildiği için hazfedilmiştir.⁴²⁸

2.1.2. Mebnî İsimler

Mebnî isim; sonundaki sukûn ve harekesi âmil sebebiyle olmayandır. Mebnî olmasının sebebi, yakın veya uzak bir yönle mebnî olmayan harfe benzemesidir.

Bu münasebet;

- ‘أَيْنَ’ ve ‘أَمْسٍ’ örneğinde olduğu gibi tazmin (harfin anlamını taşıma) yoluyla olabilir,

- Mübhemlerde (zamir, mevsûl, işaret) olduğu gibi benzerlik olabilir, ‘نَزَالٍ’ de olduğu gibi harfin yerine vaki olma (etkileyen fakat etkilenmeyen) olabilir, ‘فَسَاقٍ’ ve ‘فَجَارٍ’ de olduğu gibi harfin yerine vaki olana (نَزَالٍ) şeklen benzediği için olabilir,

⁴²⁵ Maide, 5/24.

⁴²⁶ Nisâ, 4/1.

⁴²⁷ Ebu Hayyan el-Endelüsî, *Bahru'l-Muhîr*, III, Daru'l- Kutubü'l-İlmiyye, Beyrut, 1993, s. 500.

⁴²⁸ İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, III, s.78.; el-Hârizmî, *Tahmir*, II, s. 129- 130.; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, s. 6.

- Münada-i mazmumda olduğu gibi, harfe benzeyenin yerine geçtiğinden dolayı olabilir veya harfe izâfe olduğunda olabilir.⁴²⁹ Alem ve nekre-i maksûde olan münâdâ muhatab olması hasebiyle ‘انت’ konumundadır. ‘انت’de harfe benzemektedir.

İstîshâd:

﴿يَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمئِذٍ بِنَبِيٍّ﴾ “Günahkâr kimse ister ki, o günün azabından kurtulmak için oğullarını,...”⁴³⁰

﴿هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ﴾ “Bu, konuşamayacakları gündür.”⁴³¹

Zemahşerî, ‘يَوْمٌ’ kelimesinin mütemekkin olmayan (gayri munsarif) ‘إِ’ ve ‘لَا’ya izâfe edilmesi nedeniyle yukarıdaki âyetlerde bazıları tarafından fethalı okunduğunu ifade eder.⁴³²

- Müellif bu kısımda, mebnî isimleri; zamirler, ism-i şaretler, ism-i mevsûller, isim fiiller ve sesler, zarflar, mürekkebler ve kinayeler olmak üzere yedi babda ele alır.⁴³³

2.1.2.1. Zamirler

Zamirler; muttasıl ve munfasıl olmak üzere ikiye ayrılır. Muttasıl zamirler, kelimeye bitişik gelip (اخوك), bariz ve müstetir olarak ikiye ayrılır. Munfasıl zamirler ise ism-i zâhirin yerine geçen zamirlerdir (انت-هو vb.).⁴³⁴

İki zamir peş peşe geldiğinde mütekellimin muhatabdan önce, muhatabın gaibden önce gelmesi gerekir ve muttasıl getirmek (الدرهم اعطيتكه) ve ikincisini ayırmak (اعطيتك اياه) da câizdir.⁴³⁵ İstîshâd:

﴿أَنْلِزُكُمْوَهَا وَأَنْتُمْ هَا كَارْهُونَ﴾ “...onu istemediğiniz halde, biz sizi ona zorlayacak mıyız?”⁴³⁶

⁴²⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 126-127.

⁴³⁰ Meâric, 70/11.

⁴³¹ Mürselât, 77/35.

⁴³² el-Endelüsî, *Bahru’l-Muhîr*, X, s. 274.

⁴³³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 126.

⁴³⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 128.

⁴³⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 130.

Müellif, istişhâd edilen âyetin, “أَنْزَلْنَاهُ” kelimesinde iki muttasıl mef’ûl zamir-i peş peşe gelmiştir. ‘كُمْ’ zamiri birinci mef’ûl, ‘هَا’ zamiri ikinci mef’ûldür. Mühatab zamiri, gaib zamirinden önce gelmiştir.⁴³⁷ Ayrıca ikinci zaminin munfasıl olarak “أَنْزَلْنَاهُ” şeklinde olması da câizdir⁴³⁸ görüşünü belirtir.

Eğer fiile, biri fâil diğeri mef’ûl olan iki zamir bitişirse, her hâlükarda fâil zamininin mef’ûl zaminine takdimi gerekir. İki muttasıl zamir peş peşe geldiğinde, mütekellime yakın olandan başlamak en doğrusudur.

2.1.2.1.1. Fasl Zamiri

Lafzî âmiller gelmeden önce mübtedâ ve haber arasına zamir girer. Bu durum, haber marife veya marifeye benzer (harfi tarif almama yönüyle ‘أَفْعَالٌ’ gibi) olduğunda, haberi sıfattan ayırmak için mübtedâ ve haber arasına te’kidi ifade eden merfû‘ munfasıl zamirlerden birisi girer. Basra ehli bu zamiri; zamiru’l-fasl, Kûfe ehli ise zamiru’l- imâd diye isimlendirirler.⁴³⁹

Zamirlerin fasıl olarak gelebilmeleri için üç şart vardır:

a- Fasl zamiri merfû‘ munfasıl zamirlerden olup, haberin önünde gelip mana itibariyle mübtedâ olacak,

b- Mübtedâ ve haberin arasında gelecek,

c- İki marife arasında veya marife ve marifeye yakın nekre arasında gelecek.

Konu hakkında altı istişhâd getirilir:

﴿إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ...﴾ “...eğer şu (Kur’ân) senin katından inmiş hak (kitap)

ise...”⁴⁴⁰

⁴³⁶ Hûd, 11/28.

⁴³⁷ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, III, s. 304-305.

⁴³⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 194.

⁴³⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 132.; İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, C. III, s.110; bkz. Salih Türkmenoğlu, *Kur’ân-ı Kerîm’de Muttarid olmayan Zamir Mercileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2019, s.37.

⁴⁴⁰ Enfâl, 8/32. Âyetin tamamı: ﴿وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حَجَارَةً مِنَ السَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ “‘Hani onlar, "Ey Allah'ım, eğer şu (Kur’ân) senin katından inmiş hak (kitap) ise hemen üzerimize gökten taş yağdır veya bize elem dolu bir azap getir" demişlerdi.”

Âyette, 'هَذَا' ism-i işareti ref mahallinde 'كَانَ'nin ismidir 'الْحَقُّ' kelimesi 'كَانَ'nin haberidir. 'هُوَ' zamiri iki marife arasına fasıl olarak girmiştir.

﴿كُنْتَ أَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ﴾ *'...artık üzerlerine gözetleyici yalnız sen oldun...'*⁴⁴¹

İstişhâdda 'ت' zamiri 'كَانَ'nin ismi, 'الرَّقِيبَ' haberidir. 'أَنْتَ' munfasıl zamiri, zamiri fasıldır. Müellif, 'أَنْتَ' zamininin fasıl olması câiz olduğu gibi te'kid olması da câizdir. Çünkü zaminin ancak zamirle te'kid edileceği görüşündedir.⁴⁴²

﴿وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا أَنبَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ﴾ *'Allah'ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler, bunun, kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar...'*⁴⁴³

İstişhâdında 'الَّذِينَ' ism-i mevsûlû 'يَحْسَبَنَّ' fiilinin birinci mef'ûlu, 'خَيْرًا' ikinci mef'ûludur. 'هُوَ' zamiri 'يَحْسَبَنَّ' fiilinin iki mef'ûlu arasında fasıldır.

﴿إِنْ تَرَنِ أَنَا أَقَلَّ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا﴾ *'...Eğer benim malımı ve çocuklarımı kendininkilerden daha az görüyorsan...'*⁴⁴⁴

Âyetinde 'أَقَلَّ' kelimesini mansûb okuyanlar 'أَنَا' zaminini fasıl, merfû' okuyanlar 'أَنَا' zaminini mübtedâ 'أَقَلَّ' kelimesini haber yaparlar. 'أَنَا أَقَلَّ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا' cümlesini ise 'تَرَنِ' fiilinin ikinci mef'ûlu yapmışlardır.⁴⁴⁵

﴿وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِمِينَ﴾ *'Biz onlara zulmetmedik. Fakat onlar, kendileri zâlim idiler.'*⁴⁴⁶

⁴⁴¹ Mâide, 5 /117.

⁴⁴² Ahmed Yûsuf es-Semîn el-Halebî, *Ed-Dürri'l-Mensur fî 'Ulumi'l-Kitabi'l-Meknûn*, (tah. Ahmed Muhammed el-Harrât), IV, Daru'l-Kâ', ty., s. 518.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, III, s. 111.

⁴⁴³ Âl-i İmran, 3/180.

⁴⁴⁴ Kehf, 18/39.

⁴⁴⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 588.

⁴⁴⁶ Zuhruf, 43/76.

﴿إِنْ تَرَىٰ أَنَا أَقَلَّ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا﴾ “...Eğer benim malımı ve çocuklarımı kendininkilerden daha az görüyorsan...”⁴⁴⁷

Zikredilen âyetlerde ‘هُمُ’ ve ‘أَنَا’ zamirleri Basra ve Küfe ehline göre zamir-i fasıldır.⁴⁴⁸

Müellif farklı kıraatleri bu konuya delil getirmiştir. Beşinci istişhâdda ‘الظَّالِمِينَ’ kelimesini nahivcilerden Abdullah ve Ebu Zeyd ‘الظَّالِمُونَ’ şeklinde okumuşlardır.⁴⁴⁹ Araplardan çoğu zamiri-i faslı mübtedâ, kendinden sonra gelen kelimeyi haber yapmışlardır.

‘هُمُ’ kelimesini İsa b. Ömer ‘أَقْلُ’ şeklinde merfû‘ okumuştur. Bu kıraatlerde ‘هُمُ’ ve ‘أَنَا’ zamirleri mübtedâ, ‘الظَّالِمُونَ’ ve ‘أَقْلُ’ kelimeleri haberleridir.⁴⁵⁰ Zamiri faslın başına lâm-ı ibtida gelir. Arapların çoğu lâm-ı ibtida gelen zamiri mübtedâ, sonrasını da kendisi üzerine bina edilmiş haber yaparlar.

b- Zamir-i Şan

Cümleden önce zikredilen zamir, zamir-i şan veya kıssa zamiri diye isimlendirilir. Küfe ehli meçhûl zamir diye isimlendirir. Zamir-i şan; bariz, gizli ve kelam müennes ise müennes olarak gelir.⁴⁵¹

Konu hakkında beş âyet istişhâd edilir:

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ “De ki: "O, Allah'tır, bir tektir.”⁴⁵²

İstişhâddaki ‘هُوَ’, zamir-i şan ve mübtedâdır. ‘اللَّهُ أَحَدٌ’ cümlesi de mübtedâ ve haberdir. Mübtedâ ve haberden oluşan isim cümlesi, zamir-i şan olan ‘هُوَ’nin haberidir.

⁴⁴⁷ Kehf, 18/39.

⁴⁴⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, s. 456.

⁴⁴⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 132.

⁴⁵⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 132.; İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, III, s. 112- 113.

⁴⁵¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 133.

⁴⁵² İhlâs, 112/1.

﴿وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ﴾ "Allah'ın kulu (Muhammed), O'na ibadet etmek için kalktığında..."⁴⁵³

Âyet zamir-i şân'ın bariz olarak gelmesine delil getirilmiştir.

﴿مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَرِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ﴾ "...içlerinden bir kısmının kalpleri eğilmeye yüz tuttuktan sonra..."⁴⁵⁴

Âyeti ise müstetir olarak ('كَادَ' kelimesinde şân zamiri 'هُوَ' vardır.) bitişmesine istişhâddır.

﴿فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾ "...Çünkü gerçekte gözler değil, göğüslerdeki kalpler (kalp gözleri) kör olur..."⁴⁵⁵

İstişhâd âyeti kelim müennes olduğunda zamir-i şân'ın (هَا) müennes olarak gelmesine istişhâd getirilmiştir.

﴿أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَن يَعْلَمَهُ عُلَمَاؤُ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾ "İsrailoğulları bilginlerinin onu bilmesi, onlar (Mekke müşrikleri) için bir delil değil midir?"⁴⁵⁶

Zemahşerî, son istişhâd âyetinde müzekker olan 'يَكُنْ' kelimesini 'تَكُنْ' olarak müennes okuyan İbn 'Amir'in kıraatini delil olarak getirir. Müellif, bu durumda 'تَكُنْ' de zamir-i şân'ın bulunduğunu, 'آيَةٌ' kelimesinin merfû' olarak ona isim, 'أَن يَعْلَمَهُ' nun haber olduğunu ifade eder.⁴⁵⁷

c- Zamirin 'عسي' ve 'لولا'dan Sonra Gelen İsimden Kinaye Edilmesi

Zamir, 'عسي' ve 'لولا'dan sonra gelen isimden kinaye edilirse, yaygın olan 'عسيث\ عسيث ve لولا انت\ لولا انا'⁴⁵⁸ denmesidir.

⁴⁵³ Cin, 72/19.

⁴⁵⁴ Tevbe, 9/117.

⁴⁵⁵ Hac, 22/46.

⁴⁵⁶ Şuarâ, 26/197.

⁴⁵⁷ ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, IV, s. 415.

⁴⁵⁸ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fi 'İlmi'l-Arabiyye, s. 133.

‘لَوْلَا’ dan sonra gelen ism-i zâhir Basra ehline göre ibtidâiyye olarak merfû‘ olur.

Zamir, ism-i zâhirden kinaye edilirse i‘râbının değişmemesi gerekir. Çünkü iki durumda da âmil aynıdır. Kıyas; ‘لَوْلَا’ ism-i zâhire dahil olduğu zaman ibtidâiyye olarak merfû‘ olduğu gibi, kinaye edildiği zaman ibtidâiyye olarak ref‘ mahallinde olup ve lafzı munfasıl merfû‘ zamir olmasıdır.⁴⁵⁹

Müellif, konuya iki istişhâd zikreder:

﴿لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ﴾ ‘...*"Siz olmasaydınız biz mutlaka iman eden kimseler olurduk" derler.*’⁴⁶⁰

Âyette ‘لَوْلَا’ cezm etmeyen harfi şartdır, ‘أَنْتُمْ’ munfasıl zamiri mübtedâ olarak ref‘ mahallindedir.

﴿فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتُقْطَعُوا أَرْحَامُكُمْ﴾ ‘*Demek, yüz çevirdiğinizde yeryüzünde bozgunculuk çıkaracak ve akrabalık bağlarını koparacaksınız, öyle mi?*’⁴⁶¹

Zikredilen âyette ise, ‘عسي’ mukârebe fiillerinden olup, amelde isim ve haber gerektirmesi hususunda ‘كان’ye mahmûldür. ‘عسي’nin ismi ref‘ olma yönüyle ‘كان’de olduğu gibi fâile benzer. ‘عسي’nin ismi kinaye edildiği zaman, ‘كان’nin isminden kinaye olan zamir gibi muttasıl merfû‘ zamir olması gerekir. İstişhâd olan ‘فَهَلْ عَسَيْتُمْ’ cümlesinde ‘عسي’ mukârebe fiillerinden olup, ‘تُمْ’ muttasıl zamiri ismi olarak merfû‘ mahallindedir.⁴⁶²

2.1.2.2. İsm-i İşaretler

İsm-i işaretler; müzekker için ‘ذَا’, tesniye için ‘ذَان’, nasb ve cer halinde ‘ذَيْن’, müennes için; ‘ذِي - ذِه - ذِي - تِه - تَا’, tesniye için ‘تَان - تَيْن’dir. İsm-i işaretlerden

⁴⁵⁹ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-mufasssal*, III, s.118.

⁴⁶⁰ Sebe, 34/31.

⁴⁶¹ Muhammed, 47/22.

⁴⁶² İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, III, s. 119.

sadece ‘ت’ tesniye yapılır. Müzekker ve müennes cemîleri için ‘أولاء’dir. Zemahşerî, Beni Haris b. Ka‘b lüğatında ‘ذان’ın hem ref‘ hem de nasb halinde kullanıldığını belirterek⁴⁶³ konuya { إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ }⁴⁶⁴ cümlesini delil olarak zikreder.

Müellif, Haris b. Ka‘b lüğatında âyette bulunan ‘إِنَّ’in ‘إِنَّ’ olarak okunduğunu söyler. Bu lügata göre ‘هَذَا’, ‘إِنَّ’nin ismi olarak mansûb olmasına rağmen ‘ذَيْنِ’ şeklinde gelmemiştir. İfade edildiği üzere Haris b. Ka‘b lüğatı, nasb ve cer halinde ‘هَذَا’de elifi yâ’ya kalbetmez.⁴⁶⁵

a- İsm-i İşarete Hitap Kâfî’nin Bitişi

İsm-i işaretlerin sonuna hitap kâfî bitişerek ‘ذَاكَ’, ‘ذَانِكَ’, ‘ذَيْنِكَ’, ‘تَاكَ’, ‘تَيْنِكَ’, ‘ذِيكَ’, ‘تَيْنِكَ’, ‘أُولَئِكَ’ ve ‘أُولَئِكَ’ şeklinde kullanılır.⁴⁶⁶ Hitap kâfî bütün hallerde (müzekker- müennes, tesniye- cemî) muhataba göre değişir.⁴⁶⁷ Bu bilgidan sonra müellif konu hakkında birçok âyet istiştââ eder.

İsm-i işarete hitap kâfî’nin bitişmesine istiştââ:

﴿فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ مِنْ رَبِّكَ﴾ *İşte bunlar, Rabbin tarafından (sana verilen) iki delildir...*⁴⁶⁸

Âyette tesniye olan ‘فَذَانِكَ’ye hitap kâfî bitişmiştir. Şeddesiz okunduğu gibi, ‘ذَانٍ’ şeklinde şeddeli de okunur.⁴⁶⁹

Hitap kâfî’nin muhataba göre değişmesine istiştââ:

⁴⁶³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 136.

⁴⁶⁴ Tâhâ, 20/ 63.; Âyetin tamamı: { قَالُوا إِنَّ هَذَا لَسَاحِرَانِ يُبْدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرَفَيْكُمُ الْمَثَلَى } “Şöyle dediler: “Şüphesiz bu ikisi, sihirleri ile sizi yurduvuzdan çıkarmak ve en üstün olan dininizi ortadan kaldırmak isteyen birer sihirbazdırlar.”

⁴⁶⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, s. 92.

⁴⁶⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 136.

⁴⁶⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 141.

⁴⁶⁸ Kasas, 28/ 32.

⁴⁶⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, s.500.

﴿قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ﴾ “Cebrail, "Evet, öyle. Rabbin diyor ki: O benim için çok kolaydır...”⁴⁷⁰

İstişhâdda, ‘كَذَلِكَ’ kelimesinde ism-i işarete bitişen hitap kâfi, muhatab müennes olduğu için ‘كِ’ şeklinde müennes gelmiştir.

﴿ذَلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي﴾ “...Bu, bana Rabbimin öğrettiklerindendir...”⁴⁷¹

İstişhâdda muhatab iki kişi olduğu için hitap kâfi ‘كُما’ şeklinde tesniye gelmiştir.

﴿ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ﴾ “İşte sizin Rabbiniz Allah....”⁴⁷²

Muhatab topluluk olduğu zaman ism-i işarete bitişen hitap kâfi istişhâd edilen âyette olduğu gibi, ‘ذَلِكُمْ’ şeklinde cemî gelir.

﴿فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَّنِي فِيهِ﴾ “İşte bu, beni hakkında kınadığınız kimsedir...”⁴⁷³

Âyette muhatab müennes topluluk olduğu için hitap kâfi ‘فَذَلِكُنَّ’ şeklinde cemî müennes olarak gelmiştir.⁴⁷⁴

2.1.2.3. İsm-i Mevsûller

Müzekker; müfret için ‘الَّذِي’, tensiye için, ‘الَّذَانِ’, Cemî için ‘الَّذِينَ’ kullanılır. ‘الألى’ ref‘ halinde, ‘اللاؤن’ nasb ve cer halinde kullanılır.

Bazı Araplar ‘الَّذِي’ ve ‘الَّذَانِ’nin son harfini şeddeler. ‘Ukayl ve Hüzeyl lehçesinde ise ‘الَّذِينَ’ yerine ‘اللدون’ şeklinde ism-i mevsûl kullanılır.

Müennes; müfret için ‘الَّتِي’, tensiye için ‘الَّتَانِ’, cemî için ‘اللاتي واللات واللائي والاء’ kullanılır. ‘اللائي واللاتي’ kullanılır.

⁴⁷⁰ Meryem, 19/21.

⁴⁷¹ Yûsuf, 12/37.

⁴⁷² En‘âm, 6/102.

⁴⁷³ Yûsuf, 12/32.

⁴⁷⁴ İbn Ya‘iş, Şerhu’l-Mufasssal, III, s.134- 135.

Müşterek olan edatlar; ‘ذو - أي - ما - مَنْ - ذا - ال’ bu edatlar, müzekker ve müennes olanlar için müştereken kullanılırlar. Bu edatlardan sadece ‘ذو’ Tayy lehçesinde ism-i mevsûl olarak kullanılırken, ‘ذَا’ edatı ise ancak istifham edatı ‘مَا’ ve ‘مَنْ’den sonra geldiğinde ism-i mevsûl olur.⁴⁷⁵

Mevsûller hakkında bu açıklamaları yaptıktan sonra müellif aşağıdaki hususlarda istişhâdda bulunur.

a- Âidin Hazfi

Mevsûlün sılası; cümle ve şibh-i cümle olarak iki kısımdır. Cümle olan sıra da; isim ve fiil olarak iki kısma ayrılır. Sıra olan haberiyye cümlesinde mevsûle mutabık âid denilen zamir vardır. Bu zamir, mutlak olarak bazen hazf edilir.⁴⁷⁶ İstişhâd:

﴿تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ﴾ ‘‘Sonra iyilik yapanlara nimeti tamamlamak...’’⁴⁷⁷

İsm-i mevsûlün cümle olan sılasında, mevsûle dönen zamir bulunabilir. Bu âid bazen hazfedilir. Zemahşerî, istişhâdda geçen, ‘أَحْسَنُ’ kelimesini Yahya b. Ya‘mer ve İbni Ebi İshak’ın merfû‘ kıraatiyle istişhat eder.⁴⁷⁸ Zira bu kıraate göre cümlenin mübtedâsı hazfedilmiştir. Takdiri: ‘تَمَامًا عَلَى الَّذِي هُوَ أَحْسَنُ’dür.⁴⁷⁹

b- İsm-i Mevsûllerde Tahfif

İsm-i mevsûller, çok kullanımdan dolayı, müfret- müzekker ‘الَّذِ’- ‘الَّذِي’, müfret- müennes ‘الَّتِ’ ‘الَّتِ’ şeklinde yâ ve harekenin hazfiyle, tesniye- müzekker ‘الَّذَا’ ve cemî müzekkerde ‘الَّذِي’ şeklinde nûn’un hazfiyle kullanılır.⁴⁸⁰ İstişhâd:

⁴⁷⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 137- 138.

⁴⁷⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 138.

⁴⁷⁷ En‘âm, 6/154.; Âyetin tamamı: ﴿ثُمَّ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَامًا عَلَى الَّذِي أَحْسَنَ وَتَفْصِيلًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَّعَلَّهُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ {يُؤْمِنُونَ} ‘‘Sonra iyilik yapanlara nimeti tamamlamak, her şeyi açıklamak, hidayet ve rahmete erdirmek için Mûsâ’ya Kitab’ı (Tevrat’ı) verdik ki Rablerinin huzuruna varacaklarına iman etsinler.’’

⁴⁷⁸ el-Endülüî, *Bahru’l-Muhit*, IV, s.256.; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, s. 414.

⁴⁷⁹ el-Hârizmî, *Tahmir*, II, s. 196.;

⁴⁸⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 139- 140.

وَخُصُّنَا كَالَّذِي خَاضُوا ﴿٤٨١﴾ ...ve onların daldığı gibi, siz de (dünya zevkine)

daldınız...⁴⁸¹

Âyette, cemî olan ‘كَالَّذِي’ ism-i mevsûlunde nûn hazfedilmiştir. ‘خَاضُوا’ cümlesindeki zamir bunun müfret olmayıp cemî olduğuna ve nûn’un hazfedildiğine kanıttır.⁴⁸²

c- ‘مَا’nın isim Olarak Gelmesi

‘مَا’ isim olduğunda dört durum söz konusudur; a- Mevsûle, b- Mevsûfe, c- Sıfat ve sıla olmaksızın ‘şey’ manasında nekre, d- İstifham veya ceza harfî manası taşıyan ‘مَا’.⁴⁸³ Konu hakkında üç istişhâd zikredilir:

﴿إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ﴾ “Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzel!...”⁴⁸⁴

İstişhâd âyeti, sıfat ve sılasız ‘şey’ manasında nekreye istişhâd olarak zikredilir. Âyette, ‘فَنِعِمَّا هِيَ’ cümlesinde ‘مَا’ şey manasında nekre-i gayri mevsûfedir. Şâyet mevsûf olsaydı kendisinden sonra gelenin sıfat olması gerekirdi, ancak sonra gelen ‘هِيَ’ sıfat olmaya elverişli değildir. Çünkü sıfat ya müfret ya da cümle olur.⁴⁸⁵ Takdiri: ‘فَنِعِمَّ شَيْئًا الصَّدَقَةُ’ dir.⁴⁸⁶

﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى﴾ “Şu sağ elindeki nedir ey Mûsâ?”⁴⁸⁷

Âyette ‘مَا’ mübtedâ olmak üzere ref mahallinde nekre isimdir. İstifham manası taşımaktadır. Takdiri: ‘أَيُّ شَيْءٍ تِلْكَ بِيَمِينِكَ’ şeklindedir.⁴⁸⁸

⁴⁸¹ Tevbe, 9/69.

⁴⁸² İbn Ya ‘iş, Şerhu’l-Mufasssal, III, s.156.

⁴⁸³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 141- 146.

⁴⁸⁴ Bakar, 2/271.

⁴⁸⁵ İbn Ya ‘iş, Şerhu’l-Mufasssal, IV, s. 4.

⁴⁸⁶ el-Hârizmî, Tahmir, II, s. 205.

⁴⁸⁷ Tâhâ, 20/17.

⁴⁸⁸ İbn Ya ‘iş, Şerhu’l-Mufasssal, IV, s.5.

﴿وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ يَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ﴾ “...Kendiniz için her ne iyilik işlemiş olursanız, Allah katında onu bulursunuz...”⁴⁸⁹

Son istişhâdımızda ise ‘ما’ nasb mahallinde mukaddem mef’ûlun bih olarak cezm edici ism-i şarttır.⁴⁹⁰

d- ‘ما’nın Elif’inin Kalbi ve Hazfi

‘ما’nın elifi, kalb ve hazfedilir:

1- ‘ما’nın elifi istifhamiyyede ‘مَا؟’ olarak gelirken cezaîyyede sonuna ‘ما’i mezîd bitiştiği zaman ‘ه’ye dönüşür.(مَهُمَا)

2- İstifhamiyyede öncesinde harf-i cer geldiğinde ise elif hazf olur (فِيمَا؟).⁴⁹¹

Araplar, ‘ما’nın kullanımı çoğalıp, konumları dallanınca, ‘ما’yı akılsızlar ve akıllıların sıfatları üzerine kullanmaya başladılar. ‘ما’nın kullanımında genişliğe gidilince, elifinde kalb ve hazfi hususunda cesur davrandılar.⁴⁹²

Cezâîyyede ‘ما’nın elifinin ‘ه’ye dönüşmesine isitişhad:

﴿مَهُمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ﴾ “...ne mucüze getirirsen getir...”⁴⁹³

Âyette, birinci ‘ما’ ceza manasında olup, pekiştirici olarak ‘ما’i mezîde bitştirilmiştir. Aynı cinsten iki harfin ‘مَا’ şeklinde tekrarı ağır olduğundan, birinci ‘ما’nın elifi ‘مَهُمَا’ şeklinde hâya kalb edilmiştir. Bu Basra ehlinin görüşüdür.⁴⁹⁴

e- ‘مَنْ’i Mevsûlenin ‘ما’ya Benzerliği

⁴⁸⁹ Bakara, 2/110.

⁴⁹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 141.

⁴⁹¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 141.

⁴⁹² İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, s. 6.

⁴⁹³ A‘râf, 7/132.; Âyetin tamamı: {يَوْمَئِذٍ لَّنَسْحَرَنَّ بِهَا فَمَا تَحِ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ} “Dediler ki: "Bizi büyülemek için ne mucize getirirsen getir, biz sana inanacak değiliz."

⁴⁹⁴ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, s.495.

‘مَنْ’i mevsûle; mevsûle ve mevsûfe olmama şeklinde bulunması dışında bütün yönleriyle ‘ما’ gibidir. ‘مَنْ’ akıl sahiplerine ait olup, lafzı müfed müzekker, manası cinstir. Müfret, tesniye, cemî, müzekker ve müennes ayrımı olmaksızın hepsi için kullanılır.⁴⁹⁵ Konuyla ilgili iki âyet istişâd edilir:

﴿وَمَنْ يَفْعَلْ مِنْكُمْ خَيْرًا فَلِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَعَمَلٍ صَالِحًا﴾ ‘İçinizden kim Allah'a ve Resûlüne itaat eder ve salih bir amel işlerse...’,⁴⁹⁶

Âyette ‘مَنْ’ mevsûledir. ‘يَفْعَلْ’ lafzı, ‘تَعْمَلْ’ manası üzerine hamledilmiştir. Zemahşerî, Cumhurun kıraatinin bu şekilde olduğunu belirtir.⁴⁹⁷

﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ﴾ ‘Onlardan sana kulak verenler de vardır...’,⁴⁹⁸

Âyette mevsûle ‘مَنْ’ kelimesine sılası olan ‘يَسْتَمِعُونَ’ fiilinden cemî zamir döner.

f- ‘أَيُّ’nün ‘مَنْ’i Mevsûle’ye Benzerliği

‘أَيُّ’; istifham ‘أَيُّهُمْ حَضَرَ؟’, ceza ‘أَيُّهُمْ يَأْتِي أَكْرَمَهُ’, vasıl ‘إِضْرَبْ أَيُّهُمْ أَفْضَلَ’, vasıf ‘يَا أَيُّهَا’ olma gibi bütün yönleriyle ‘مَنْ’ gibidir.

‘أَيُّ’ izâfe edildiği şeye teb‘îz (parça) manası katar. Bundan dolayı ‘أَيُّ’ izâfeti gerektirir. ‘أَيُّ’nün kısımları; istifham, ceza, mevsûle ve mevsûfe olmak üzere dört tanedir. İstifham ve ceza olduğu zaman tam olur ve sılaya ihtiyaç duymadan merfu‘, mansûb ve mecrûr gelir. Mevsûle olduğu zaman sılaya ihtiyaç duyar. Mevsûfe olduğu zaman özellikle kendisinde ‘ال’ bulunan şeye nida kastedildiği zaman, istifhamdan soyutlanmış olarak nida ile kendisinde ‘ال’ bulunan münada arasında bağ olarak ‘يَا أَيُّهَا’ şeklinde gelir. Bu kullanım Kur’ân-ı Kerîm’de çoktur.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 142.

⁴⁹⁶ Ahzâb, 33/31

⁴⁹⁷ el-Endülüsi, *Bahru’l-Muhit*, VII, s. 221.; İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, s.14.

⁴⁹⁸ Yûnus, 10/42.

⁴⁹⁹ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV., s. 22.

Zemahşerî, Sîbeveyh'e göre sıla cümlesinin ilk kelimesi (sadru's-sıla: Mübtedâ) hazfedildiğinde 'أَيُّ' nün zamme üzerine mebnî olduğunu ifade eder.⁵⁰⁰

İstişhâd:

﴿ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًّا﴾ ‘‘Sonra her bir topluluktan, Rahman'a karşı en isyankâr olanları mutlaka çekip çıkaracağız.’’⁵⁰¹

İstişhâdda 'أَيُّهُمْ' un Sîbeveyh'e göre sılasının başı (mübtedâ) hazfedildiği için zamme üzere mebnîdir. Şâyet sılasıyla birlikte gelmiş olsaydı mureb olurdu. Takdiri: 'أَيُّهُمْ هُوَ أَشَدُّ' dür.⁵⁰²

g- 'ذَا'nın 'الذي' Manasında Gelmesi

Zemahşerî, Sîbeveyh'in 'الذي' manasında 'ذَا' yı değil, 'مَاذَا' yı gösterdiğini, 'ذَا' yı Kûfe ehlinin 'الذي' manasında kullandığını ifade eder.

Sîbeveyh, 'مَاذَا صَنَعْتَ؟' cümlesinde iki durum zikretmiştir:

1- 'مَاذَا' istifhamiyye olan 'مَا' ve 'الذي' manasınca olan 'ذَا' dan oluşan iki kelimedir ve cevabı merfû' olur.

2- 'مَاذَا' bir isim olarak kabul edilir, o takdirde cevap hem mansûb hem de merfû' olur.⁵⁰³ İstişhâd:

﴿وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ﴾ ‘‘...Yine sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: "İhtiyaçtan arta kalanı..."’⁵⁰⁴

Âyet ikinci kısım için delil getirilir. Müellif, istişhâdda 'الْعَفْوَ' kelimesinin hem nasb hemde ref' okunduğunu belirtir. Nasb; gizli bir fiilledir. Takdiri: 'قُلْ: يُنْفِقُونَ الْعَفْوَ'

⁵⁰⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 143.; bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, II, s. 400.

⁵⁰¹ Meryem, 19/69.

⁵⁰² ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, s. 43.

⁵⁰³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 144- 145.

⁵⁰⁴ Bakara, 2/219

şeklindedir. Bu Cumhur'un kıraatidir. Ref', mahzûf bir mübtedânın haberi olarak okunur. Takdiri: 'قُلْ: الْمُنْفَقُ الْعَفْوُ' şeklindedir. Bu da 'Ubeyy kıraatine göredir.⁵⁰⁵

2.1.2.4. İsim Fiiller

İsim fiiller; emir (inşâ) ve mâzi fiil (ihbar) olarak iki kısma ayrılır. Müellif, çoğunlukla emir (inşa) için kullanıldığını belirtir. (İsim fiiller, isimlerin müsemmalarına delalet etmesi gibi, fiillerin sîgalarına delalet etmesi için konulmuştur. Bundan maksat i'caz, ihtisar ve bir çeşit mübalağadır. Mesela, isim fiillerden olan 'صَّة' kelimesi, müfret- tesniye- cemî ve müzekker- müennes için 'صَّة' formatında gelir. Bu şekliyle, i'caz ve ihtisar ifade etmekle beraber mana olarak mübalağa ifade etmektedir.⁵⁰⁶)

Emir (inşâ), müteaddi ve müteaddi olmayan olarak iki kısımdır.⁵⁰⁷ Müteaddi olan emre istişhâd:

ﷻ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﷻ “...De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz (iddianızı ispat edecek) delilinizi getirin.”⁵⁰⁸

Âyetteki 'هَاتُوا' hakkında üç görüş zikredilir:

1. Kendisine bariz zamiri merfû' (هَاتِيَا - هَاتِيْ - هَاتُوا) bitiştiği için fiil olduğunu iddia edenler.

2. 'أَحْضَرُ' manasında isim fiil olduğunu savunanlar.

3. 'أَحْضَرُ' manası taşıyan 'هَآ' manasında ism-i savttır diyenler.⁵⁰⁹

Müellif üçüncü görüşü tercih ettiğini belirtir.

- 'هَآ' Basra ehline göre harfi tembih olup 'هَآ' ve 'هَآ' den oluşur. 'هَآ' dan elif hazfedilmiştir. Küfe ehline göre ise 'هَلْ' ve hemzesi hazfedilmiş 'هَآ' den oluşmuştur.

⁵⁰⁵ el-Endelüsî, *Bahru'l-Muhit*, II, s. 168.

⁵⁰⁶ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, s. 25.

⁵⁰⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 145.

⁵⁰⁸ Bakara, 2/111.

⁵⁰⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, s. 311.

Hicâz ehli; tesniye- cemî, müzekker- müennes hallerinde tek lafız üzerine kullanırlar (Hicâz ehli; bu kelime ifrâd, tesniye ve cemî durumlarında değişmeyip müfret sıygasıyla kullanıldığından ve de bu kelime, her ne kadar talebe delalet ediyorsa da muhâtaba ‘ي’ sını kabul etmemesinden dolayı kelimenin, emir fiili değil, ism-i fiil olduğunu ifâde eder). Benî Temîmise; ‘هَلُمَّ’ kelimesine ‘هَلُمُّوا’ şeklinde zamir bitiştigiinden dolayı emir fiili olduğunu kabul etmektedir.⁵¹⁰

Zemahşerî, bu açıklamadan sonra ‘هَلُمَّ’nin müteaddi (‘هَاتِ’ gibi) ve müteaddi olmayan (تَعَالَى - أَقْبَلْ) manasında olarak iki kısım olduğunu belirtir.⁵¹¹ İstişhâd:

﴿ قُلْ هَلُمَّ شُهَدَاءَكُمْ الَّذِينَ يَشْهَدُونَ أَنَّ اللَّهَ حَرَّمَ هَذَا ﴾ ‘De ki: Allah şunu yasak etti, diye şehadet edecek şahitlerinizi getirin!...’⁵¹²

İstişhâd da geçen ‘هَلُمَّ’ isim fiil olup müteaddîdir. ‘أَحْضُرُوا’ manasında ve fetha üzere mebnîdir.

﴿ هَلُمَّ إِنِّيَا ﴾ ‘... "Bize gelin"’⁵¹³

Bu istişhâdda ise ‘هَلُمَّ’ isim fiil olup müteaddi değil ve harf-i cer ile geçişli yapılmıştır. ‘أَقْبَلُوا’ manasında emirdir.⁵¹⁴

2.1.2.5. Sesler

Pişman olan ve şaşırmanın ‘وَيْ’ gibi sözleri seslerdendir. ‘وَيْ لِمَ’, ‘وَيْ مَا أَغْفَلَهُ’ şeklinde söylenir.⁵¹⁵ İstişhâd:

﴿ وَيَكَاذِبُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ ﴾ ‘...Demek ki kafirler iflah olmayacak" demeye başladılar.’⁵¹⁶

⁵¹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 146- 147.; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, s. 410.

⁵¹¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 147.

⁵¹² En‘âm, 6/150.

⁵¹³ Ahzab, 33/18.; Âyetin tamamı: ﴿ لَا يَأْتُونَ النَّاسَ إِلَّا قَلِيلًا ﴾ “Şüphesiz Allah müminleri müslümanlardan az bulur ve onları az bulur. Size katkıda cimri davranarak savaşa pek az gelirler.”

⁵¹⁴ İbn Ya ‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, s. 43.

⁵¹⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 154.

⁵¹⁶ Kasas, 28/82.

Sesler, hepsi mebnîdir ve mahkîdir. Çünkü seslerde mana yoktur ve ismin harflerinden bazılarını ve mebnî ismin harflerinden bazılarını barındırır.⁵¹⁷

İstişhâdda, ‘وَيَكُنَّ’de bulunan ‘وَيَ’, ‘كَانَ’ üzerine dahil olmuş ‘أَعْجَبَ’ manası taşıyan seslerden olup isim-fiildir.⁵¹⁸

2.1.2.6. Zarflar

Gaye belirten; دُونَ, أَسْفَلَ, خَلْفَ, وَرَاءَ, قُدَّامَ, أَمَامَ, تَحْتَ, فَوْقَ, بَعْدَ, قَبْلَ vb. kelimeler zarflardandır. Bu kelimeler, izâfetten kesilip izâfet niyet edildiği zaman gaye olup zamme üzere mebnî olurlar.⁵¹⁹ İstişhâd:

❁ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ ❁ “Önce de, sonra da emir Allah'ındır...”⁵²⁰

Örnek âyette; ‘مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ’ cümlesinde muzâfun ileyh mahzûf olup, lafzının değil mânasının niyet edilmesinden dolayı ‘قَبْلُ’ ve ‘بَعْدُ’ kelimeleri murebolmayıp damme üzerine mebnî olurlar. Cumhur böyle okur. Zaten ‘قَبْلُ’ ve ‘بَعْدُ’ kelimelerinin mebnî oldukları tek yer bu durumdur. Bazı âlimlerde (Cuhderi (ö. 128/ 745), Avnu’-‘Ukayl) izfetten kesip, manasını takdir etmeden; ‘مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ’ şeklinde tenvînli mecrûr okurlar.⁵²¹ Müellifimiz, bu görüşü benimser. Yedi meşhûr kıraat ise, müellifin aksine damme üzerine mebnî; bazı âlimler de ‘مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ’ kelimelerini tenvînsiz mecrûr okurlar.⁵²²

- Geçmiş zamana delalet eden ‘إِذْ’ ve gelecek zamana delalet eden ‘إِذَا’ zarflardandır ve daima muzâf olarak gelirler. ‘إِذْ’ isim ve fiil cümlelerene izâfe

⁵¹⁷ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-mufasssal*, IV, s. 76.

⁵¹⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 154; İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-mufasssal*, IV, s. 76.

⁵¹⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 168.

⁵²⁰ Rûm, 30/4.

⁵²¹ el-Endelüsî, *Bahru’l-Muhit*, VII, s. 158.

⁵²² ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, s. 565.; el-Endelüsî, *Bahru’l-Muhit*, VII, s. 158.; el-Hârizmî, *Tahmir*, II, s. 266.; İbn Hişâm, *Şerh-u Katri’n-nedâ ve bell’is-sadâ*, s. 35.

﴿وَإِنَّكَ لَتَلْقَىٰ الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾ ‘‘Şüphesiz bu Kur’ân sana, hüküm ve hikmet sahibi, hakkıyla bilen Allah tarafından verilmektedir.’’⁵³⁰

‘لَدِي’ zarfı, ‘عِنْدَ’ manasında zarf-ı mekânlardandır. Kendisinden sonra gelene izâfe edilip cer yapar. Müellif, istişhâdda bulunan ‘لَدُنْ’un kendinden sonra gelen ‘حَكِيمٍ’ kelimesine izâfe edilerek cer yaptığını belirtir.⁵³¹

- ‘عَلَىٰ أَيِّ حَالٍ هُوَ؟’ yani ‘كَيْفَ زَيْدٌ؟’ -
manasında olan ‘كَيْفَ’ zarfların yerine geçebilir. ‘أَيِّ’da da ‘كَيْفَ’ manası vardır.⁵³²

İstişhâd:

﴿فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَيَّ مَا شِئْتُمْ﴾ ‘‘Ekinliğinize dilediğiniz biçimde varın...’’⁵³³

Âyette geçen ‘أَيِّ’ kelimesi müellife göre ‘كَيْفَ’ manasındadır. Takdiri: ‘كَيْفَ’
şeklindedir.⁵³⁴

2.1.3. Kinayeler

Kinayeler ‘كَمْ’, ‘كَذَا’, ‘كَيْت’, ‘دَيْت’ dir. ‘كَمْ’, ‘كَذَا’ kapalı yolla sayılardan kinaye,
‘دَيْت’, ‘كَيْت’ olaylar ve haberlerden kinayedir.⁵³⁵

Zemahşerî, bu girişiten sonra ‘كَمْ’in hem lafzı hem manası üzerine zamirin
dönmesine istişhâd zikreder.⁵³⁶ İstişhâd:

﴿وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئاً إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَىٰ﴾

‘‘Göklerde nice melekler vardır ki onların şefaathleri; ancak Allah’ın izniyle, dilediği
ve hoşnut olduğu kimselere yarar sağlar.’’⁵³⁷

⁵³⁰ Neml, 27/6.

⁵³¹ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-Mufasssal, IV, s. 101.

⁵³² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 161.

⁵³³ Bakara, 2/223.

⁵³⁴ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-mufasssal, IV, s. 110.

⁵³⁵ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 166.

⁵³⁶ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 168.

⁵³⁷ Necm, 53/26.

‘كُمْ’ e lafzı müfret olduğu için müfret zamir döndürmek ve manası cemî olduğu için cemî zamir döndürmek câizdir.⁵³⁸ İstişhâdda bulunan ‘كُمْ’ haberiyyedir. ‘شَفَاعَتُهُمْ’ cümlesindeki zamir cemîdir ve manasına itibarla ‘كُمْ’ e racîdir. Şâyet lafzı üzerine haml edilmiş olsaydı ‘شَفَاعَتُهُ’ şeklinde olurdu.⁵³⁹

- ‘كُمْ’ i haberiyye mümeyyizine muzâftır. Her muzâfın muzâfun ileyhte ameli gibi amel eder. Kendisinden sonra ‘مِنْ’ bulunduğu zaman (ki bu kullanım yaygındır) takdiren münevvidir çünkü haberiyye olan ‘كُمْ’ munsarif isim tevilindedir.⁵⁴⁰ Müellif bu hususa iki âyet istişhâdında bulunur:

﴿وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا﴾ ‘Nice memleketleri helak ettik...’⁵⁴¹

İstişhâdda ‘كُمْ’ haberiyyedir. Haberiyye olan ‘كُمْ’, munsarif isim tevilinde olup, kelamda kendisinden sonra geleni cer eder. Sukûn üzere mebnî olup, ref mahallinde mübtedâdır. ‘مِنْ قَرْيَةٍ’ temyîzidir. ‘كُمْ’ i haberiyye temyîzi olan ‘مِنْ قَرْيَةٍ’ kelimesine muzâf olup cer amelini gerçekleştirmiştir.

﴿وَكَمْ مِنْ مَلِكٍ فِي السَّمَوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئاً إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى﴾

‘Göklerde nice melekler vardır ki onların şefaati; ancak Allah'ın izniyle, dilediği ve hoşnut olduğu kimselere yarar sağlar.’⁵⁴²

Zikredilen âyette ise, ‘كُمْ’ teksir manası taşıyan haberiyyedir. ‘مِنْ مَلِكٍ’ kelimesi temyîzi olup cer etmiştir. Müellif her iki âyette de ‘مِنْ’ in zait olduğunu belirtir.

- Teşbih ‘كَافٍ’ ı ve ‘أَيٍّ’ den oluşan ‘كَأَيِّنْ’, ‘كُمْ’ i haberiyye manasında ve çoğunlukla ‘مِنْ’ ile kullanılır.⁵⁴³ İstişhâd:

⁵³⁸ el-Hârizmî, *Tahmir*, II, s. 310.

⁵³⁹ İbn Ya‘îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IV, s. 133.

⁵⁴⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 169.

⁵⁴¹ A'râf, 7/4.

⁵⁴² Necm, 53/26.

﴿وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ﴾ ⁵⁴⁴ ‘...nice memleket halkları...’.

Müellife göre, ‘كَأَيِّنْ’, ‘كَمْ’i haberiyye manasında isimdir. İzâfe edildiği şeyin adedini arttırır.⁵⁴⁵ İstişhâd edilen âyette ‘كَأَيِّنْ’ adetten kinaye olup mübtedâ olarak ref’ mahallinde mebnîdir. ‘كَأَيِّنْ’ temyîzidir. ‘كَأَيِّنْ’ muzâf olup ‘كَمْ’ gibi cer amelini yapmıştır.

2.1.4. Tesniye İsimler

Tesniye; sonuna iki ziyâde yapılandır. Bu ziyâdeler:

a- Öncesi fethalı ‘elif’ veya ‘yâ’ (زَيْدٌ + زَيْدٌ = زَيْدَانِ),

b- Müfrette bulunan hareke veya tenvînden bedel meksûr ‘nûn’ (زَيْدٌ < زَيْدَانِ).⁵⁴⁶

Muttasıl olduğu zaman tesniye cemî lafzıyla gelebilir.⁵⁴⁷ İstişhâd:

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾ *“..hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin...”*⁵⁴⁸

Âyette ‘أَيْدِيَهُمَا’ tesniye mevkiinde kullanılan cemî bir lafızdır. Tabir cemî, murat tesniyedir.⁵⁴⁹ ‘أَيْدِيَهُمَا’ lafzı ‘يَدَيْهِمَا’nın yerine kullanılmıştır.

﴿إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا﴾ *“(Ey peygamber'in eşleri!) Eğer siz ikiniz Allah'a tövbe ederseniz, ne iyi. Çünkü kalpleriniz kaydı...”*⁵⁵⁰

⁵⁴³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 169.

⁵⁴⁴ Hac, 22/ 8.; Âyetin tamamı: {وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْتُ لَهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ ثُمَّ أَخَذْتُهَا وَإِلَى الْمَصِيرِ} ‘Zalim oldukları halde, mühlet verdiğim, sonra da kendilerini azabımla yakaladığım nice memleket halkları vardır. Dönüş yalnız banadır.’ (bkz. Muhammed, 13., Talak,8)

⁵⁴⁵ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, s. 134.

⁵⁴⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 170.

⁵⁴⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 173.

⁵⁴⁸ Mâide, 5/38.

⁵⁴⁹ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IV, s. 155.

⁵⁵⁰ Tahrîm, 664.

Zikredilen âyette ise ‘قُلُوبُكُمَا’ tesniye mevkiinde kullanılan cemî lafızlardır. Aynı şekilde tabir cemî, murat tesniyedir.⁵⁵¹ Âyette, ‘قُلُوبُكُمَا’ şeklinde cemî gelmesi, iki tesniyenin ‘قُلُوبَاكُمَا’ şeklinde peş peşe gelmesi ağır (istiskâl) olduğundan dolayıdır.

Müellif, her iki istişhâdda da muzâfun ileyhın (‘هَـ’, ‘كُمَا’) tesniye olmasıyla yetinildiğini ifade eder.⁵⁵²

2.1.5. Cemî İsimler

Cemî; müfretinin sıygası değişmeyen (musahhah) ve müfretinin sıygası değişen (mükesser) olmak üzere iki kısma ayrılır:

1- Sonuna ‘vâv’ veya öncesi kesreli, sonrası fethalı ‘nûn’ olan sakin ‘yâ’ bitişen cemî musahhaktır. Cemî salim de denir. Cemî musahhah, isimleri ve sıfatları bilinen akıllılar için (‘مُسْلِمُونَ’ ‘زَيْدُونَ’ gibi) kullanılır. Müennes için elif ve tâ ilave edilerek ‘هِنْدَات’ şeklinde yapılır.

2- Akıllı (رَجَال), akılsız (أَفْرَاس) bütün cemîleri kapsayan cemî mükesserdir. Müfretinin binası değiştiğinden dolayı mükesser ismini alır. Bu değişim bazen ilave ile (أَسَدٌ < أُسْدٌ) ile bazende harekelerle (جَمَارٌ < حُمُرٌ) ile (رَجُلٌ < رَجَالٌ) bazen eksiltme ile (أَسَدٌ < أُسْدٌ) olur.⁵⁵³

‘أَفْعَالٌ’ için iki durum vardır;

a- İsim olduğunda, (أَجَادِلُ) ‘أَفَاعِلُ’ şeklinde tek kalıp, b- Sıfat olduğunda ‘فُعُلٌ’, (أَصَاغِرُ , حُمُرَانُ , حُمُرٌ) ‘أَفَاعِلُ’ şeklinde üç şekli vardır.

Ancak ‘أَفْعَالٌ’ nun, müennesi ‘فُعَلَى’ olduğu zaman ‘أَفَاعِلُ’ ile cemî olduğu gibi ‘vâv’ ve ‘nûn’ ile de çoğul olur.⁵⁵⁴ İstişhâd:

﴿قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا﴾ “(Ey Muhammed!) De ki: "Amelce en çok ziyana uğrayan kimseleri size haber verelim mi?”⁵⁵⁵

⁵⁵¹ İbn Ya‘iş, Şerhu’l- Mufasssal, IV, s. 155.

⁵⁵² ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, II, s. 234.

⁵⁵³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 174.; İbn Ya‘iş, Şerhu’l-Mufasssal, V, s.6.

⁵⁵⁴ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 183.

Âyette ‘بِالْأَحْسَرِ’ kelimesi ‘أَفْعَلْ’ vezninde ‘أَحْسَرُ’ ism-i tafdîlinin vâv-nûn ile yapılan cemîdir. Mecerûr olduğundan dolayı ‘بِالْأَحْسَرِ’ şeklinde gelmiştir.

2.1.6. Müzekker ve Müennes İsimler

Müzekker isim; ‘حَمْرَاءُ, حُبْلَى, أَرْضٌ, عُزْفَةٌ’ misallerinde olduğu gibi, ‘tâ’ (٥), ‘elif’ (ا), ‘yâ’ (ي) alametlerinden soyutlanmış isimdir. Müennes ise; bu alametlerden birisi kendisinde bulunandır.

Müennes isim; hakiki (kadın, deve gibi karşısında erkeği bulunan) ve hakiki olmayan (‘الظَّلْمَةُ’ ve ‘التَّغْلُ’ gibi vaz‘ ve ıstılahla olan) olarak iki kısma ayrılır. Hakiki müennes hakiki olmayan müennesten daha güçlüdür. Bundan dolayı hakiki müenneste ‘طَلَعَ الشَّمْسُ’ demek câiz değilken, hakiki olmayan müenneste ‘جَاءَ هِنْدٌ’ demek, tercih edilen ‘طَلَعَتْ’ olmakla beraber câizdir.

Zemahşerî, ‘حَضَرَ الْقَاضِي الْيَوْمَ امْرَأَةٌ’ örneğinde olduğu gibi araya fasıla girmesi durumunda fiile te’nis alameti getirmemenin câiz olduğunu ifade eder.⁵⁵⁶ İstişhâd:

﴿فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ﴾ “...Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de...”⁵⁵⁷

Âyette, ‘مَوْعِظَةٌ’ kelimesi müennes-i gayri hakiki olmasına rağmen fiili olan ‘جَاءَ’ fasıladan dolayı te’nis alameti olmadan gelmiştir.

﴿وَيُؤْتُونَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ﴾ “.. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler...”⁵⁵⁸

Zikredilen istişhâdda da ‘خَصَاصَةٌ’ müennes-i gayri hakiki olup fiili olan ‘كَانَ’ye fasıladan dolayı te’nis alameti bitişmemiştir. İki istişhâd da hükümde aynıdır.

⁵⁵⁵ Kehf, 18/103.

⁵⁵⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 187- 188.

⁵⁵⁷ Bakara, 1/275.

⁵⁵⁸ Haşr, 59/9.

Müellif, bu durumun fiil ism-i zâhire isnat edildiği zaman gerçekleştiğini, zamire isnat edildiğinde ise, ister nüennes-i hakiki olsun ister gayri hakiki olsun te'nis alameti bitiştiğini belirtir.⁵⁵⁹

- 'جَمَّالٌ' kalıbında gelenlerin cemîlerinde 'جَمَّالَةٌ' şeklinde te'nis 'tâ'sı getirilir.⁵⁶⁰

İstişhâd:

﴿فَمِنْهَا رُكُوبُهُمْ﴾ '...Onlardan bir kısmı binekleridir...' ⁵⁶¹

Âyette geçen 'رُكُوبُهُمْ' kelimesi 'Ubey ve Âişe kıraatine göre 'رُكُوبَتُهُمْ' şeklinde okunmuştur. Müellif konu hakkında bu kıraati istişhâd olarak tercih eder.⁵⁶²

- 'مَفْعُول' manasında olan 'فُعُولًا مَفْعِيلًا فَعِيلٌ' sıygalalarında müzekker ve müennes eşit olur. Nahivciler, 'فَاعِلٌ' manasında olan 'فَعِيلًا' i 'مَفْعُول' manasına benzetirler.⁵⁶³ İstişhâd:

﴿إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ﴾ '...Şüphesiz, Allah'ın rahmeti iyilik edenlere çok yakındır.' ⁵⁶⁴

İstişhâd edilen âyette geçen 'قَرِيبٌ' kelimesine te'nis alametinin bitişmemesi için bir kaç durum zikredilir:

Ya 'الرَّحْمَ' veya 'التَّرْحُمُ' ile 'الرَّحْمَةُ' tevili üzerinedir.

Ya mahzûf bir mevsûfun sıfatıdır 'شَيْءٌ قَرِيبٌ'.

Ya 'فَعِيلٌ' vezninde 'مَفْعُول' manasına bezenzetmişlerdir.

Ya mastar karşılığındadır,

Yahut 'الرَّحْمَةُ' te'nisi gayr-i hakiki müennestir.

⁵⁵⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 188.

⁵⁶⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 189.

⁵⁶¹ Yâsîn, 36/72.; Âyetin tamamı: {وَدَلَّلْنَاهَا هُمْ فَمِنْهَا رُكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ} 'Biz o hayvanları kendilerine boyun eğdirdik. Onlardan bir kısmı binekleridir, bir kısmını da yerler.'

⁵⁶² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 190.; el-Endelüsî, *Bahru'l-Muhîd*, IX, s. 82.

⁵⁶³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 190.

⁵⁶⁴ Â'râf, 7/56.

Müellif istişhâdda, ‘قَرِيبٌ’ kelimesinin ‘فَعِيلٌ’ vezninde ‘مُفْعُولٌ’ manasında olduğunu ve te’nis alametinin bitişmediğini belirtir.⁵⁶⁵

- Müfreti ve cemî arasında ‘ة’ bulunan ‘نَحْلٌ’ ve ‘تَمْرٌ’ gibi kelimeler müzekker ve müennes yapılıdır.⁵⁶⁶ İstişhâd:

﴿فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعَى كَأَنَّهُمْ أُغِجَارُ نَحْلٍ خَاوِيَةٍ﴾ “...Öyle ki (eğer orada olsaydın), o kavmi, içi boş hurma kütükleri gibi oracıkta yere serilmiş halde görürdün..”⁵⁶⁷

İstişhâdda, müennes ‘خَاوِيَةٍ’ kelimesi ‘نَحْلٍ’in sıfatı olarak gelmiştir. Bu ‘نَحْلٍ’in müennes olduğunu gösterir.

﴿تَنْزِعُ النَّاسُ كَأَنَّهُمْ أَعْجَارُ نَحْلٍ مُنْقَعِرٍ﴾ “İnsanları köklerinden sökülmüş hurma kütükleri gibi kaldırıp atıyordu.”⁵⁶⁸

Zikredilen istişhâdda ise, müzekker ‘مُنْقَعِرٍ’ kelimesi ‘نَحْلٍ’in sıfatı olarak gelmiş bu ‘نَحْلٍ’in müzekker olduğunu gösterir.

Cins isimler, cins için kullanılabilmesi yönüyle cemî, ikinci bir tür için kullanılması yönüyle müfrettir.⁵⁶⁹

Müellif, ism-i cinsler müzekker ve müennes yapılıdır. Bu te’nis- tezkir, iltibas olmaması için sıfat ile yapılıdır görüşündedir.⁵⁷⁰

2.1.7. Aded İsimleri

Aded isimleri; عشرة - تسعة - ثمانية - سبعة - ستة - خمسة - أربعة - ثلاثة - اثنان - واحد ve عشرة - تسعة - ثمانية - سبعة - ستة - خمسة - أربعة - ثلاثة - اثنان - واحد olmak üzere on iki asıl kelimedenden oluşur. Bunun dışındaki adet isimler bu on iki asıldan dallanır. Sayıların hepsi sayılan isimlerle, cins ve miktarlara delalet etmek için eklenir (‘اثنان - واحد’ hariç. Çünkü bunlar ‘رَجُلَانِ - رَجُلٌ’ şeklinde tek lafızda cins ve

⁵⁶⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, s. 451

⁵⁶⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 191.

⁵⁶⁷ Hakka, 69/7.

⁵⁶⁸ Kamer, 54/20.

⁵⁶⁹ el-Hârizmî, *Tahmir*, II, s. 398.

⁵⁷⁰ el-Endelüsî, *ed-Durru’l-Mensûr*, X, s. 425.

miktarara delalet ederler).⁵⁷¹ ‘ثَلَاثَةُ أَثْوَابٍ’ misalinde ‘أَثْوَابٍ’ cinse, ‘ثَلَاثَةُ’ miktara delalet eder.⁵⁷²

Sayıların temyîzi, mecrûr ve mensub olarak iki kısımdır. Mecrûr olan temyîz kendi arasında; müfret (100 ve 1000 sayılarında) ve cemî (3 ile 10 sayıları arasında) olarak kısımlanır. Mansûb olan temyîz ise 11 ve 99 sayıları arasında ve sadece müfret olur.⁵⁷³

Müellif, bu temel kaideden 300’den 900’e kadar olan sayılarda cemî yerine müfret lafızla yetinilmesinin şâz olduğunu ifade eder.⁵⁷⁴ Kıyasa göre ‘مِائَةٌ - تِسْعُ مِائَةٍ’ gibi sayılarda ‘ثَلَاثٌ’ ve ‘تِسْعٌ’ sayılarının sadece cemî mecrûr temyîze (مِائَاتٌ) muzâf olmaları gerekirken müfret ile yetindiklerini belirtir.

Zemahşerî, konu hakkında iki âyet istişhâd eder:

﴿وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا﴾ ‘‘Onlar mağaralarında üç yüz yıl kaldılar. Buna dokuz daha eklediler.’’⁵⁷⁵

İstişhâdda bulunan ثَلَاثٌ sayısı cemî mecrûr olarak temyîz almayı gerektirirken şâz olarak müfret mecrûr ‘مِائَةٌ’i temyîz almış, ‘سِنِينَ’ kelimesi de temyîz değil ‘ثَلَاثٌ مِائَةٌ’ kelimesinden mansûb bedelidir. Zemahşerî *Keşşaf*’ında, ‘سِنِينَ’ kelimesi temyîz değil ‘ثَلَاثٌ مِائَةٌ’ kelimesinin atf-ı beyanı olarak geldiğini, doğruya en yakın olanın bu olduğunu söyler.⁵⁷⁶

﴿وَقَطَّعْنَاهُمْ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ أَسْبَاطًا أُمَمًا﴾ ‘‘Biz onları on iki kabile halinde topluluklara ayırdık...’’⁵⁷⁷

⁵⁷¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 209.

⁵⁷² el-Hârizmî, *Tahmir*, III, s. 45.

⁵⁷³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 209.

⁵⁷⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 210.

⁵⁷⁵ Kehf, 18/25

⁵⁷⁶ el-Hârizmî, *Tahmir*, III, s. 5.; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 52.

⁵⁷⁷ A’râf, 7/160.

Âyette ‘أَسْبَاطًا’ temyîz değil ‘اِثْنَيْ عَشَرَ’ kelimesinden bedeldir, temyîz ise mahzûf olarak takdir edilen ‘فُرْقَةٍ’dir.⁵⁷⁸

- ‘عشر’ ve altındaki killet sayılarının temyîzi, killet adetlere mutabık olması için ‘ثَلَاثَةُ أَفْلُسٍ - حَمْسَةُ أَثْوَابٍ’ gibi cemî killet olarak gelir. Ancak cemî killetin eksikliği veya az kullanımı durumunda, cemî kesret cemî killetin yerine kullanılabilir.⁵⁷⁹ İstişhâd:

﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ ‘Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler...’⁵⁸⁰

Âyetteki ‘قُرُوءٍ’ kelimesi ‘قُرءٌ’ kelimesinin cemî kesretidir. Kullanımı az olan ‘أَقْرَاءٍ’ cemî killetinin yerine, yaygın olan ‘قُرُوءٍ’ kelimesi kullanılmıştır.⁵⁸¹

- Sayılardan türeyen ism-i fâil, muzâf olduğu zaman, bahsedilen sayının belirli bir parçası olduğunu ifade etmek için ‘ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ’ şeklinde aslına veya kendinden aşağı sayılara izâfe edilir.⁵⁸²

Zemahşerî, ikisi aslına ikisi de kendinden aşağı olan sayıya izâfeye örnek olmak üzere dört delil getirir:

﴿إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيًا﴾ ‘... (biliyorsunuz ki) inkar edenler onu iki kişiden biri olarak (Mekke'den) çıkardıkları zaman...’⁵⁸³

﴿لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ﴾ ‘Andolsun, "Allah, üçün üçüncüsüdür" diyenler kâfir oldu...’⁵⁸⁴

Âyetlerde bulunan sayıdan müştak ism-i fâil ‘ثَانِيٌ’ ve ‘ثَالِثٌ’ sayıları türemiş oldukları sayılara muzâf olarak ‘ثَانِيًا ثَلَاثَةً’ ve ‘ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ’ şeklinde kullanılmışlardır.

⁵⁷⁸ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-mufasssal, VI, s. 24.;

⁵⁷⁹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 210-211.

⁵⁸⁰ Bakara, 2/228.

⁵⁸¹ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-Mufasssal, VI, s. 25.

⁵⁸² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 212-213.

⁵⁸³ Tevbe, 9/40.

⁵⁸⁴ Mâide, 5/73.

﴿مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ﴾ “...Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri

O olmasın...’,⁵⁸⁵

İstişhâdda sayılar kendilerinden aşağı olan sayılara muzâf olarak kullanılmışlar.

سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةً رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةً سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ ۖ وَيَقُولُونَ سَبْعَةً وَثَامِنُهُمْ ﴿﴾

﴿﴾ كَلْبُهُمْ “(Ey Muhammed!) Bazıları bilmedikleri şey hakkında atıp tutarak: "Onlar üç kişidirler, dördüncüleri köpekleridir" diyecekler. Yine, "Beş kişidirler, altıncıları köpekleridir" diyecekler. Şöyle de diyecekler: "Yedi kişidirler, sekizincileri köpekleridir...”,⁵⁸⁶

Son istişhâdda ise ‘سَادِسُهُمْ’ ve ‘وَثَامِنُهُمْ’ kendiden daha küçük sayılara izafe edilmişlerdir.⁵⁸⁷

2.1.8. Fiil Gibi Amel Eden İsimler

Fiile muttasıl olan isimler; mastar, ism-i fâil, ism-i mef’ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i alet olmak üzere sekiz tanedir.⁵⁸⁸

Müellifin bu sekiz kısımda âyet istişhâdında bulunduğu konuları ele alacağız.

2.1.8.1. Mastar

Mastarların sülasi mücerretlerde kalıpları çoktur. Sîbeveyh bu kalıpları otuz ikiye kadar yükseltir.⁵⁸⁹ Sülâsi mezîd ve rubâilerde ise mastarlar kıyas üzere gelir. Kıyasi olan bu kalıplar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo: 3

أَفْعَلْ	اِفْعَلْ	اِنْفَعَلْ	اِسْتَفْعَلْ	اِفْعَلْ وَاِفْعَالْ	اِفْعَوَلْ	اِفْعَوَعَلْ	اِفْعَنَّالْ	تَفَاعَلْ	اِفْعَلَّ
----------	----------	------------	--------------	----------------------	------------	--------------	--------------	-----------	-----------

⁵⁸⁵ Mücâdele, 58/7.

⁵⁸⁶ Kehf, 18/22.

⁵⁸⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 213.; Bkz. Doğan Fırıncı, *Arap dili Morfolojisi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018,

⁵⁸⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 215.

⁵⁸⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 215- 216.; Ebu Bîşr Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyh, *el-Kitâb*, nşr. ‘Abdusselâm Muhammed Harûn, Kahire, 1988, IV, s. 5-6.

إِفْعَالٌ	إِفْعَالٌ	إِنْفَعَالٌ	إِسْتِفْعَالٌ	إِفْعَالٌ وَإِفْعِيلَالٌ	إِفْعُولٌ	إِفْعِيلَالٌ	إِفْعِيلَالٌ	تَفَاعُلٌ	إِفْعَالٌ
-----------	-----------	-------------	---------------	--------------------------	-----------	--------------	--------------	-----------	-----------

‘فَعْلٌ’ babından ‘تَفْعِيلٌ’ ve ‘تَفْعِلَةٌ’ olarak gelir.

Müellif, Araplardan; ‘كَلَّمْتُهُ كِلَامًا’ örneğinde olduğu gibi ‘فَعْلٌ’ mastarında kullananlar olduğunu ifade eder.⁵⁹⁰ İstişhâd:

﴿وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا كِذَابًا﴾ ‘*Âyetlerimizi de alabildiğine yalanlamışlardı.*’⁵⁹¹

Âyette ‘كَذَّبَ’ (كَذَّبُوا) fiilinin mastarı ‘تَكْذِيبًا’ kalıbında değil mef’ûlu mutlak olarak ‘كِذَابًا’ kalıbında gelmiştir.⁵⁹²

- Mastar, ism-i fâil ve ism-i mef’ûl vezninde gelebilir.⁵⁹³ İstişhâd:

﴿بِأَيْكُمُ الْمَفْتُونُ﴾ ‘*Hanginizin deli olduğunu.*’⁵⁹⁴

Zemahşerî’ye göre, âyette geçen, ‘الْمَفْتُونُ’ kelimesi ism-i mef’ûl kalıbında ancak mastar olarak gelmiştir. Yani ‘بِأَيْكُمُ الْفِتْنَةُ’ şeklindedir.

Bu ‘بِأَيْكُمُ’deki ‘بِ’yi zait yapmayanlara göredir. ‘بِ’yi zait yapanlara göre ‘الْمَفْتُونُ’ aslı üzerinedir.⁵⁹⁵

- Müellif, ‘أَفْعَلَ’ fiilinin ‘ayne’l-fiili ve ‘فَعَّلَ’ fiilinin lame’l-fiili illetli olduğunda, mastarlarında düşen illet harfine bedel ‘ة’ getirildiğini söyler. Ancak ‘أَفْعَلَ’nin

⁵⁹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 216.

⁵⁹¹ Nebe, 78/28.

⁵⁹² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 216.

⁵⁹³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 217.

⁵⁹⁴ Kalem, 68/6.

⁵⁹⁵ el-Hârizmî, *Tahmir*, C. III, s. 81.

mastarında ‘ة’ getirmemek câizken, ‘فَعَّلَ’ fiilinin mastarının bedelsiz gelmesinin câiz olmadığını belirtir.⁵⁹⁶ İstişhâd:

❁ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ ❁ ‘...namazı dosdoğru kılmayı...’⁵⁹⁷

Âyette geçen ‘إِقَامَ’ kelimesi, ‘افعال’ babından mastardır. Aslı ‘قَوْم’ olan ‘قَامَ’ fiilinin ‘ayne’l-fiili illetlidir. ‘افعال’ babından ‘ayne’l-fiili illetli fiillere mastar getirilirken hazfedilen illet harfine bedel ‘ة’ getirmek gerekir (إِقَامَةٌ - يُقِيمُ - إِقَامَةٌ). Ancak ‘إِقَامَ’ şeklinde bedelsiz gelmiştir. Ferra, sadece muzâf durumunda ‘ة’nın hazfını câiz görürken, Sîbeveyh muzâf olup olmama arasında ayrım yapmadan ‘ة’nın hazfını câiz görür.⁵⁹⁸

- Mastar; müfret olarak (عَجَبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدٍ عَمْرًا), fâiline muzâf olarak (أَعْجَبَنِي ضَرْبُ الْأَمِيرِ اللَّصِّ) ve mef’ûlune muzâf olarak (أَعْجَبَنِي ضَرْبُ اللَّصِّ الْأَمِيرِ) fiilin amelini yapar. Müfrette ve izâfette fâili ve mef’ûlu terketmek câizdir.⁵⁹⁹

Müellifin, müfrette ve izâfette fâil ve mef’ûl terkedilir’ sözü ikisinin aynı anda terkedilmesini kastetmemektedir. Her ne kadar müfret halinde ikisinin terki mümkün olsa da izâfet halinde mümkün değildir. Çünkü mastar izâfe edildiğinde, izâfetin ikisinden birine olması şattır.⁶⁰⁰ İstişhâd:

❁ أَوْ اطْعَامًا فِي يَوْمٍ ذِي مَسْعَبَةٍ يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ أَوْ مَسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ ❁ ‘Yahut şiddetli bir açlık gününde kendisiyle yakınlığı olan bir yetimi, yahut yerde sürünen bir yoksulu doyurmaktır.’⁶⁰¹

Âyette ‘إِطْعَامًا’ mastarının fâili terk edilmiştir. Münevven (müfret) olarak kendisinden sonra gelen ‘يَتِيمًا’ kelimesini nasb ederek mef’ûlde amel etmesine istişhâd edilmiştir.

⁵⁹⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 219- 220.

⁵⁹⁷ Enbiyâ, 21/73.

⁵⁹⁸ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VI, s. 58.

⁵⁹⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 23- 24.

⁶⁰⁰ el-Hârizmî, *Tahmir*, III, s. 91.

⁶⁰¹ Beled, 90/14-15-16.

﴿وَهُمْ مِّنْ بَعْدِ عَلَيْهِمْ سَيِّئَاتُ﴾ “...Onlar yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir.”⁶⁰²

Âyette ise ‘عَلَيْهِمْ’ kelimesi mastarın mef’ûlüne izâfe edilmesine delil getirilir.⁶⁰³

2.1.8.2. İsm-i Fâil

Fiilin amelini yapan isimlerden ikincisi olan ism-i fâil; muzârinin hareke ve sükûnlarının üzerine meydana gelir (فَاعِلٌ > يَفْعَلُ). Takdim-te’hir, zâhir-muzmer olma hususunda fiilin amelini yapar.⁶⁰⁴ İsm-i fâilin amel etmesi için; hâl veya istikbal manasında olması şarttır. ‘رَيْدٌ ضَارِبٌ عَمْرًا أَمْسَ’ denemez (ancak mâzideki hâl hikâye edildiği zaman izâfet üzerine kullanımı câizdir), isimi-i fâil ‘ال’ takısıyla olduğu durumda ise, müstakbel veya mâzî olarak mutlak şekilde amel eder.⁶⁰⁵

Mâzideki halin hikâye edilmesine istişhâd:

﴿وَكَلَّبَهُمْ بِأَسِطٍ ذَرَاعِيَهُ بِالْوَصِيدِ﴾ “...Köpekleri de mağaranın girişinde iki kolunu uzatmış (yatmakta idi.)”⁶⁰⁶

İsm-i fâil; fiil gibi, mâzî, hâl veya istikbal için gelir. Ancak fiilin kalıbı zamana göre değişirken, ism-i fâil tek kalıpta gelir. İsm-i fâilin amel etme şartlarından ilki, hâl veya istikbal manasında olmasıdır. Ancak müelîf, mâzî hâl hikâye edildiği zaman mâzî manasında da amel ettiğini söyleyerek, zikredilen istişhâdda ism-i fâil olan ‘بِأَسِطٍ’ kelimesinin mâziden hikâye olması sebebiyle amel ettiğini belirtir.⁶⁰⁷

2.1.8.3. Sıfat-ı Müşebbehe

Sıfat-ı müşebbehe; tam (câri) bir vasıf olmamakla beraber, müzekker-müennes, tesniye ve cemî olabilme hususunda sıfata benzeyen isimdir. Bu benzerlikten dolayı amel eder.⁶⁰⁸

⁶⁰² Rûm, 30/2-5.

⁶⁰³ el-Hârizmî, *Tahmir*, III, s. 91.

⁶⁰⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 222.

⁶⁰⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 224.

⁶⁰⁶ Kehf, 18/18.

⁶⁰⁷ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VI, s. 76- 77.

⁶⁰⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 230.

Sıfatı müşebbehe sübût⁶⁰⁹ anlamına delalet eder. Şâyet hudûs (geçicilik) kastedilirse ‘هُوَ حَاسِنٌ الْآنَ أَوْ غَدًا’ denir.⁶¹⁰ İstişhâd:

﴿وَصَافِقٌ بِهِ صَدْرُكَ﴾ “...o yüzden göğsün daralacak...”⁶¹¹

Âyette geçen ‘صَافِقٌ’ kelimesi ‘صَيِّقٌ’ manasındadır. ‘صَافِقٌ’ ile ‘صَيِّقٌ’ arasındaki fark, ‘صَافِقٌ’ lâzimî olmayan arizî daralmaya delalet eder. Müellif, darlanmanın (صَيِّقٌ) sabit bir durum değil, geçici bir durum olması sebebiyle ‘صَيِّقٌ’ten ‘صَافِقٌ’e dönüldüğünü ifade eder.⁶¹²

2.1.8.4. İsm-i Tafdîl

Fiil gibi amel eden isimlerden biri olan ism-i tafdîl; renk ve ayıplara delalet etmeyen, mezîd olmayan sülâsi fiillerden kıyasen getirilir.⁶¹³

İsm-i tafdîl; ‘مِنْ’ ile beraber olduğu zaman müzekkerlik- müenneslik, tesniye cemîlik hususunda eşittir.

‘أَلٌ’ ile marife olması durumunda ism-i tafdîl, müennes, tesniye ve cemî yapılıdır. İsm-i tafdîl muzâf olduğunda ise mevsûfuna mutabık olup olmaması câiz olur.⁶¹⁴

İsm-i tafdîl muzâf olduğu zaman, mutabık olma (her durumda müfret olur) ve mutabık olmama (müennes, tesniye ve cemî olur) mümkündür. İstişhâd:

﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَا﴾ “Böylece biz, her kasabada, oralarda bozgunculuk yapımları için, günâhkarlarını liderler yaptı...”⁶¹⁵

⁶⁰⁹ Sıfat-ı müşebbehe sübût anlamı üç şekilde değerlendirilir. 1- Yaratılıştan gelen ve sonradan değişmeyen durumlar (kusur, güzellik) sübût anlamı taşır. 2. Karakter ve huy sübût anlamı taşır, ancak yeni bir etkiyle de-ğişim gösterebilir. 3- Sahibinin durumuna bağlı olarak sübût anlamı geçici olup ve zamanla ortadan kalkabilir. Bkz. Doğan Fırıncı, *Arap Dilinde Sıfat-ı Müşebbehe*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2019, s. 9-10.

⁶¹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 225.

⁶¹¹ Hûd, 11/12.; Âyetin tamamı: ﴿فَلَعَلَّكَ نَارَكُ بَعْضَ مَا يُوْحَىٰ إِلَيْكَ وَصَافِقٌ بِهِ صَدْرُكَ أَنْ يَقُولُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ كُتُبٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ ۚ إِنَّمَا أَنْتَ نَذِيرٌ ۚ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾ (Ey Muhammed!) Belki de sen, (müşriklerin) "Ona bir hazine indirilseydi veya beraberinde bir melek gelseydi ya!" demelerinden dolayı sana vahyolunanlardan bir kısmını gözardı edeceksin ve o yüzden göğsün daralacak. Fakat sen, ancak bir uyarıcısın. Allah ise her şeye vekildir.”

⁶¹² ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s.186.; İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VI, s. 83;

⁶¹³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 227.

⁶¹⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 228.

Âyet, ism-i tafdîlin mutabık gelmesine delil getirilir. Zemahşerî, âyette ‘أكبر’ in cemî olan ‘أكابر’ kelimesinin ‘تَجَرَّبَهَا’ kelimesine muzâf olarak geldiğini ve mukadder olan mevsûfuna mutabık (فَوْماً أَكْبَرُ) olduğunu belirtir.

“Andolsun, sen onların, وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ النَّاسِ عَلَى حَيَاةٍ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا”⁶¹⁶ *yaşamaya, bütün insanlardan; hatta Allah'a ortak koşanlardan bile daha düşkün olduklarını görürsün...*

Âyet ism-i tafdîlin mevsûfuna mutabakat şartı olmadığına dair istişhâd edilmiştir. Âyette ‘أَحْرَصَ’ ism-i tafdîlinin marifeye muzâf olup (النَّاسِ), mevsûfuna (وَلَتَجِدَنَّهُمْ) kelimesindeki zamiri muttasıl) mutâbık gelmemiştir.⁶¹⁷

- İsm-i tafdîlden mukadder olduğu halde ‘مِنْ’ hazfedilebilir.⁶¹⁸

“...Çünkü O, gizliyi de bilir, ondan daha gizli olanı da.”⁶¹⁹ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ الْسِّرَّ وَأَخْفَى

Hükmen var olan lafzen var gibi kabul edilir.⁶²⁰ İstişhâdda ism-i tafdîl olan ‘أَخْفَى’ kelimesinden üstünlük ve fiil manası kastedilmiştir. ‘مِنْ’ hazfedilmiş ve takdir edilmiştir. Takdiri: ‘أَخْفَى مِنَ السِّرِّ’ dir.⁶²¹

- Zemahşerî, ‘دنیا’ kelimesinin ‘أَلْ’ takısı olmadan kullanıldığını, çünkü ‘دنيا’ kelimesi ve benzerlerinde (جَلَّى - حُسْنَى) isim olmanın yerleştiğini belirtir.⁶²² İstişhâd:

“...insanlara güzel sözler söyleyeceksiniz...”⁶²³ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا

⁶¹⁵ En‘âm, 6/123.

⁶¹⁶ Bakara, 2/96.

⁶¹⁷ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-Mufasssal, VI, s. 96.

⁶¹⁸ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 229.

⁶¹⁹ Tâhâ, 20/7.

⁶²⁰ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-Mufasssal, VI, s. 97.

⁶²¹ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-Mufasssal, VI, s. 97

⁶²² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 229- 230.

⁶²³ Bakara, 2/83.; Âyetin tamamı: وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِي إِسْرَآءِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ {*Hani, biz İsrailoğulları'ndan, "Allah'tan başkasına ibadet*

Müellif, âyette ki ‘وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا’ kelimesini ‘وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا’ şeklinde mastar okuyan, Übey ve Talha’nın kıraatini tercih edip ‘دنيا’ ve isimleşmiş benzerlerinin (جُلَّى - حُسْنَى) ‘أل’ olmadan gelmesine delil getirir.⁶²⁴

İbn Ya‘iş’e göre, ‘دنيا’ kelimesinde kıyas ‘أل’ ile beraber olmasıdır. Çünkü aslen sıfat olup ‘فُعْلَى’ veznindedir. Müzekkeri ‘الْأَدْنَى’⁶²⁵ ‘دنيا’ bazen sıfat bazen isim olarak kullanılır. Sıfat olduğu zaman ‘الدُّنْيَا’ dan müştak olması sebebiyle ‘yâ’ ve ‘vâv’ dan mübdel olur. İsmi kullanımı gibi kullanıldığı zaman ise ‘الدُّنْيَا’ şeklinde kullanılır.

etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekatı vereceksiniz" diye söz almıştık..."

⁶²⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 230.

⁶²⁵ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, C. VI, s. 100.

2.2. FİİLLER

Eserde fiil tarif edildikten sonra, fiiller üç kısma ayrılıp i'râb, müteaddî-lâzım olma vb. yönleriyle ele alınır.

Zemahşerî, fiili, “zamana bağlı olarak bir hadese delalet eden, baş tarafına ‘قَدْ’, istikbal harfleri (سَ، سَوْفَ) ve cevâzımlar dahil olan, sonuna bariz muttasıl zamir ve sakin te'nis ‘tâ’sı (ت) bitişen kelime” olarak tanımlar.⁶²⁶

2.2.1. Mâzi Fiil

Mâzi fiil; geçmiş zamanda meydana gelen olaya delalet eden fiildir. Fetha üzere mebnî olmakla birlikte, sükûn ve zamme gerektiren şeyler arız olabilir. Mesela i'lâl durumunda ve bazı zamirlerin bitişmesiyle sükûn, zamir olan ‘vâv’ın gelmesiyle zamme olur.⁶²⁷ Müellif konuya âyet istişhâdında bulunmamıştır.

2.2.2. Muzâri Fiil

Muzâri fiil; başına, ‘أَ’, ‘يَ’, ‘تَ’ ve ‘يَ’ harfleri dahil olan fiildir. Muhatab ve gâibe için ‘تَفْعَلُ’, gâib için ‘يَفْعَلُ’, mütekellim için ‘أَفْعَلُ’ ve yanında başkası bulunduğu zaman ‘تَفْعَلُ’ şeklinde kullanılır. Bu dört harf, dört zait diye isimlendirilir.⁶²⁸

2.2.2.1. Muzâri Fiilin İ'râbı

Muzâri fiil; ref‘, nasb ve cezm i'râblarını alır. Bu i'râb alametleri ismin i'râb alametler gibi manası üzerine özel isim değildir. Çünkü isimlerde ref‘ fâillîğe, nasb mef'ûllüğe ve cer ise izâfete alemdir.⁶²⁹

a- Ref‘

Müellif, muzâri fiili ref‘ edenin, mübtedâ ve haberde olduğu gibi âmili manevî olduğunu ifade ettikten sonra muzâri fiil konusunda âyet istişhâd etmeyip kendi inşâsından misal getirir.⁶³⁰

⁶²⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 243.

⁶²⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 243- 244.

⁶²⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 244

⁶²⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 245.

⁶³⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 246.

b- Nasb

Muzâri fiili, ‘أَنْ’ ve kardeşleri (لَنْ - كَيْ - إِذَنْ) nasbeder.⁶³¹ İstişhâd:

﴿فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّى يَأْذَنَ لِىَ أَبِي أَوْ يُحْكَمَ اللَّهُ لى﴾ “...Artık babam bana izin verinceye veya Allah, hakkımda hükmedinceye kadar buradan asla ayrılmayacağım...”⁶³²

Âyette ‘لَنْ’in işlevi ‘أَبْرَحَ’ fiilinde, nasb ve nefyi istikbaldır.

- ‘أَنْ’ muzâri fiili beş harften (حقى- ل- او- واو الجمع- ف) sonra, altı şeyin (emir, nehy, nefy, istifham, temenni, ‘arz) cevabında nasbeder.⁶³³ Zemahşerî konu hakkında üç âyet istişhâd eder:

﴿كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبى﴾ “Size rızık olarak verdiğimiz şeylerin temiz ve helal olanlarından yiyin. Bu konuda aşırı da gitmeyin, yoksa üzerinize gazabım iner...”⁶³⁴

Âyette ‘فَيَحِلَّ’ fiili, talep kısımlarında olan nehiy ile (وَلَا تَطْغَوْا) geçilen sebebiyye fâ’sından sonra, ‘أَنْ’ edatının vücûben gizli olması sonucunda mansûb olmuştur.

﴿فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَا﴾ “.. Şimdi bizim için şefaatçiler var mı ki bize şefaat etseler...”⁶³⁵

Âyette ‘فَيَشْفَعُوا’ fiili, talep kısımlarından olan istifhamla (فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَاءَ) geçilen sebebiyye fâ’sından sonra ‘أَنْ’ edatının vücûben gizli gelmesi neticesinde mansûb olmuştur.

﴿يَا لَيْتَنِى كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ فَوْزاً عَظِيماً﴾ “...”Keşke ben de onlarla beraber olsaydım da büyük bir başarıya (ganimete) ulaşıyaydım.”⁶³⁶

⁶³¹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 246.

⁶³² Yûsuf, 12/80.

⁶³³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 246.

⁶³⁴ Tâhâ, 20/81.

⁶³⁵ A’raf, 7/53.

⁶³⁶ Nisâ, 4/73.

Bu âyette ise ‘فَأُفَوِّرُ’ fiili ise, talep kısımlarından olan temenniyle (يَا لَيْتَنِي) geçilen sebebiyye fâ’sından sonra, ‘أَنْ’ in vücûben gizli olması ile mansûb olmuştur.⁶³⁷

- Fiilin gizli ‘أَنْ’ ile nasb olması mutlak değildir. Mana ve i‘râb yönüyle farklı yere götürmek mümkündür. ‘حَتَّى’ dan sonra iki durum söz konusudur; birinci durum, fiil müstakbel veya konuşma zamanına nispetle müstakbel hükmünde olduğunda, fiil ‘حَتَّى’ dan sonra gizli ‘أَنْ’ ile nasb olur. İkinci durumda ise, fiil hâl veya hâl hükmünde olursa ‘حَتَّى’ edatından sonra gelen fiil merfû‘ okunur.⁶³⁸ İstişhâd:

﴿مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاءُ وَالضَّرَاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرُ اللَّهَ﴾ *“...Peygamber ve onunla beraber mü'minler, "Allah'ın yardımı ne zaman?" diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı...”*.⁶³⁹

Müellif, âyetteki ‘حَتَّى’ edatından sonra ‘أَنْ’ edatının gizlenmesinin gerekli olduğunu söyler. Âyette ‘يَقُولُ’ fiili her ne kadar haber verme zamanına nispetle mâzi olsa da, onların sarsılma (zilzâl) hallerine nispetle müstakbel olup mansûbdur. Müellif merfû‘ okunduğunu da belirtir.⁶⁴⁰

‘حَتَّى’ edatından sonra gelen fiilin zamanının istikbal değil hâl olması gerekir. Bu durumun aksine istişhâd olarak getirilen âyetteki ‘حَتَّى’ nın medhûlü olan ‘يَقُولُ’ fiilinin zamanı mâzi olduğundan Nâfi‘ kırââtına göre mansûb değil de merfû‘ okunur. Müellif, ‘حَتَّى’ edatından sonra gelen fiilin mansûb okunması ve şartları konusunda; fiilin, ister konuşma zamanına nispetle, ister mutlak manada müstakbel olması durumunda, ‘حَتَّى’ nın medhûlünün mansûb olacağını, bazen ‘كَيْ’ bazen ‘إِلَى’ manalarına geleceğini söyler.⁶⁴¹

⁶³⁷ İbn Ya‘iş, *Şerhu'l-Mufasssal*, VII, s. 27.

⁶³⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 246.

⁶³⁹ Bakara, 1/214.

⁶⁴⁰ İbn Ya‘iş, *Tahmir*, III, s. 288.

⁶⁴¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 248.

- Müellif, “تَقَاتِلُونَهُمْ أَوْ يُسَلِّمُونَ”⁶⁴² cümlesinde, ‘يُسَلِّمُونَ’ kelimesinin ‘أَنْ’ in gizlenmesiyle nasb (Übeyy ve Zeyd b. Ali’nin kıraati), ‘يُسَلِّمُونَ’ ile ‘تَقَاتِلُونَهُمْ’ arasında atıfla veya ibtidâiyye üzerine ‘أَوْ هُمْ يَسْلَمُونَ’ şeklinde ref‘ okunabildiğini belirtir.⁶⁴³

Übeyy ve Zeyd b. Ali nûnu hazfederek okumuşlar ve nûnun hazfiyle nasbetmişlerdir. Basra ehlinin geneline göre burda nasb ‘أَنْ’ in gizlenmesiyle olur. Nasb okunduğu zaman âyette geçen ‘أَوْ’ bu durumda ‘إِلَى’ manasındadır ve kendisinden sonra ‘أَنْ’ gizlidir.

Zemahşerî, Kurraların çoğunluğunun ‘يُسَلِّمُونَ’ kelimesini nûnun ispatıyla ‘تَقَاتِلُونَهُمْ’ üzerine atfederek ref‘ okuduğunu, ref‘ yapıldığı zaman ‘أَوْ’ in atıf olduğunu ifade eder.⁶⁴⁴

- Zemahşerî, istişhâd ettiği “وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْفُمُوا الْحَقَّ”⁶⁴⁵ cümlesinde, ‘تَكْفُمُوا’ kelimesinin ‘أَنْ’ in gizli olması, ‘وَتَكْفُمُوا’ deki vâv’ın ma‘iyyet olmasıyla mansûb ve ‘تَكْفُمُوا’ nün ‘لَا تَلْبِسُوا’ ye atıf olmasıyla meczûm olmasının câiz olduğunu söyler.⁶⁴⁶

Bir diğer istişhâd olan “لَنْبِئَنَّ لَكُمْ وَنَقْرُ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ”⁶⁴⁷ âyetinde ‘نَقْرُ’ kelimesinin ibtidâiyye ve isti’nafiyye olarak (‘نَقْرُ فِي الْأَرْحَامِ’ şeklinde) merfû‘ geldiğini, Şâyet mansûb gelmiş olsaydı mananın bozulacağını belirtir.⁶⁴⁸

– “مَا تَأْتِينَا” misalinde iştirak yani ikinci fiilin birinci fiile atıfla ‘مَا تَأْتِينَا’ şeklinde ref‘ câizdir.⁶⁴⁹ İstişhâd:

⁶⁴² Fetih, 48/16.

⁶⁴³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 249.; el-Endelüsî, *Bahru’l-Muhit*, VIII, s. 94.

⁶⁴⁴ el-Halebî, *ed-Durru’l-Mensur*, IX, s. 713.; el-Hârizmî, *Tahmir*, C. III, s. 232- 233

⁶⁴⁵ Bakara, 1/42.

⁶⁴⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 250.

⁶⁴⁷ Hac, 22/5.

⁶⁴⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 251.

⁶⁴⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 250.

﴿وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ﴾ ‘‘Onlara izin de verilmez ki, özür dilesinler.’’⁶⁵⁰

Zemahşerî, istişhâd ettiği birinci âyet olan ‘وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ’ cümlesini ikinci fiilin birinci fiile atıfla merfû‘ olmasına benzer olarak getirir. Âyyette ‘فَيَعْتَذِرُونَ’ kelimesi, nehy içine işlemiş olan ‘وَلَا يُؤْذَنُ’ üzerine atıftır ve merfû‘dur.⁶⁵¹ Ref için iki durum söz konusudur; birincisi, müste’nife olarak ‘فَهُمْ يَعْتَذِرُونَ’ şeklinde merfû‘, ikincisi, ‘وَلَا يُؤْذَنُ’ üzerine mâtuftur ve menfidir.⁶⁵²

﴿وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ﴾ ‘‘İstediler ki, yumuşak davranasın, böylece onlar da yumuşak davransınlar.’’⁶⁵³

Zikredilen istişhâdda ise, ‘فَيُدْهِنُونَ’ kelimesinin merfû‘ olmasında iki durum vardır; ‘تُدْهِنُ’ üzerine atıfla temenniye dahil olup merfû‘ veya mahzûf bir mübtedânın haberi olarak ‘فَهُمْ يُدْهِنُونَ’ şeklinde merfû‘dur. Müellif, bazı mushaflarda gizli bir ‘أَنْ’ ile ‘فَيُدْهِنُونَ’ şeklinde mansûb okunduğunda belirtir.⁶⁵⁴

c- Cezm

Cezm amilleri iki kısma ayrılır:

a- Harfler: إِنْ، لَمْ، لَمَّا، لَأَمْ، أَلَمْ، لَا النَّاهِيَّةَ، إِذْمَا (tercih edilen görüşe göre)

b- İsimler: مَنْ، مَا، مَهْمَا، أَيُّ، أَيْنَ، أَيْنَ، مَتَى، حَيْثُمَا، إِذَا مَا، كَيْفَمَا، أَيَّ (bazılarına göre).⁶⁵⁵

- Muzâri fiil; emir, nehy, istifham, temenni veya arzın cevabında bulunduğu gizli ‘إِنْ’ ile ‘أَكْرَمَنِي أَكْرَمَكَ’ şeklinde meczûm olur. ‘إِنْ’in gizlenmesinin zait olması emir, nehy...vb.’in ‘إِنْ’e delalet etmesidir.

⁶⁵⁰ Mürselat, 77/36.

⁶⁵¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI, s. 290.

⁶⁵² el-Halebî, *ed-Durru 'l-Mensûr*, X, s. 643- 644.

⁶⁵³ Kalem, 68/9.

⁶⁵⁴ el-Halebî, *ed-Durru 'l-Mensur*, X, s. 402- 403.

⁶⁵⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi 'l-Arabiyye*, s. 252- 253.

Zemahşerî, ceza kastedilmediğinde ref' olduğunu ve merfû' olmasının; ya sıfat, ya hâl, yahut isti'nafiyye'den biriyle gerçekleşeceğini ifade eder.⁶⁵⁶ Konuya üç istişhâd zikredilir:

﴿فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا﴾ × ﴿يَرْثِي...﴾ "...tarfinda bana bir veli (oğul) ver. Ki o bana varis olsun ..." ⁶⁵⁷

Âyet sıfat olarak merfû' olmasına delil getirilir. Âyette 'يَرْثِي' kelimesi 'وَلِيًّا' in sıfatı olarak merfû'dur. Ayrıca duanın cevabında meczûm da okunmuştur.⁶⁵⁸

﴿قُلِ اللَّهُ تَمَّ ذَرْهُمْ فِي حَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ﴾ "... (Ey Muhammed!) "Allah" (indirdi) de, sonra bırak onları, içine daldıkları bataklıkta oynayadursunlar." ⁶⁵⁹

Âyet hâl olarak merfû' gelmesine istişhâd edilir. Müellife göre, âyette geçen 'يَلْعَبُونَ' kelimesi 'ذَرْهُمْ' veya 'حَوْضِهِمْ' den hâldir.⁶⁶⁰

﴿فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا لَا تَخَافُ دَرْكًا وَلَا تُخْشَى﴾ "...Yakalanmaktan korkmaksızın, endişe etmeksizin onlara denizde kuru bir yol aç" diye vahyettik." ⁶⁶¹

Zikrediklen son âyet ise isti'nafiyye olarak merfû' gelmesine istişhâd edilir. Âyette geçen 'لَا تُخْشَى' kelimesi isti'nafiyye olarak merfû' olup i'râbtan mahalli yoktur.⁶⁶²

- Zemahşerî, meczûm cevap üzerine fiil atfedildiği zaman; meczûm cevap üzerine atıfla cezm ve kat' yapıp sonrasına isti'nafiyye yaparak ref' olmak üzere iki durumun ortaya çıkacağını belirtir.⁶⁶³ Konu hakkında üç istişhâd zikreder:

⁶⁵⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 253- 254.

⁶⁵⁷ Meryem, 19/5-6.

⁶⁵⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, s. 6.; el-Hârizmî, *Tahmir*, III, 249.

⁶⁵⁹ En'am, 6/91.

⁶⁶⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, s. 371.

⁶⁶¹ Tâhâ, 20/77.; Âyetin Tamamı: {وَلَقَدْ أَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا لَا تَخَافُ دَرْكًا وَلَا تُخْشَى} "Mûsâ'ya, "Kullarımı geceleyin yürütüp çıkar. Yakalanmaktan korkmaksızın, endişe etmeksizin onlara denizde kuru bir yol aç" diye vahyettik."

⁶⁶² ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, s. 89.

⁶⁶³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 255.; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, VII, s. 55.

﴿مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ “Allah kimi saptırırsa artık onu doğru yola iletecek kimse yoktur. Allah onları azgınlıkları içinde bırakır, bocalayıp dururlar.”⁶⁶⁴

Müellif âyette, ‘وَيَذَرُهُمْ’ kelimesinin, kat‘ ve isti’nafiyye olarak ref‘, hemde ceza olan ‘فَلَا هَادِيَ’ üzerine atıfla cezm olarak okunduğunu ifade eder.⁶⁶⁵

﴿وَإِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبَدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ﴾ “... Eğer ondan yüz çevirecek olursanız, yerinize başka bir toplum getirir de onlar sizin gibi olmazlar.”⁶⁶⁶

Âyette ‘يَسْتَبَدِلْ’ üzerine ‘ثُمَّ’ ile atıfla meczûmdur.⁶⁶⁷

﴿وَإِنْ يُقَاتِلُواكُمْ يُلُوكُمْ الْأَدْبَارُ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ﴾ “...Eğer sizinle savaşmaya kalkışsalar, size arkalarını dönüp kaçarlar. Sonra onlara yardım da edilmez.”⁶⁶⁸

Bu istişhâdda ise ‘يُنْصَرُونَ’ fiili kat‘ ve isti’nafiyye olarak merfu’dur. Takdiri: “ثُمَّ” dir.

- Zemahşerî, Sibeveyh’in *el-Kitab*’ında Halil’e ‘رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ’⁶⁶⁹ âyetini (‘أَصَّدَّقَ’ ve ‘أَكُنْ’ün durumu) sorduğunu ifade ettikten sonra konuyu ele alır.⁶⁷⁰

Müellife göre; ‘فَأَصَّدَّقَ’ fiili, talebin cevabında bulunan sebebiyye fâsından sonra vucûben gizli ‘أَنْ’ ile mansûbdur. ‘وَأَكُنْ’ fiilinin meczûm olması ‘فَأَصَّدَّقَ’nin

⁶⁶⁴ A’raf, 7/186.

⁶⁶⁵ İbn Ya’iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VII, s. 55.

⁶⁶⁶ Muhammed, 47/38.

⁶⁶⁷ el-Halebî, *ed-Durru’l-Mensûr*, IX, s. 708.

⁶⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/111.

⁶⁶⁹ Münâfikûn, 63/10.; Âyetin tamamı: {وَأَنْفِقُوا مِنْ مَا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ} “Herhangi birinize ölüm gelip de, "Ey Rabbim! Beni yakın bir zamana kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam!" demeden önce, size rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayın.”

⁶⁷⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 255.; Sibeveyh, *el-Kitâb*, III, s. 100.

mahalline atıfladır. Ebu ‘Amr kıraatine göre ‘فَأَصْدَقُ’ nin lafzı üzerine atıfla ‘وَأَكُونُ’ şeklinde mansûb da okunmuştur.⁶⁷¹

2.2.3. Emir Fiil

Emir fiil; malum muzâri fiilden zaitlerini atmakla elde edilir.⁶⁷² Zemahşerî, az olmakla birlikte bazen muhatabın emir lââmı ile de emrolunabildiğini söyleyer. İstişhâd:

﴿فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا﴾ ‘... yalnız bunlarla sevininler...’⁶⁷³

Muzâri fiil, nehiy lââmı ve ‘لَمْ’ ile cezm olduğu gibi, bina-i meçhûl ‘لَيُضْرَبُ’ şeklinde harf ile de meczûm olur. Fiili muzârinin malum-gaip olanıda ‘لَيُضْرَبُ’ şeklinde harf ile meczûm olur.

Müellif, istişhâdda ‘فَلْيَفْرَحُوا’ kelimesinin Zeyd b. Sabit kıraatine göre ‘فَلْيَفْرَحُوا’ şeklinde okunduğunu belirterek istişhâd getirir.⁶⁷⁴

2.2.4. Bilgi, Zan ve Değiştirme Fiilleri

Ef‘âl-i kulûb; ‘ظَنَنْتُ، حَسِبْتُ، خَلْتُ، زَعَمْتُ، عَلِمْتُ، رَأَيْتُ، وَجَدْتُ’ olmak üzere yedi tanedir. Mübtedâ ve haber üzerine dahil olup, mef‘ûlü bih olarak her ikisini nasb ederler.⁶⁷⁵

- ‘ظَنَنْتُ، حَسِبْتُ، خَلْتُ، زَعَمْتُ’ dışındakilerin bir mef‘ûlü aşmayan farklı manaları vardır.⁶⁷⁶ İstişhâd:

﴿وَمَا هُوَ عَلَى الْعَيْبِ بِضَهِينٍ﴾ ‘O, gayb hakkında cimri değildir.’⁶⁷⁷

Ef‘âl-i kulûblerden ‘ظَنَنْتُ، عَلِمْتُ، رَأَيْتُ، وَجَدْتُ’ gibi fiillerin başka manaları vardır. Bu durumda iki mef‘ûle ihtiyaç duymayıp birisiyle yetinirler. Müellif, âyette geçen

⁶⁷¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI, s.129.

⁶⁷² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 256.

⁶⁷³ Yûnus, 10/58.

⁶⁷⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 257.

⁶⁷⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 260- 261.

⁶⁷⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 261.

⁶⁷⁷ Tekvîr, 81/24.

‘بُصَيْنٍ’ kelimesini, İbn Kesîr (ö. 774/ 1373), Ebu ‘Amr ve Kisâi’nin ‘مُتَّهِمٌ’ manasında ‘بُطَيْنٍ’ şeklinde okuduklarını söyler. ‘إِتَّهِمٌ’ manasında ‘طَنَّ’ bir mef’ûl alır.⁶⁷⁸

❁ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا ❁ “.. Bize ibadet usullerimizi göster....”⁶⁷⁹

Zikredilen istişhâdda ise ‘وَأَرِنَا’ kelimesi ‘أَبْصَرَ’ ve ‘عَرَفَ’ manasında ‘رَأَى’dan menkuldür. Bundan dolayı iki mef’ûl almamıştır.⁶⁸⁰

- ‘عَلِمْتُ’ dışında ef’âl-i kulûb fiillerden iki mef’ûl alanlarda, ‘أَعْطَيْتُ دِرْهَمًا’ şeklinde mübtedâ ve haberden oluşmayan mef’ûllerde iki mef’ûlden biriyle yetinmek câizdir. Bunun yanısıra cümlelerin üzerine kurulduğu öge bulunmadığı için ‘حَسِبْتُ زَيْدًا’ denemez. Müellif, iki durumda da ihtisar için iki mef’ûlun aynı anda düşürülmesinin câiz olmadığını belirtir.⁶⁸¹ İstişhâd:

❁ وَزَيَّنَ ذَلِكَ فِي قُلُوبِكُمْ وَطَنَنْتُمْ ظِلَّ السَّوْءِ وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا ❁ “...Bu, sizin gönüllerinize güzel göründü de kötü zanda bulundunuz ve helâkı hak eden bir topluluk oldunuz.”⁶⁸²

Zemahşerî, ‘أَعْطَى’ ve ‘كَسَا’ fiillerinde fâil ile yetinmenin câiz olduğunu söyler. Çünkü fiil ve fâilden oluşan cümlelerde muhatab için fayda ortaya çıkmış olur ki o da vermenin olması. Ancak ef’âl-i kulûb fiillerinde ‘طَنَّ’ ve kardeşlerinde nahivciler fâil ile yetinme hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bir kısmı fayda olmadığı için cevaz vermemiştir. Cevaz verenler ise; sen ‘طَنَنْتُ’ dediğin zaman muhatabına ‘bende kesin bilgi yok’, ‘عَلِمْتُ’ dediğin zaman ‘bende şüphe yok’ bilgisi hasıl olur, diğerlerinde de durum böyledir. Nahivcilerin çoğu bu görüştedir.

Zemahşerî’ye göre, istişhâd edilen âyette ‘وَطَنَنْتُمْ’ kelimesi, müekked mastarı ‘طَنَّ’ ile gelmiştir. Sanki sadece ‘وَطَنَنْتُمْ’ denmiştir. Çünkü te’kid tekrar gibidir.⁶⁸³

⁶⁷⁸ el-Halebi, *ed-Durru’l-Mensur*, X, s. 707.

⁶⁷⁹ Bakara, 2/128.

⁶⁸⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, s. 322.

⁶⁸¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 262.

⁶⁸² Fetih, 48/12.

2.2.5. Nâkıs fiiller

Nâkıs fiiller; ‘كان - صار - أصبح - أمسى - ظلّ - بات - ما زال - ما برح - ما فتئ - ما أنفك - ما دام - ما ليس’ edatlarıdır. Nâkıs fiiller, bilgi, zan ve değiştirme fiilleri gibi mübtedâ ve habere dahil olurlar. Ancak bunlar, mübtedâyı ref` edip isim, haberini nasb edip haber edinirler.⁶⁸⁴

Zemahşerî bu girişten sonra, ‘كان’ nin; nâkıs, tam, zait ve şe’n manasında olmak üzere dört anlamı olduğunu ifade eder.⁶⁸⁵

﴿وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ ‘...Bir işe hükmetti mi ona sadece "ol" der, o da hemen oluverir.’⁶⁸⁶

Müellif âyette ‘كان’ nin tamme olduğunu belirtir. Takdiri ‘أُحْدِثْ فِيحْدِثْ’ dir.⁶⁸⁷

﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ﴾ ‘Şüphesiz ki bunda, akli olan yahut hazır bulunup kulak veren kimseler için bir öğüt vardır.’⁶⁸⁸

Zikredilen istişhâdda ise ‘كان’ için dört durum söylenebilir:

- 1- Haberini (له) nasb eden nâkıs fiil, bu durumda ‘قَلْبٌ’ kelimesi ismi olur.
- 2- İsmi (قَلْبٌ) ile yetinen, habere ihtiyaç duymayan tamme olması câizdir. Câr-mecrûr hâl yerinde olur.
- 3- Zâide olması câizdir. Takdiri: ‘لِمَنْ لَهُ قَلْبٌ’ şeklindedir.
- 4- ‘صار’ manasında olamsıda câizdir. Takdri: ‘لِمَنْ صَارَ لَهُ قَلْبٌ’ şeklindedir.⁶⁸⁹

⁶⁸³ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VII, s. 83

⁶⁸⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 264.

⁶⁸⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 265- 266.

⁶⁸⁶ Bakara, 2/117.

⁶⁸⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, s. 315.

⁶⁸⁸ Kâf, 50/37.

⁶⁸⁹ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VII, s. 102.

- ‘ظَلَّ’ ve ‘بات’ iki mana üzerinedir: Birincisi; özel vakte delalet etmesi (‘ظَلَّ’ gündüze, ‘بات’ geceye). İkincisi; ‘صار’ manasında kullanılmaları.⁶⁹⁰ İstişhâd:

﴿وَإِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ﴾ “Onlardan biri, kız ile müjdelendiği zaman içi öfke ile dolarak yüzü simsiyah kesilir!”⁶⁹¹

Müellif âyette ‘ظَلَّ’ fiilinin vakit yerine ‘صار’ manasında kullanıldığını belirtir.

- Başında nefiy harfî bulunan ‘ مَا زَالَ - مَا بَرَحَ - مَا فَتَى ’ aynı manadadır. İşin fâilde devam ettiğini ifade ederler. Nefiy olan ‘ زَالَ - بَرَحَ - فَتَى ’ üzerine nefyin gelmesi olumlu olma hususunda ‘كَانَ’nin konumuna gelmesi içindir.

Zemahşerî, nefiy harfinin hazfedilip kullanılabileceğini ifade eder.⁶⁹² İstişhâd:

﴿قَالُوا تَاللَّهِ تَقْتُلُوا تَذْكُرُ يُونُسَ﴾ “Oğulları, "Allah'a andolsun ki, sen hâlâ Yûsuf'u anıp duruyorsun...dediler.”⁶⁹³

İbni Yaiş, ‘ مَا زَالَ - مَا بَرَحَ - مَا فَتَى ’ fiillerinden maksadın haberin olumlu ve devam ettiğini ifadeyle ispat olduğu, nefiy harfinin hazfiyle ispat anlamı kaybolacağından bunun uygun olmadığı görüşünü taşır. Ancak iltibas söz konu değilse cevaz verir.⁶⁹⁴

Müellif, istişhâd edilen âyette ‘تَقْتُلُوا’ kelimesinden kastedilenin ‘ لَا تَقْتُلُوا ’ olduğunu, ancak olumlu ile iltibas(karışma) olmadığından dolayı nefiy harfinin hazfedildiğini belirtir.⁶⁹⁵

- Zemahşerî, ‘Sîbeveyh, zarf-ı lağv ve zarf-ı mustekarın arasında takdim ve tehir hususunu açıklamış ve müstekar olduğunda takdimini, lağv olduğunda tehirini

⁶⁹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 267.

⁶⁹¹ Nahl, 16/58.

⁶⁹² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 267.

⁶⁹³ Yûsuf, 12/85.; Âyetin tamamı: { قَالُوا تَاللَّهِ تَقْتُلُوا تَذْكُرُ يُونُسَ حَتَّى تَكُونَ حَرْصًا أَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ } “Oğulları, "Allah'a andolsun ki, sen hâlâ Yûsuf'u anıp duruyorsun. Sonunda ya hasta olacaksın ya da helâk olacaksın!" dediler.”

⁶⁹⁴ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VII, s. 109.

⁶⁹⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 318.

güzel görmüştür’ açıklamasını yaptıktan sonra bu konuya farklı bir kıraatle (Ehlü’l-Cüfa) delil getirir.⁶⁹⁶ İstişhâd:

﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾ “Onun hiçbir dengi yoktur.”⁶⁹⁷

İstişhâdda zarfı lağv olmasına rağmen car-mecrûr ‘لَهُ’ takdim olmuş. Sîbeveyh, her ne zaman zorunlu ihtiyaç hasıl olur ve kelâm ona ihtiyaç duyarsa, car-mecrûr sanki habermiş gibi takaddum eder görüşündedir. Müellif, Cüfâ ehlinin (Mushaf hattına aldırmayan bedevi), tehirin kuvvetli oluşundan dolayı car-mecrûru tehir ederek ‘وَلَمْ يَكُنْ كُفُوًا لَهُ أَحَدٌ’ şeklinde okuduklarını ifade eder.⁶⁹⁸

2.2.6. Mukârebe Fiilleri

كَرَبَ, طَفِقَ, أَوْشَكَ, كَادَ, عَسَى fiilleri mukârebe fiilleridir.

Zemahşerî, ‘عَسَى’ hakkında iki görüşten bahseder:

1- ‘قَارَبَ’ menziline olup, merfû‘u ve mansûbu vardır. Ancak mansûbunda ‘أَنْ’ in ‘عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ’ misalinde olduğu gibi, fiille beraber ‘قَارَبَ زَيْدٌ الْخُرُوجَ’ manasında mastar tevilinde olması şarttır.

2- ‘قَرَبَ’ menziline olup sadece merfû‘u vardır. Ancak ‘قَرَبَ خُرُوجَهُ’ manasında ‘عَسَى أَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ’ misalinde olduğu gibi, merfû‘u ‘أَنْ’ ve fiil ile mastar tevilindedir.⁶⁹⁹

İstişhâd:

﴿فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَّ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ﴾ “...Ama Allah yakın bir fetih veya katundan bir emir getirir...”⁷⁰⁰

İstişhâd birinci görüşe göredir. Âyette ‘عَسَى’ kelimesi ‘قَارَبَ’ manasında olup ‘اللَّهُ’ ismi, mastar tevilinde ‘أَنْ يَأْتِيَّ’ haberidir.

⁶⁹⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 269.; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, I, s. 55- 56.

⁶⁹⁷ İhlâs, 112/4.

⁶⁹⁸ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VII, s. 115.

⁶⁹⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 270.

⁷⁰⁰ Mâide, 5/52.

﴿ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ ﴾ ‘...Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz...’⁷⁰¹

Âyette, ‘عَسَى’ kelimesi ‘قَرَبَ’ manasında fiil olup mastar tevilinde olan merfû‘u (Fâil) ‘أَنْ تَكْرَهُوا’ ile yetinmiştir.⁷⁰²

İbn Ya‘iş, mukârebe fiillerinden olan ‘عَسَى’, nâkıs olan ‘كَانَ’ menziline gelip mansûbu (Haber) ve merfû‘u (İsim) vardır. Tamme olan ‘كَانَ’ menziline olup merfû‘ya (Fâil) ihtiyaç duyup mansûbuna ihtiyaç duymaz görüşündedir.⁷⁰³

- Mukârebe fiili olan ‘كَادَ’nin ismi ve haberi vardır. Haberinin, ism-i fâil tevilinde fiili muzâri olması şarttır. ‘كَادَ’ ve ‘عَسَى’ manaları arasındaki ayrım, ‘عَسَى’ umut ve arzu üzerine işin yaklaşması için, ‘كَادَ’ ise olma ve elde etme üzerine yakınlık için kullanılır. Zemahşerî, ‘كَادَ’nin olmaya daha yakın, ‘عَسَى’nın ise daha uzak olduğunu ifade eder.⁷⁰⁴ İstişhâd:

﴿ إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكْذِبْهَا ﴾ ‘...İnsan elini çıkarsa neredeyse onu bile göremez...’⁷⁰⁵

Âyette, ‘لَمْ يَكْذِبْهَا’ cümlesinde mukârebe fiili olan ‘كَادَ’ye nefiy edatı dahil olmuştur. Müellife göre, bu görmenin yaklaşmadığının mübalağalı ifadesidir.⁷⁰⁶ Görmek bir tarafa hâla görmeye yaklaşmadığını ifade etmektedir.⁷⁰⁷

- Zemahşerî’ye göre, ‘كَرَبَ، أَخَذَ، طَفِقَ’ mukârebe fiillerinden olup ‘كَادَ’nin kullanımı gibi kullanılırlar.⁷⁰⁸ Hepsi, bir şeyin yaklaşması ve bir şeye girişi ifade eder. Bu fiillerin haberi sadece fiil olur ve haberine ‘أَنْ’ dahil olmaz.⁷⁰⁹ İstişhâd:

⁷⁰¹ Bakara, 2/216.

⁷⁰² el-Endelüsî, *Bahru’l-Muhit*, II, s. 152.; el-Hârizmî, *Tahmir*, III, s. 301.

⁷⁰³ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VII, s. 116.

⁷⁰⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 270- 271.

⁷⁰⁵ Nûr, 24/40.

⁷⁰⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 271.;

⁷⁰⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, s. 309.

⁷⁰⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 272.

﴿وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ﴾ “.. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar...”⁷¹⁰

Âyette başlama fiili (şurû‘ fiili) olup, hükmü mukârebe fiillerinin hükmü gibidir. Haberi sadece muzâri olur, haberine ‘أَنْ’ in bitişmesi câiz değildir. Şurû‘ fiili hâle delalet eder, ‘أَنْ’ ise istikbal ifade eder bu sebeple çelişki ortaya çıkar. Müellif, âyette geçen ‘وَطَفِقَا’ daki elifin ‘طَفِقَ’ fiilinin ismi, ‘يَخْصِفَانِ’ nin haberi olduğunu ifade eder.⁷¹¹

2.2.7. Medh ve Zemm Fiilleri

Medh ve zemm fiilleri ‘نِعَمَ’ ve ‘بُئْسَ’ dir. Genel övgü ve genel yerme için kullanılırlar. Basra ehli ve Sîbeveyh mâzi fiil olduklarını söylerken, Kûfe ehli isim olduklarını savunmaktadırlar.⁷¹² Dört lügatı vardır; ‘حَمْدَ’ vezinde ‘فَعِلَ’ (bu asıldır), ‘أَيْنَلْ’ fiili boğaz harfî olan ‘فَعِلَ’ vezinde her isim ve fiil (فَحَدَ، فَحَدَ vb.) aynı şekilde dört lügat üzere gelir.⁷¹³

Müellif, ‘سَاءَ’ nin ‘بُئْسَ’ gibi (zemm için) kullanıldığını ifade eder. İstişâd:

﴿سَاءَ مَثَلًا الْقَوْمُ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَأَنْفُسُهُمْ كَانُوا بِظُلْمٍ﴾ “Âyetlerimizi yalan sayan ve ancak kendilerine zulmeden bir kavmin durumu ne kötüdür!”⁷¹⁴

Âyette geçen ‘سَاءَ’ fiili ‘بُئْسَ’ manasında olup fâili gizlidir. ‘مَثَلًا’ temyîzi olup onu açıklamaktadır. Bu babta Şâyet fâil zamir olursa sonrası (temyîz) onu tefsir eder.

⁷⁰⁹ İbn Ya‘iş, Şerrhu’l-Mufasssal, VII, s. 127.

⁷¹⁰ A‘râf, 7/22.; Âyetin tamamı: {فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ} “Ağaçtan tattıklarında kendilerine avret yerleri göründü. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar...”

⁷¹¹ el-Halebî, ed-Durru’l-Mensûr, V, s. 282.

⁷¹² el-Hârizmî, Tahmir, III, s. 313.

⁷¹³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 272- 273.

⁷¹⁴ A‘râf, 77/177.

‘سَاء’ aslen bir mef’ûle müteaddi olup, mahsûs-u bizzem ancak temyîzin cinsinden olur. Temyîzde fâili açıklar, o da ‘هو’ dir.⁷¹⁵

- Medh ve zemm fiillerinin ism-i zâhir olan fâilleri ile te’kid olarak mümeyyizi bir araya toplanır.⁷¹⁶

İbn Serrac, Fârisi ve Müberred cevaz verirken, Sîbeveyh ve Sîrâfî mutlak olarak men ederler.⁷¹⁷ İstişhâd:

❁ إِنَّ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعْمًا هِيَ ❁ ‘‘Sadakaları açıktan verirsiniz ne güzel!...’’⁷¹⁸

Müellife göre, âyette ‘فَنِعْمًا’da bulunan ‘ما’ mevsûf ve mevsûle olmayan nekre-i tammedir ve ‘شَيْئٌ’ manasındadır. Takdiri; ‘نِعْمَ شَيْئًا هِيَ’ yani ‘نِعْمَ الشَّيْءُ شَيْئًا هِيَ’ dir. ‘هِيَ’ zamiri ‘الصَّدَقَاتِ’ye racîdir. O da övülen yani maksûd-u bi’l-medh’tir.⁷¹⁹

- Mahsûs, muhatap için bilindiği durumlarda bazen hazfedilebilir. Müellife göre, aslolan mahsûs-u bi’l-medh veya bi’z-zemmin beyan için zikredilmesidir. Ancak karine olması durumunda mahsûs-u bi’l-medh veya bi’z-zemmin hazfi, câizdir.⁷²⁰ İstişhâd:

❁ وَوَهَبْنَا لِذَاوُودَ سُلَيْمَانَ نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ ❁ ‘‘Dâvûd’a Süleyman’ı bağışladık. O ne güzel kuldu! Şüphesiz o, Allah’a çok yönelen bir kimse idi.’’⁷²¹

İstişhâdda, ‘نِعْمَ’ fiilinin fâili ‘الْعَبْدُ’ ismidir. ‘نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ’ cümlesinde, siyâkının delalet etmesinden dolayı mahsûs-u cevâzen hazf olmuştur. Cümlelerin takdiri; ‘أَيُّ نِعْمَ الْعَبْدِ أَوَّابٌ’ şeklindedir.

❁ وَالْأَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ ❁ ‘‘Yeri de biz döşedik. Biz ne güzel döşeyiciyiz.’’⁷²²

⁷¹⁵ el-Halebî, *ed-Durru’l-Mensûr*, V, s. 518.

⁷¹⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 273.

⁷¹⁷ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VII, s. 132.

⁷¹⁸ Bakara, 2/271.

⁷¹⁹ İbn Ya’îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VII, s. 134.

⁷²⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 274.

⁷²¹ Sâd, 38/30.

⁷²² Zâriyât, 51/48.

Bu istiṣhâdda ise mahsûs-u bi'l-medh olan 'نَحْنُ' hazfedilmiştir. Takdiri; 'نَحْنُ' 'فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ' dır.⁷²³

- Mahsûsun (zemm-medh) hakkı fâilin cinsinden olmasıdır.⁷²⁴

Zemahşerî, konuya iki istiṣhâd zikreder.

‘‘آيَاتِنَا كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَأَنْفُسُهُمْ كَانُوا بِظُلْمٍ مِّنَ الْكُفْرِ’’ ‘‘*‘Āyetlerimizi yalan sayan ve ancak kendilerine zulmeden bir kavmin durumu ne kötüdür!’*’.⁷²⁵

İstiṣhâdda, 'سَاءَ' kelimesi 'بِئْسَ' manasındadır. Fâili gizli olup 'مَثَلًا' kelimesi onu açıklayan temyîzdir. Takdiri; 'سَاءَ مَثَلًا مَّثَلُ الْقَوْمِ' dir. Muzâf olan 'مَثَلُ' hazfedilip muzâfun ileyh olan 'الْقَوْمِ' yerine ikame edilmiştir. Bu durumda mahsûs-u bi'z-zemmin 'مَثَلُ'den olması gerkir. Ancak 'الْقَوْمِ', 'مَثَلُ' ile değildir. Bundan dolayı muzâfın hazfedilmesi gerekti. Çünkü mahsûsun fâil cinsinden olması gerek.⁷²⁶

‘‘بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ’’ ‘‘*...Allah'ın âyetlerini inkar eden topluluğun hali ne kötüdür!...*’’.⁷²⁷

İstiṣhâdda, 'الَّذِينَ' nin 'الْقَوْمِ' in sıfatı olarak mahallen mecrûr olduğu rivayet edilmiştir. Müellif, bu durumda mahsûs-u bi'z-zemm mahzûf olur görüşündedir. Takdiri: 'بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الْمُكَذِّبِينَ مَثَلُهُمْ' dır.⁷²⁸

2.2.8. Taaccûb Fiili

Taaccûb fiilleri, 'مَا أَكْرَمَ زَيْدًا' ve 'أَكْرَمَ بَرِيدٍ' örneklerinde olduğu gibi iki (مَا أَفْعَلُ ve (أَفْعَلُ بِهِ) fiildir. İsm-i tafdîlin bina edildiği (sülâsi) fiillerden bina edilir.⁷²⁹

⁷²³ İbn Ya‘iş, *Şerhu ‘l-Mufasssal*, VII, s. 135.

⁷²⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye*, s. 274.

⁷²⁵ A’raf, 7/177.

⁷²⁶ İbn Ya‘iş, *Şerhu ‘l-Mufasssal*, VII, 138.

⁷²⁷ Cuma, 62/5.

⁷²⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye*, s. 275.; İbn Ya‘iş, *Şerhu ‘l-Mufasssal*, VII, 138.

⁷²⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye*, s. 276.

Zemahşerî, ‘أَكْرَمَ زَيْدٌ’ in aslının ‘أَكْرَمَ بَرِيدٌ’ olduğunu yani; ‘صَارَ ذَا كَرَمٍ’ denildiğini belirtir.⁷³⁰ İstişhâd:

﴿وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ “(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın...”⁷³¹

Müellif, istişhâdda, ‘بَرِيدٌ’ kelimesinde bulunan ‘ب’nin zait olduğunu ve te’kid için geldiğini söyler.⁷³²

⁷³⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye*, s. 277.

⁷³¹ Bakara, 2/195.

⁷³² İbn Ya‘iş, *Şerhu ‘l-Mufasssal*, C. VII, s. 148.

2.3. HARFLER

Harfler; kendi başına bir anlam ifade etmeyip başkasında (isim, fiil) bir manaya delalet edendir. Bundan dolayı harfler, fiilin hazfedilip yerine harfin gelmesi gibi bazı özel durumlar haricinde isim ve fiille beraber gelir.⁷³³

Zemahşerî, bu açıklamadan sonra harflerin kısımlarını zikreder.

2.3.1. İzâfet Harfleri (Harf-i Cerler)

Fiillerin manalarını isimlere ulaştırdıkları için izâfet harfleri diye isimlendirilmişlerdir. İzâfet şekilleri farklı olsa da izâfette harfler eşittir. Üç kısımdır:

1- Harfiyeti lazım olan (تاؤ القسم، واو القسم، رُبَّ، الباء، اللام، رُبَّ، واو القسم، تاؤ القسم) dokuz harf,

2- İsim ve harflikte müşterek (مُنْذُ، مُنْذُ، الكاف، مُنْذُ، على، عن، الكاف، مُنْذُ) beş harf,

3- Fiil ve harflikte müşterek (حاشا، خلا، عدا) üç harftir.⁷³⁴

- 'مِنْ' ibtidâ-i gaye (başlama), mübeyyine (açıklama)⁷³⁵ ve zait olarak gelir.⁷³⁶

İstişhâd:

﴿فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ﴾ “...Artık putlara tapma pisliğinden kaçınin,...”.⁷³⁷

İstişhâdda ‘مِنْ’in manası mübeyyine (cinsi açıklayan) içindir.

﴿يَغْفِرْ لَكُمْ مِّنْ ذُنُوبِكُمْ﴾ “...günahlarınızı bağışlasın...”⁷³⁸

Zikredilen istişhâdda ise ‘مِنْ’ zaittir. Manası: “يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ” dir.⁷³⁹

⁷³³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 287.

⁷³⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 288.

⁷³⁵ Bkz. Khadija İben Khayat Zougari, *Arapça Harf-İ Cerlerin Anlam Özellikleri Ve Türkçe Karşılıkları* (Câmiu’d-Durûsi’l-Arabiyye Bağlamında Bir İnceleme), Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2018, s. 18-30.

⁷³⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 288.

⁷³⁷ Hac, 22/30.

⁷³⁸ Ahkâf, 46/31.; Âyetin tamamı: { يَا قَوْمَنَا أَجِيبُوا دَاعِيَ اللَّهِ وَآمِنُوا بِهِ يَغْفِرْ لَكُمْ مِّنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُجِزْكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ } “Ey kavmimiz! Allah’ın davetçisine uyun, ona iman edin ki, günahlarınızı bağışlasın ve sizi elem dolu bir azaptan kurtarsın.”

⁷³⁹ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 10.

- 'إلى' intihâ-i gaye içindir. Bu anlamda 'مِنْ' in zıddıdır. Zemahşerî, musâhabe (beraberlik) manasının da olduğunu söyleyer.⁷⁴⁰ İstişhâd:

﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ﴾ “Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin...”⁷⁴¹

Müellif, âyette ‘آلى’ harf-i cerinin ‘مع’ manasında olduğunu ve Kûfe ehlinin de bu görüşü benimsediğini ifade eder.⁷⁴²

- ‘في’ harf-i cerinde zarfiyet manası vardır.⁷⁴³ İstişhâd:

﴿وَلَا صَلَّيْنَكُمْ فِي جُدُوعِ النَّخْلِ﴾ “... ve mutlaka sizi hurma dallarına asacağım...”⁷⁴⁴

Müellif, âyette geçen ‘في’ harf-i cerinin zâhiren ‘على’ manasında olduğunu fakat gerçekte böyle olmadığını ifade eder. Çünkü, âyette geçen ‘في’ temekkün ifade eder ‘على’ bunu ifade etmez. ‘صَلَّبَ’ istikrâ ve temekkün manasında olunca ‘في’ ile müteaddi yapılmıştır.⁷⁴⁵

- ‘الباء’ ilsak (Ekleme, bitişme) manasındadır. ‘كَتَبْتُ بِالْقَلَمِ’ örneğinde olduğu gibi isti‘ane (yardım talep etme) manası da ifade eder. Musahabe (beraberlik) manası da vardır. Zemahşerî, bâ’nın mansûb (mef‘ûl), merfû‘ (fâil) ve zait olarak ta bulunabildiğini belirtir.⁷⁴⁶ İstişhâd:

﴿وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ “(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın...”⁷⁴⁷

Müellif, harf-i cerlerden ‘با’nın asıl anlamının ilsak olduğunu isti‘ane ve musahabe anlamlarında da gelebildiğini ifade ettikten sonra zait olarak gelebildiğini

⁷⁴⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 288.

⁷⁴¹ Nîsa, 4/2.

⁷⁴² el-Halebî, *ed-Durru’l-Mensûr*, III, s. 556- 557.

⁷⁴³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 289- 290.

⁷⁴⁴ Tâhâ, 20/71.

⁷⁴⁵ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 16.; İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VIII, s. 21.

⁷⁴⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 290.

⁷⁴⁷ Bakara, 2/195.

söyler. İstişhâdda ‘بَا’ mef’ûlle beraber gelmiş ve zaittir. Mana; ‘وَلَا تُلْقُوا أَيَّدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ’ dir.⁷⁴⁸

‘...’⁷⁴⁹ بِأَيِّكُمْ الْمُفْتُونُ

İstişhadda ‘بَا’ zait, ‘أَيِّكُمْ’ nasb mahallinde mâ kablinin mef’ûlu bihidir. Mana; ‘أَيِّكُمْ الْمُفْتُونُ’⁷⁵⁰ dir.

“...De ki: "Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah ve bir de yanında kitap (Kur’ân) bilgisi bulunanlar yeter.”⁷⁵¹

Zikredilen istişhâdda ise ‘بَا’ ref mahallinde olan fâil ‘اللَّهُ’ lafzına bitişmiş zaittir. Manası; ‘كَفَى اللَّهُ شَهِيداً’⁷⁵² dir.

- Harf-i cer olan ‘الْمَالُ لِرَبِّدٍ’, ‘اللام’ misalinde olduğu gibi ihtisas içindir. Müellif, bazen zait olarakta bulunabildiğini belirtir.⁷⁵³

“De ki: "Belki de acele gelmesini istediğiniz şeyin bir kısmı size çok yaklaşmıştır.”⁷⁵⁴

Zemahşerî, istişhâdda ‘رَدَفَ لَكُمْ’ cümlesinde ‘لَ’ın tekit için ziyade edildiğini, tıpkı ‘وَلَا تُلْقُوا بِأَيِّدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ’ cümlesinde ‘بَا’nın zait olduğu gibi burada da ‘لَ’ın zait olduğunu belirtir.⁷⁵⁵

- ‘على’ isti’la (hakiki veya mecâzi hükmü altına almak) içindir.⁷⁵⁶ İstişhâd:

⁷⁴⁸ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-Mufasssal, VIII, s. 24- 25.

⁷⁴⁹ Kalem, 68/6.

⁷⁵⁰ el-Endelüsî, Bahru ‘l-Muhît, VIII, s. 303.

⁷⁵¹ Ra’d, 13/43.

⁷⁵² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 290.

⁷⁵³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 291.

⁷⁵⁴ Neml, 27/72.

⁷⁵⁵ ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, IV, s. 470.

⁷⁵⁶ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 293.

﴿فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلِّ﴾ "Sen ve beraberindeki kimseler gemiye bindiğiniz zaman..."⁷⁵⁷

Müellif, âyette geçen 'عَلَى' nın isti'la manasında olduğunu belirtir. Kasıt; 'الرُّكُوبُ' عليه⁷⁵⁸ dir.

- Zemahşerî, harf-i cer olan 'عَنْ' in, bu'd (bir cismin başka bir cisimden uzaklaşması) ve mücâveze (haddi, sınırı aşma) için olduğunu belirtir.⁷⁵⁹ İstişâd:

﴿فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ "...Artık onun emrine muhalefet edenler, başlarına bir belânın gelmesinden veya elem dolu bir azaba uğramaktan sakınsınlar."⁷⁶⁰

Âyette 'عَنْ' bu'd (uzak durma) ve i'raz (sakındırma) manalarını ifade etmektedir.

- Harf-i cer olan 'حَاشَ' tenzih manası ifade etmektedir. Müberred'e göre fiildir. Ebu 'Amr bazı Arapların nasb amelini yaptırdıklarını rivayet etmiştir.⁷⁶¹ İstişâd:

﴿وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا﴾ "Hâşâ! Allah için, bu bir insan değil, ...dediler."⁷⁶²

Müellif, istişâd edilen 'حَاشَ لِلَّهِ' cümlesini Ebu 'Amr'ın 'حَاشَ لِلَّهِ' şeklinde okuduğunu, Cumhurun 'حَاشَ لِلَّهِ' şeklinde elifsiz okuduğunu belirtir.

Müellife göre, 'حَاشَ' harf-i cer olup tenzih ve beraat manasında kullanılmıştır.⁷⁶³ Manası; 'بِرَاءةٌ لِلَّهِ مِنَ السُّوءِ' dir.⁷⁶⁴

⁷⁵⁷ Mü'minûn, 23/28.; Âyetin tamamı: {فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلِّ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّيْنَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ} "Sen ve beraberindeki kimseler gemiye bindiğiniz zaman: "Bizi zalim kavmin elinden kurtaran Allah'a hamd olsun" de."⁷⁵⁷

⁷⁵⁸ İbn Ya'îş, Şerhu'l-Mufasssal, VIII, s. 38.

⁷⁵⁹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 293.

⁷⁶⁰ Nûr, 24/63.

⁷⁶¹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 295.

⁷⁶² Yûsuf, 12/31.; âyetin tamamı: {فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ} "Kadınlar Yûsuf'u görünce, onu pek büyüttüler ve şaşkınlıkla ellerini kestiler. "Hâşâ! Allah için, bu bir insan değil, ancak şerefli bir melektir" dediler."⁷⁶²

⁷⁶³ el-Endelüsî, Bahru'l-Muhît, V, s. 300.

- Harf-i cer hazfedilip, fiil kendi başına müteaddi (geçişli) olabilir.⁷⁶⁵ İstişhâd:

﴿وَاخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِّمِيقَاتِنَا﴾ “*Mûsâ, kavminden, belirlediğimiz yere gitmek için yetmiş adam seçti.*”⁷⁶⁶

Fiiller kendi başına müteaddi olduğu gibi, lâzım fiiller harf-i cer yardımıyla geçişli olurlar. Ancak bazı kullanımlarda hafiflik için bu harfler hazfedilebilir.⁷⁶⁷

İstişhâdda geçen ‘اِخْتَارَ’ fiili biri harf-i cerli biri harf-i cersiz iki mef’ûl alır. Âyetin takdîri “وَاخْتَارَ مُوسَىٰ مِنْ قَوْمِهِ” şeklinde olup ‘مِنْ’ harf-i ceri hazfedilip fiil direk geçişli yapılmıştır.⁷⁶⁸

2.3.2. Fiile Benzeyen Harfler

Fiil’e benzeyen harfler; لَعَلَّ, لَيْتَ, كَأَنَّ, لَكِنَّ, أَنْ, إِنَّ’dir.⁷⁶⁹ Zemahşerî, bazı hususlara temas ederek istişhâdda bulunur.

2.3.2.1. Mâi Kâffe (مَا)

Zemahşerî, fiile benzeyen harflere mâ-i kâffenin bitişiپ amelden kestiğini sonra gelen kelamın da ibtidâiyye olduğunu belirtir.⁷⁷⁰ İstişhâd:

﴿أَتَمَّا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾ “... Sizin ilah’ınız ancak bir tek ilâhtır...”⁷⁷¹

﴿إِنَّمَا يَنْهٰیكُمُ اللّٰهُ عَنِ الدِّیْنِ فَاتْلُوْكُمْ فِی الدِّیْنِ وَآخِرُكُمْ مِنْ دِیَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلٰی اِخْرَاجِكُمْ اَنْ تَوَلَّوْهُمْ﴾

"Allah, sizi ancak, sizinle din konusunda savaşıp, sizi yurtlarınızdan çıkaran ve çıkarılmanız için destek verenleri dost edinmekten men eder..."⁷⁷²

Müellif, istişhâd âyetlerinde ‘أَنَّ’ ve ‘إِنَّ’nin fiile benzeyen harflerden olup kendilerine bitişen mâ-i kaaffe sebebiyle amelden kesildiği görüşündedir.

⁷⁶⁴ İbn Ya‘iş, *Şerhu'l-Mufasssal*, VIII, s. 47.

⁷⁶⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 295.

⁷⁶⁶ A'râf, 7/155.

⁷⁶⁷ İbn Ya‘iş, *Şerhu'l-Mufasssal*, VIII, s. 50.

⁷⁶⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, s. 516.

⁷⁶⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 296.

⁷⁷⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 296.

⁷⁷¹ Kehf, 18/110.

⁷⁷² Mümtetine, 60/9.

2.3.2.2. ‘İ’ den Sonra Lâm’ın Gelmesi

‘İ’ kendisinden sonra lââm’ın (ibtidâ, te’kid, müzehlaka, fârîka...) gelmesi durumunda meksûr okunur. Lââm; ‘İ’ ile isminin arası ayrıldığında, ismi üzerine, haberi üzerine ve haberin mukaddem mâmulü üzerine dahil olur. İbtidâ lââmı sadece ‘İ’ nin haberine te’kid olarak dahil olur.⁷⁷³ Zemahşerî konuya üç âyet istişhâd eder:

❁ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ ❁ “...Şüphesiz bunda basiret sahibi olanlar için bir ibret vardır.”⁷⁷⁴

Âyette, “إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً” cümlesinde, meksûre olan ‘İ’ harfinin ism-i ‘لَعِبْرَةً’ e ‘lâm’ (müzehleka) harfi cevâzen dahil olmuştur.

❁ إِنَّ اللَّهَ لَعَفُورٌ رَّحِيمٌ ❁ “...Şüphesiz Allah; çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁷⁷⁵

Âyette ‘lâm’ (Müzehleka), ‘İ’ nin haberine dahil olmuştur.

❁ لَعَمْرُكَ إِنَّهُمْ لَفِي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ ❁ “(Melekler Lût’a:) ”Ömrüne andolsun ki onlar (şehvetten) gözleri dönmüş halde sarhoşlukları içinde bocalayıp duruyorlar” dediler.”⁷⁷⁶

Zikredilen âyette ise ‘İ’ nin haberi ‘يَعْمَهُونَ’ nin mâmulü olan ‘لَفِي سَكْرَتِهِمْ’ üzerin lââm (müzehleka) dahil olmuştur.⁷⁷⁷

- ‘عَلِمْتُ أَنَّ زَيْدًا قَائِمٌ’ cümlesinde haber olan ‘قَائِمٌ’ üzerine ‘lâm’ getiririldiği zaman, ‘عَلِمْتُ أَنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ’ şeklinde ‘İ’ meksûr okunur. ‘Lâm’ düştüğü zaman ise meftûh okunur.⁷⁷⁸ İstişhâd:

⁷⁷³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 299.

⁷⁷⁴ Nûr, 24/44.

⁷⁷⁵ Nahl, 16/18.

⁷⁷⁶ Hicr, 15/72.

⁷⁷⁷ İbn Ya’iş, *Şerhu’l- Mufasssal*, VIII, s. 65- 66.

⁷⁷⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 299.

﴿وَاللّٰهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللّٰهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ﴾ “...Allah senin, elbette kendisinin peygamberi olduğunu biliyor. (Fakat) Allah, o münaфіkların hiç şüphesiz yalancılar olduklarına elbette şahitlik eder.”⁷⁷⁹

İstişhâdda bulunan “وَاللّٰهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ” ve “وَاللّٰهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ” cümlelerinde, ‘إِنَّ’ harfinden sonra haberine lââm’ın gelmesinden dolayı, hemzesi meksûr okunmuştur.

﴿إِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ خَبِيرٌ﴾ “İşte o gün onların Rabbi kendilerinin her halinden mutlaka haberdardır.”⁷⁸⁰

İstişhâd âyetinde de haber olan ‘خَبِيرٌ’ üzerine lââm dahil olduğu için ‘إِنَّ’ meksûr okunmuştur. Zemahşerî, Şâyet âyetlerdeki ‘إِنَّ’ harfinden sonra haberlerine lââm gelmemiş olsaydı, ‘عَلِمَ’ ile ‘شَهِدَ’ fiillerinden sonra gelmesinden dolayı, ‘إِنَّ’nin hemzesinin meksûr değil meftûh okunması gerektiğini ifade eder.⁷⁸¹

- ‘إِنَّ’nin ismine atıf yapıldığı zaman, mahalli itibara alınıp mübtedâ olarak ref’ yapmak câizdir.⁷⁸² İstişhâd:

﴿أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ﴾ “... Allah ve Resûlü, Allah'a ortak koşanlardan uzaktır...”⁷⁸³

Müellif âyette geçen ‘أَنَّ’yi Hasan-ı Basrî (ö. 110/ 728) ve E’rac’ın meksûr okuduklarını ifade eder.⁷⁸⁴

‘وَرَسُولُهُ’ kelimesini Cumhur merfû‘ okumuştur. Merfû‘ okunmasında üç görüş vardır:

1- Mahzûf bir mübtedânın haberi olarak,

⁷⁷⁹ Munâfikûn, 63/1.

⁷⁸⁰ Âdiyât, 100/11.

⁷⁸¹ el-Hârizmî, Tahmir, IV, s. 50.

⁷⁸² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 300.

⁷⁸³ Tevbe, 9/3.

⁷⁸⁴ el-Endelüsî, Bahru’l-Muhit, V, s. 8.

2- Haberde gizli zamire atıf olduğu görüşünü savunanlar,,

3- 'إِنَّ' nin isminin mahalline atıfla merfû' olduğunu söyleyenler.⁷⁸⁵

❁ قُلْ إِنَّ رَبِّي يَهْدِي لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ❁ "De ki: "Şüphesiz Rabbim gerçeği ortaya koyar. O gaybleri hakkıyla bilendir."⁷⁸⁶

İstişhâdda, 'عَالَمِينَ' cümlesinde de üç durum olmakla birlikte, 'إِنَّ' nin isminin mahalline hamledilerek merfû' olmuştur. Zeccâc, 'رَبِّ' nin sıfatı olarak merfû' okumuştur. Nahivciler ise, mahzûf bir mübtedânın haberi olarak merfû' dur görüşünü benimsemişlerdir.⁷⁸⁷

❁ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَىٰ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ ❁ "Şüphesiz inananlar (müslümanlar) ile Yahudiler, Sabiîler ve Hıristiyanlardan (her bir grubun kendi şeriatında) "Allah'a ve ahiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için hiçbir korku yoktur..."⁷⁸⁸

Son istişhâdda ise 'وَالصَّابِئُونَ' kelimesi haberi mahzûf olan mübtedâdır. Niyet, 'إِنَّ' nin ism-i ve haberinden peşinden tehiridir. Takdiri: 'إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَىٰ' dir. Burada cümle cümle üzerine atfedilmiştir.⁷⁸⁹

2.3.2.3. 'إِنَّ' ve 'أَنَّ' nin Tahfifi

Fiile benzeyen harflerden olan 'إِنَّ' ve 'أَنَّ' tahfif edildiği zaman amel etmezler. Ancak Araplardan amel ettirenler vardır. Muhaffef olan 'إِنَّ' nin amel ettirilmesi daha çoktur. Cumhur ulemâ; 'إِنَّ' hafifletildiği zaman amel ettirip ettirmemek câiz, 'أَنَّ' hafifletildiği zaman amel ettirmek vacip olduğu görüşündedir.⁷⁹⁰

⁷⁸⁵ el-Halebî, *ed-Durru'l-Mensur*, VI, s. 7.

⁷⁸⁶ Sebe, 34/48.

⁷⁸⁷ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 52.

⁷⁸⁸ Mâide, 5 /69.

⁷⁸⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II, s. 272.; el-Halebî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, IV, s. 354.; el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 54.

⁷⁹⁰ Tutkal, *İbn Hişâm'ın Şerh-u Katri'n-Nedâ Ve Belli's-Sadâ'da İstişhâd Ettiği Âyetler*, s. 115-116.

Muhaffef olan ‘إِنْ’ ve ‘أَنْ’den sonra isim ve fiil bulunur. Meksûr olan ‘إِنْ’in haberine lâmin gelmesi gerekir. ‘أَنْ’den muhaffef ‘أَنْ’ hem isme hem fiile dahil olur. Mastariyye olan ‘أَنْ’ ile karışmaması için; kendisiyle medhûlleri arasına fâsıla edatlarından (كَلِمَاتُ - حَرْفُ التَّعْظِي - سَوْفَ - س - قَدْ) biri bedel olarak getirilir.⁷⁹¹

Zemahşerî bu konuya sekiz istişhâd zikreder:

﴿وَإِنْ كُلٌّ لَّمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾ “Onların hepsi de mutlaka toplanıp (hesap için) huzurumuza çıkarılacaklardır.”⁷⁹²

Müellife göre, istişhâdda bulunan ‘إِنْ’, ‘أَنْ’den muhaffef olduğundan amel ettirmemek (ihmâli) tercih edilen olmakla birlikte amel ettirmek (i‘mâli) de câizdir görüşündedir.

﴿وَإِنْ كُلاَّ لَّمَّا لَيُؤْفِقَنَّهٗم رَّبُّكَ أَعْمَالَهُم﴾ “Şüphesiz Rabbin onların her birine, yaptıklarının karşılığını tastamam verecektir...”⁷⁹³

Müellif, ikinci istişhâdda ‘إِنْ’ olarak okuyan Nâfi‘in (ö. 169/ 785) kıraatini delil getirir. Ayette, ‘إِنْ’ fiile benzeyen harflerinden olan meksûre ‘أَنْ’den muhaffef olup tercih olanın ihmâlî olmakla birlikte i‘mâli de câizdir.

﴿وَإِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهِ لَمَنِ الْعَافِلِينَ﴾ “...Hâlbuki daha önce sen bunlardan habersiz idin.”⁷⁹⁴

﴿وَإِنْ نَطْنُكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ﴾ “...Biz senin yalancılardan olduğunu sanıyoruz.”⁷⁹⁵

﴿وَمَا وَجَدْنَا لِأَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ وَإِنْ وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ﴾ “...Ama gerçekten onların çoklarını yoldan çıkmış kimseler bulduk.”⁷⁹⁶

⁷⁹¹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 301- 302

⁷⁹² Yâsin, 36/32.

⁷⁹³ Hûd, 11/111.

⁷⁹⁴ Yûsuf, 12/3.

⁷⁹⁵ Şu‘ara, 26/186.

⁷⁹⁶ A‘râf, 7/102.

Zikredilen istişhâdlarda fiile benzeyen harflerden olan meksûre ‘اِنْ’den muhaffef ‘اِنْ’, mübtedâ ve habere dahil olan ‘ظَنَّ, كان vb.’ üzerine dahil olmuş.

﴿وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ اِنَّ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ "...dualarının sonu ise, "Hamd âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur" sözleridir."⁷⁹⁷

İstişhâdda ‘اِنْ’den muhaffef ‘اِنْ’ gelmiş ve amel etmiştir. Ayrıca isim cümlesine dahil olup her hangi bir fasıla gelmemiştir.

﴿اَيَحْسَبُ اَنْ لَّمْ يَرَهُ اَحَدٌ﴾ "Kendisini kimsenin görmediğini mi sanıyor?"⁷⁹⁸

İstişhâdda ‘اِنْ’den muhaffef ‘اِنْ’ gelmiş ve amel etmiştir. ‘اِنْ’ harfinin ismi mahzûf zamiri şe’n olup, fiile dahil olumuş, mastariyye olan ‘اِنْ’ ile karışmaması için fasıla olarak nefiy edatı ‘لَمْ’ gelmiştir.

﴿عَلَّمَ اَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضًى﴾ "...Allah, içinde hastaların bulunacağını, bilmektedir..."⁷⁹⁹

Zikredilen son istişhâdda ise yine ‘اِنْ’den muhaffef ‘اِنْ’ gelmiş ve amel etmiştir. Burda da ‘اِنْ’ harfinin ism-i mahzûf zamiri şe’n olup, fiile dahil olmuştur. Mastariyye olan ‘اِنْ’ ile karışmaması için fasıla olarak ‘سُ’ gelmiştir.

- Şeddeli ‘اِنْ’ veya muhafef ‘اِنْ’den önce gelen fiil kesinlik (tahkik) hususunda ‘اِنْ’ veya muhafef ‘اِنْ’ e mutabık olur (علم- يرى vb.).⁸⁰⁰ Çünkü ‘اِنْ’ kendinden öncesi için mâmuldür. ‘اِنْ’ nin manası te’kid ve tahkik olup cümlelerin bina edildiği fiilin mutabakat için ilim ve yakın ifade etmesi gerekir.⁸⁰¹ Şâyet cümlelerin bina edildiği fiil, ilim ve yakın ifade etmeyip, teşvik- dua- temenni vb. bir fiil olursa, bu fiillerden

⁷⁹⁷ Yûnus, 10/10.

⁷⁹⁸ Beled, 90/7.

⁷⁹⁹ Müzzemmil, 73/20.

⁸⁰⁰ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 302- 303.

⁸⁰¹ İbn Ya‘iş, Şerhu’l-Mufasssal, VIII, s. 77.

sonra te'kid için olan muhafef 'أَنْ' değil mastariyye olan 'أَنَّ' gelip nasbeder. 'أَنْ'den önce zanna delalet eden kelimenin geçmesi durumunda da iki görüş vardır: Bunlar; 'أَنْ'in muhaffefe mine's-sakîle olması veya nâsibe olarak kalması görüşüdür.⁸⁰²

İstişhâd:

﴿وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ﴾ "...onlar Allah'ın apaçık bir gerçek olduğunu bileceklerdir."⁸⁰³

Müellif, şeddeli 'أَنْ' veya muhafef 'أَنْ'den önce gelen fiil kesinlik (tahkik) hususunda mutabık olur sözüne birinci istişhâd olan âyeti zikreder. ‘

﴿أَفَلَا يَرَوْنَ أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا﴾ “O şeyin, kendilerine hiçbir sözle mukabele edemeyeceğini,...görmezler mi?”⁸⁰⁴

Âyette, 'أَنْ' edatından önce ilime delalet eden kelimenin geçmesinden dolayı 'أَنْ' edatından sonra gelen 'يَرْجِعُ' fiili merfû' okunup, 'أَنْ'i mastariyye ile iltibas olmaması için mezkûr kural gereği, edatla fiil arasına nafiye olan 'لَا' fâsıla olmuştur; bu sebeble 'أَنْ' edatı nâsibe değil muhaffefedir, dolayısı ile nasb amelini icrâ etmemektedir.⁸⁰⁵

﴿وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ﴾ “Ve hesap günü, hatalarımı bağışlayacağını umduğum o'dur.”⁸⁰⁶

Zikredilen âyette de ilim ve zanna delalet eden herhangi bir kelime geçmediğinden; 'أَنْ' edatı kesinlikle nasibe olup, nasb amelini de 'يَغْفِرُ' fiilinde yapmıştır.

⁸⁰² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 303.

⁸⁰³ Nûr, 24/25.; âyetin tamamı: {يَوْمَئِذٍ يُؤَيِّتُھُمُ اللَّهُ ذِیْنُھُمُ الْحَقُّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِیْنُ} "O gün Allah onlara kesinleşmiş cezalarını tastamam verecek ve onlar Allah'ın apaçık bir gerçek olduğunu bileceklerdir."

⁸⁰⁴ Tâhâ, 24/89.; Âyetin tamamı: {أَفَلَا يَرَوْنَ أَلَّا يَرْجِعُ إِلَیْھِم قَوْلًا وَلَا یَمْلِكُ لَھُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا} “O şeyin, kendilerine hiçbir sözle mukabele edemeyeceğini, kendilerine ne bir zarar ne de bir fayda vermek gücünde olmadığını görmezler mi?”⁸⁰⁴

⁸⁰⁵ İbn Hişâm, Şerh-u Katri'n-Nedâ Ve Belli's-Sadâ'da, s. 86.

⁸⁰⁶ Şuarâ, 26/82.

﴿وَحَسِبُوا أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةٌ فَعَمُوا وَصَمُوا﴾ “Bir belâ olmayacak zannettiler de kör ve sağır kesildiler...”⁸⁰⁷

Son istişhâd âyetinde ise ‘تَكُونُ’ kelimesinde iki görüş vardır:

1- Hamza’nın (ö. 156/773) kıraatine göre; ‘أَنَّ’ edatı ‘تَكُونُ’den muhaffef olup ism-i mahzûf olan zamiri şe’ndir. Menfî cümle ise haber konumundadır. Bu durumda ‘تَكُونُ’ fiili merfû‘ okunur.

2- Âsım ve İbn ‘Amr kıraatine göre ise ‘أَنَّ’ edatı muzâri nasb eden edattır ve amel edip nasb amelini icra etmiştir. Bu kıraate göre ‘تَكُونُ’ şeklinde okunur.⁸⁰⁸

2.3.2.4. Lâkinne (لَكِنَّ)

Fiile benzeyen harflerden Lâkinne (لَكِنَّ); istidrak içindir. Olumlu ve olumsuzluk yönünden zıt iki kelamın ortasında gelir. Olumsuzu olumlu ile, olumluyu olumsuzla karşılar. Zemahşerî, manadaki zıtlığın lafızdaki zıtlık mesafesinde olduğunu belirtir.⁸⁰⁹ İstişhâd:

﴿وَلَوْ أَرَيْكُم كَثِيرًا لَفَشيْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِي الْأَمْرِ وَلَكِنَّ اللَّهَ سَلَّمَ﴾ “...Eğer sana onları çok gösterseydi elbette gevşerdiniz ve o iş hakkında birbirinizle çekişirdiniz. Fakat Allah (sizi bunlardan) kurtardı...”⁸¹⁰

Âyette, ‘لَكِنَّ’ edatı muğayeret (karşıtlık) ifade eder. Öncesi mûcep ise sonrası menfî, öncesi menfî ise sonrası mûcep olur. İstişhâdda iki ihtimal söz konusudur; birinci ihtimal, ‘مَا أَرَكُم كَثِيرًا لِّوُجُودِ السَّلَامَةِ’ manasında. İkincisi, ‘لَكِنَّ’den sonrasını olumlu getirmek. Çünkü öncesi menfîdir.⁸¹¹

⁸⁰⁷ Mâide, 5/71.

⁸⁰⁸ Bahru’l-Muhit, III, s. 542.

⁸⁰⁹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 303- 304.

⁸¹⁰ Enfâl, 8/43.

⁸¹¹ İbn Ya‘iş, Şerhu’l-Mufasssal, VIII, s. 80.

2.3.2.5. Leyte (لَيْتَ)

'لَيْتَ' temenni içindir.⁸¹² Kardeşleri gibi ismini nasb, haberini ref yapar.⁸¹³

İstişhâd:

﴿يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ﴾ "..."*Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek...*⁸¹⁴

İstişhâdda, 'لَيْتَ' fiile benzeyen harflerden olup 'تَا' nasb mahallinde ismi, 'نُرَدُّ'

cümlesi ref mevziinde haberidir. Takdiri: 'مَرَدُّوْنَ' dir.⁸¹⁵

2.3.2.6. Le'alle (لَعَلَّ)

'لَعَلَّ' ümit edilen veya korkulan bir şeyi ümit etmek, beklemek içindir.⁸¹⁶

Zemahşerî, konuya dört istişhâdda bulunur:

﴿وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ﴾ "...*Sen nereden bileceksin belki de o saat (kıyamet)*

yakındır."⁸¹⁷

﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾ "...*Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa*

eresiniz."⁸¹⁸

İstişhâd âyetlerinde müellif 'لَعَلَّ'nin kullar için umut anlamında olduğunu söyler.

﴿فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لِّئِنَّا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى﴾ "...*Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır,*

yahut korkar."⁸¹⁹

Âyette 'لَعَلَّ' fiile benzeyen harflerden olup kendisine muttasıl olan 'ه' zamiri

'لَعَلَّ' harfine isim, 'يَتَذَكَّرُ' fiili cümlesi ise, mahallen merfû' olup haberidir.

⁸¹² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 305.

⁸¹³ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, VIII, s. 84.

⁸¹⁴ En'âm, 6/27.; Âyetin Tamamı: {وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بَيِّنَاتٍ رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} "*Ateşin karşısında durdurulup da, "Ah, keşke dünyaya geri döndürülsek de Rabbimizin âyetlerini yalanlamasak ve mü'minlerden olsak" dedikleri vakit (hallerini) bir görsen!*"⁸¹⁴

⁸¹⁵ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, VIII, s. 84.

⁸¹⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 306.

⁸¹⁷ Şûrâ, 42/17.

⁸¹⁸ Bakara, 2/189.

⁸¹⁹ Tâhâ, 20/44.

Zemahşerî âyette geçen ‘لَعَلَّ’ harfinin tereccî (ummak) babından olduğunu söyler. Bu mürsel (gönderilmiş) Mûsa a.s ve Harun a.s’a nispetlidir. Bu durumun Allah hakkında gerçekleşmesi doğru değildir çünkü Allah c.c olayların akibetini bilir.⁸²⁰

﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ أَسْبَابَ السَّمَوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى﴾

"Firavun dedi ki: "Ey Hâmân! Bana yüksek bir kule yap, belki yollara, göklerin yollarına erişirim de Mûsâ'nın ilâhını görürüm(!)"...⁸²¹

Müellif, son istişhâd âyetini temmeni anlamında ‘لَعَلَّ’ye istişhâd eder. Zemahşerî'ye göre, ‘فَأَطَّلِعَ’ cümlesini mansûb okuyanlara göre tereccî temenniye benzetilerek tereccînin cevabında mansûb okunmuştur.⁸²²

2.3.3. Atıf harfleri

Zemahşerî, atfı; müfreti müfrete atfetmek ve cümleyi cümleye atfetmek şeklinde iki kısımda ele alır. Atıf harfleri on tanedir (ف، ثُمَّ، حتى، أو، إِمَّا، أَمْ، لا، بَلْ، لَكِنْ) ⁸²³.

Zemahşerî'ye göre, ‘و’ mutlak cemî içindir. Atıf harflerinde asıl ‘و’ dır. Çünkü ‘و’ sadece iki şey arasında hükümde ortaklık içindir.⁸²⁴ İstişhâd:

﴿وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةً نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ﴾ "...Kapısından eğilerek tevazu ile girin ve "hutta!" (Ya Rabbi, bizi affet) deyin ki, biz de sizin hatalarınızı bağışlayalım..."⁸²⁵

﴿وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ﴾ "... 'Hutta (Ya Rabbi, bizi affet)' deyin ve kentin kapısından eğilerek tevazu ile girin..."⁸²⁶

⁸²⁰ el-Halebî, *ed-Durru'l-Mensur*, VIII, s. 42.

⁸²¹ Ğafir (Mü'min), 40/36-37.

⁸²² ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, s. 348.

⁸²³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi'ilmî'l-Arabiyye*, s. 307.

⁸²⁴ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, VIII, s. 90.

⁸²⁵ Bakara, 2/58.

⁸²⁶ A'râf, 7/161.

﴿فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى﴾ "O, (Peygamberi) doğrulamamış, namaz da kılmamıştı."⁸³⁵

İstişhâdda ‘صَدَقَ’ ve ‘صَلَّى’ fiilleri mâzi olup kendilerine nefiy harfi olan ‘لَا’ dahil olmuştur. Müellif, takdirinin; ‘لَمْ يُصَدِّقْ ، لَمْ يُصَلِّ’ olduğunu belirtir.⁸³⁶

- ‘لَنْ’ harfi nefyi istikbal için olan ‘لَا’nın te’kidi içindir.⁸³⁷ Zemahşerî, bu konuda iki istişhâdda bulunur:

﴿لَا أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ﴾ "...İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım..."⁸³⁸

Müellife göre, ‘لَنْ’ harfi nefiy manasındadır. İstikbali nefiy için konulmuş olup, nefiy konusunda ‘لَا’ dan daha derindir.⁸³⁹ İstişhâdda ‘لَا أَبْرَحُ’ nefyi istikbal içindir.

﴿فَلَنْ أَبْرَحَ الْأَرْضَ حَتَّىٰ يَأْذَنَ لِي أَبِي أَوْ يَحْكُمَ اللَّهُ لِي﴾ "... Artık babam bana izin verinceye veya Allah, hakkımda hükmedinceye kadar buradan asla ayrılmayacağım..."⁸⁴⁰

Zikredilen âyette ise ‘فَلَنْ أَبْرَحَ’ nefyi istikbal için olup ‘لَنْ’ te’kid anlamı katmıştır.

- Nefiy harflerinden olan ‘لَنْ’ hâli nefiy hususunda ‘مَا’i nâfiye konumundadır. ‘لَنْ’ fiil ve isim cümlelerine dahil olur.⁸⁴¹ Zemahşerî, konuya üç istişhâd zikreder:

﴿إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾ "Sadece korkunç bir ses oldu..."⁸⁴²

﴿إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ﴾ "...Onlar ancak zanna uyuyorlar..."⁸⁴³

⁸³⁵ Kıyâmet, 75/31.

⁸³⁶ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-Mufasssal, VIII, s. 108.

⁸³⁷ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 312.

⁸³⁸ Kehf, 18/60.; Âyetin tamamı: {وَأُذِ قَالِ مُوسَىٰ لِفَتْنِهِ لَآ أَبْرَحُ حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا} "Hani Mûsâ beraberindeki gence şöyle demişti: "İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım, ya da uzun zaman gideceğim.""

⁸³⁹ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-Mufasssal, VIII, s. 111.

⁸⁴⁰ Yûsuf, 12/80.

⁸⁴¹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 312.

⁸⁴² Yâsîn, 36/29.

İstişâdlarda nafiye olan ‘إِنْ’ in fiil cümlesine dahil olmuştur.

﴿إِنْ الْحُكْمُ إِلَّا لِلَّهِ﴾ " ... Hüküm yalnızca Allah'a aittir... " ⁸⁴⁴

İstişâd isim cümlesine dahil olmasına delil getirilir. ⁸⁴⁵

2.3.5. Tasdik ve İcab Harfleri

‘نَعَمْ’ tasdik ve onay harfleri olup, ‘بَلَى’ olumlu-olumsuz kelamı tasdik ve istifham harfinden sonra gelen olumlu ve olumsuz kelimenin tasdiki için kullanılır. Zemahşerî, ‘بَلَى’nın nefiyden sonra kelamı olumlu yapmak için kullanıldığını ifade eder. ⁸⁴⁶ İstişâd:

﴿بَلَى قَادِرِينَ عَلَى أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ﴾ "Evet bizim, onun parmak uçlarını bile düzenlemeye gücümüz yeter. " ⁸⁴⁷

İstişâdda bulunan ‘بَلَى’, harfi icabtır. Kendinden önce geçen ‘أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ’ cümlesinde geçen ‘أَلَّنْ يَجْمَعُ’ cümlesini olumlu hale getirmek için kullanılmıştır. Takdiri: ‘بَلَى يَجْمَعُهَا قَادِرِينَ’ dir. ⁸⁴⁸

- Zemahşerî, kinâne lügatına göre ‘نَعَمْ’in ‘aynı’nın kesrelenendiğini (نَعِمَ) belirterek konuya Ömer b. Hattab ve İbn. Mes’ud okuyuşuyla delil getirir. ⁸⁴⁹ İstişâd:

﴿... قَالُوا نَعَمْ...﴾ " ... Onlar, "Evet" derler... " ⁸⁵⁰

Tasdik harfi olan ‘نَعَمْ’in iki lügatı vardır. Arapların çoğuna göre ‘aynın fethası ile ve Kinane lügatına göre ‘aynın kesresi ile. ⁸⁵¹ Müellif bu konuda A‘râf süresinin

⁸⁴³ En‘âm, 6/116.

⁸⁴⁴ En‘âm, 6/57.

⁸⁴⁵ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-Mufasssal, VIII, s. 112- 113.

⁸⁴⁶ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 314- 315.

⁸⁴⁷ Kıyâmet, 75/4.

⁸⁴⁸ İbn Ya‘iş, Şerhu ‘l-Mufasssal, VIII, s. 123.

⁸⁴⁹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi ‘l-Arabiyye, s. 316.

⁸⁵⁰ A‘râf, 7/44.

⁸⁵¹ el-Hârizmî, Tahmir, IV, s. 104.

44. Âyetinde geçen ‘قَالُوا نَعَمْ’ cümlesini istişhâd ederek Ömer b. Hattab ve İbn Mes’ud’un ‘قَالُوا نَعَمْ’ şeklinde okuduğunu söyler.⁸⁵²

2.3.6. Hitap Harfleri

Hitap harfleri; ‘الكاف، التاء’ harflerin kısımlarından olup, hitap alameti olarak ‘ذاك، أنت’ şeklinde bitişirler.⁸⁵³ Hitap harfleri, zamirler gibi muhatabın durumuna göre tesniye-cemî ve müzekker-müennes olur.⁸⁵⁴

Zemahşerî, bu konuya altı istişhâd zikreder:

﴿فَذَلِكُمْ مِمَّا عَلَّمَنِي رَبِّي﴾ "... Bu, bana Rabbimin öğrettiklerindendir..."⁸⁵⁵

Âyette muhatab iki kişi olduğunda hitap (كُما) tesniye gelmiştir.

﴿ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ﴾ "...Bu, Yaraticınız katında sizin için daha iyidir..."⁸⁵⁶

İstişhâdda hitap (كُما) cemî gelmiştir.

﴿قَالَتْ فَذَلِكُنَّ الَّذِي لُمْتُنَنِي فِيهِ﴾ "Bunun üzerine kadın onlara dedi ki: "İşte bu, beni hakkında kınadığınız kimsedir..."⁸⁵⁷

Âyette muhatab kadınlar olduğu için hitap (كُنَّ) cemî müennes olarak gelmiştir.

﴿وَنُودُوا أَنْ تُلَكُمُ الْجَنَّةُ أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ "...Onlara, "İşte yaptığınız (iyi işler) sayesinde kendisine varis kılındığınız cennet!" diye seslenilir."⁸⁵⁸

﴿وَأُولَئِكَ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبِينًا﴾ "... İşte bunlara karşı size apaçık bir yetki verdik."⁸⁵⁹

⁸⁵² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 316.

⁸⁵³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 316.

⁸⁵⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 317.

⁸⁵⁵ Yûsuf, 12/37.

⁸⁵⁶ Bakar, 2/54.

⁸⁵⁷ Yûsuf, 12/32.

⁸⁵⁸ A‘râf, 7/43.

⁸⁵⁹ Nisâ, 4/91.

Zikredilen istiṣhâdlarda ise muhatab topluluk olduğu için hitap (كُم) cemî gelmiştir.

﴿قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّئًا﴾ "Cebrail, "Evet, öyle. Rabbin diyor ki: ..." dedi."⁸⁶⁰

Âyette muhatab müfret müennestir ve hitap (ك) da ona göre gelmiştir.⁸⁶¹

2.3.7. Sıla (zait) Harfleri

Sıla harfleri; 'ا، اُنْ، اَنْ، ما، لا، مِنْ، ب' dir.⁸⁶² Kûfe ehli sıla, Basra ehli zait istilahını kullanmışlardır.⁸⁶³ Konuya altı istiṣhâd zikredilir:

﴿فِيمَا نَقُصُّهُمْ مِنْهَا﴾ "Verdikleri sağlam sözü bozmalarından..."⁸⁶⁴

﴿فِيمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ﴾ "Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın..."⁸⁶⁵

﴿قَالَ عَمَّا قَلِيلٍ لَيُصْبِحُنَّ نَادِمِينَ﴾ "Allah, "Yakın zamanda mutlaka pişman olacaklardır!" dedi."⁸⁶⁶

﴿إِنَّمَا الْأَجَلَيْنِ قَصِيْتُ فَلَا عُدْوَانَ عَلَيَّ﴾ "...İki süreden hangisini tamamlarsam bana bir husûmet yok..."⁸⁶⁷,

﴿وَإِذَا مَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ﴾ "Herhangi bir sûre indirildiğinde..."⁸⁶⁸

﴿فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقُّ مِثْلِ مَا أَنْتُمْ تَنْطِفُونَ﴾ "Göğün ve yerin Rabbine andolsun ki o (size vadolunanlar), sizin konuşmanız gibi gerçektir."⁸⁶⁹

⁸⁶⁰ Meryem, 19/21.

⁸⁶¹ el-Hârizmî, Tahmir, IV, s. 108- 109.

⁸⁶² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi 'l-Arabiyye, s. 317.

⁸⁶³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi 'l-Arabiyye, s. 318.

⁸⁶⁴ Nisâ, 4/155.

⁸⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/159.

⁸⁶⁶ Mü'minûn, 23/40.

⁸⁶⁷ Kasa, 28/28.

⁸⁶⁸ Tevbe, 97/124.

⁸⁶⁹ Zâriyât, 51/23.

- Zemahşerî, Sîbeveyh'e göre sıla harfî olan 'مِنْ' in özellikle umum üzere nefyi te'kid için geldiğini ifade eder.⁸⁷⁸ Konuya üç istişhâdda bulunur:

﴿أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ﴾ "...Bize ne müjdeleyici bir peygamber geldi, ne de bir uyarıcı" demeyesiniz diye,..."⁸⁷⁹

Âyette 'مِنْ' zaittir. Çünkü kasıt sadece 'بَشِيرٍ' ve sadece 'نَذِيرٍ' in nefyi değildir. Kasıt cinstir.

﴿يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتَ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ﴾ "O gün Cehenneme, "Doldun mu?" deriz. O da, "daha var mı?" der."⁸⁸⁰

Âyette istifham cümlesi 'هَلْ مِنْ مَزِيدٍ' de bulunan 'مِنْ' zaittir.

﴿هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾ "...Allah'tan başka size göklerden ve yerden rızık veren bir yaratıcı var mı?..."⁸⁸¹

Zikredilen son âyette de 'مِنْ' zaittir ve maksat 'هَلْ خَالِقٍ غَيْرِ اللَّهِ' dir.⁸⁸²

Sıla olan 'مِنْ' müekked olarak sıla (zait) olur. Zait olmasından maksat, cümleye dahil olmadan önceki manaya her hangi bir etkisinin olmamasıdır.

2.3.8. Tefsir Harfleri

Tefsir harfleri olan 'أَيْ' ve 'أَنَّ' harflerin kısımlarındandır.⁸⁸³ İstişhâd:

﴿وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا لِمِيقَاتِنَا﴾ "Mûsâ, kavminden, belirlediğimiz yere gitmek için yetmiş adam seçti."⁸⁸⁴

Müellif, istişhâdda hazfedilen harf-i ceri ifade etmek için 'أَيْ: وَاخْتَارَ مُوسَى مِنْ قَوْمِهِ' dendiğini, yani tefsirinin: 'وَاخْتَارَ مُوسَى مِنْ قَوْمِهِ' olduğunu ifade eder.⁸⁸⁵

⁸⁷⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 319.; bkz. Sibeveyh, *el-Kitab*, II, s. 315 ve IV, s. 225.

⁸⁷⁹ Mâide, 5/19.; Âyetin tamamı: ﴿يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ﴾ { "Ey kitap ehli! Peygamberlerin arası kesildiği bir sırada "Bize ne müjdeleyici bir peygamber geldi, ne de bir uyarıcı" demeyesiniz diye, işte size (hakikatı) açıklayan elçimiz (Muhammed) geldi..." }⁸⁷⁹

⁸⁸⁰ Kâf, 50/30.

⁸⁸¹ Fâtır, 35/3.

⁸⁸² İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, VIII, s. 137.; el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 119.

⁸⁸³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 319.

⁸⁸⁴ A'râf, 7/155.

- Mufessire olan ‘أُنْ’ sadece ‘قَوْلٌ’ manasında olan fiilden sonra gelir.⁸⁸⁶ ‘أُنْ’ in

‘أُنْ’ manasında tefsiriye olması için üç şart vardır:

1- ‘أُنْ’ in tefsir ettiği fiil ‘قَوْلٌ’ manasında olacak.

2- ‘أُنْ’ tefsir ettiği fiilin sılasından her hangi bir şeye bitişmemiş olacak. Şâyet bitişirse tefsir olmaktan çıkar ve fiilin cümlesinden olur.

3- ‘أُنْ’ in öncesi tam kelimeler olacak. Çünkü ‘أُنْ’ kendinden önceki kelamın mufessiridir.⁸⁸⁷

İstişhâd:

﴿وَإِنَّا نَحْنُ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنِ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلَىٰ آلِهَتِكُمْ﴾ "İçlerinden ileri gelenler, "Gidin, ilahlarınıza tapmaya devam edin..."⁸⁸⁸

Müellif, birinci istişhâdda ‘أُنْ’ in ‘أُنْ’ menziline olduğunu, çünkü âyette geçen ‘انْطَلَقَ’ kelimesinin ‘قَوْلٌ’ manası barındırdığını ifade eder.

﴿وَنَادَيْنَاهُ أَنِ يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ "Ona, şöyle seslendik: "Ey İbrahim!"⁸⁸⁹

Zikredilen istişhâd ise ‘نَادَيْنَاهُ’ kelimesinin ‘قَوْلٌ’ manası taşıdığını bu sebeple ‘أُنْ’ in mufessire olduğunu belirtir.⁸⁹⁰

2.3.9. Mastariyye Olan Mâ (ما) ve En (أَنْ) Harfleri

Mastariyye olan ‘مَا’ ve ‘أَنْ’ harflerin kısımlarındandır.⁸⁹¹ Mastariyye olan ‘مَا’, fiille beraber mastar mesafesindedir. Mâzî fiille mâziye, muzâri fiille hâl ve istikbal manasına delalet eder.⁸⁹² Müellif konuya üç istişhâd zikreder:

⁸⁸⁵ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 121.

⁸⁸⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 320.

⁸⁸⁷ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VIII, s. 142.

⁸⁸⁸ Sâd, 38/6.

⁸⁸⁹ Sâffât, 37/104.

⁸⁹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, V, s. 244.

⁸⁹¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 320.

⁸⁹² el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 125.

﴿وَصَافَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ﴾ "...yeryüzü bütün genişliğine rağmen size dar gelmişti..."⁸⁹³

Âyetinde 'ما' mastariyyedir. Takdiri: 'رَحْبَهَا - سَعَتَهَا' dir.⁸⁹⁴

﴿وَالسَّمَاءَ وَمَا بَيْنَهَا﴾ "Göğe ve onu bina edene andolsun,".⁸⁹⁵

Âyette 'ما', Mücahid (ö. 324/ 936) ve Taberi'ye (ö. 310/ 923) göre 'الذي' manasında ismi mevsûl. Katade, Müberred, Zeccac'a göre mastariyyedir. Zemahşerî, mastariyye olduğu görüşüne râzı değildir. Mevsûle olarak kabul eder.⁸⁹⁶ Mastariyye olan 'أَنْ' fiille beraber mastar mesafesindedir. Mâzi fiille istikbal manasına delalet eder. Hâl manası bulunmaz. Sadece müstakbelde amel eder.⁸⁹⁷

﴿فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا﴾ "Bunun üzerine kavminin cevabı ancak şöyle demek oldu..."⁸⁹⁸

Zikredilen âyette ise 'أَنْ' mastariyyedir. 'قَالَوا' ile mastar teviline girmiştir. 'كان'ın ism-i olarak ref mahallinde 'جَوَاب' mukaddem haberidir.⁸⁹⁹

- Zemahşerî, Araplardan bazılarının 'أَنْ' i 'ما' ya benzeterek 'أَنْ' den sonra gelen fiili ref yaptıklarını belirtir.⁹⁰⁰ İstîşhâd:

﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنِيمَ الرَّضَاعَةَ﴾ "Emzirmeyi tamamlamak isteyenler için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler."⁹⁰¹

Müellif, istîşhâdda 'أَنْ يُنِيمَ' kelimesinin 'أَنْ يُنِيمَ' şeklinde ref okunduğunu söyler.

Nahivciler bunu Mücahid'in kıraatine nispet etmişlerdir.

⁸⁹³ Tevbe, 9/25.

⁸⁹⁴ el-Halebî, *ed-Durru 'l-Mensur*, VI, s. 36.; el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 125.

⁸⁹⁵ Şems, 91/5.

⁸⁹⁶ el-Endelüsî, *Bahru 'l-Muhit*, VIII, s. 473.; ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV, s. 759.

⁸⁹⁷ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 126.

⁸⁹⁸ Neml, 27/56.; Âyetin tamamı: ﴿فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوا آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أَنَاسٌ يَبْغِضُونَ﴾ "Bunun üzerine kavminin cevabı ancak şöyle demek oldu: "Lût'un ailesini memleketinizden çıkarın. Çünkü onlar temiz kalmak isteyen insanlarmış(!)"⁸⁹⁸

⁸⁹⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi 'l-Arabiyye*, s. 321

⁹⁰⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi 'l-Arabiyye*, s. 321.

⁹⁰¹ Bakara, 2/233.

Ebu Hayyan'a göre, Arap keliminde şiiirde bazen 'أُ' den sonra fiilin ref' okunabildiğini, bu durumda; Basra ehline göre, nasibe 'أُ' mastariyye'ye hamledip ameli terk edilir.

Küfe ehline göre ise 'أُ' muhaffef olup nasibe konumunda bulunması şâzdir.⁹⁰²

2.3.10. Talep Harfleri

Talep (tahdîd) harfleri 'لَوْ، لَوْمَا، هَلَّا، أَلَّا' dir. Zemahşerî, bu harflerin; mâzi ve müstakbel fiile dahil olduklarını belirtir.⁹⁰³ Konu hakkında üç istişhâd zikredilir:

﴿ رَبِّ لَوْلاَ أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ ﴾ "Ey Rabbim! Beni yakın bir zamana kadar geciktirsen de..."⁹⁰⁴

Âyette tahdîd (talep) manasını içeren 'لَوْلاَ' harfî, müstakbel tevilinde olan mâzi 'أَخَّرْتَنِي' fiiline dahil olmuştur.

﴿ لَوْ مَا تَأْتِينَا بِالْمَلَائِكَةِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ﴾ "Eğer doğru söyleyenlerden isen bize melekleri getirsene!"⁹⁰⁵

Âyette 'لَوْ مَا' tahdîd yani meleklerin gelmesini talep manasındadır.⁹⁰⁶

﴿ فَلَوْلَا إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ تَرْجِعُونَهَا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴾ "Eğer hesaba çekilmeyecekseniz ve doğru söyleyenler iseniz, onu geri döndürsenize!"⁹⁰⁷

Son âyette de 'لَوْلَا' harfî, tahdîd manasındadır. Zira 'تَرْجِعُونَهَا' buna işaret etmektedir.

⁹⁰² el-Endelüsî, *Bahru 'l-Muhit*, II, 223.

⁹⁰³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi 'l-Arabiyye*, s. 321- 322.

⁹⁰⁴ Münâfikûn, 63/10.; Âyetin tamamı: ﴿ وَأَنْفِقُوا مِنْ مَا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيُغْوَلَ رَبِّ لَوْلاَ أَخَّرْتَنِي إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ ﴾ "Herhangi birinize ölüm gelip de, "Ey Rabbim! Beni yakın bir zamana kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam!" demeden önce, size rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayın."

⁹⁰⁵ Hicr, 15/7.

⁹⁰⁶ İbn Ya'îş, *Şerhu 'l-Mufasssal*, VIII, s. 144.

⁹⁰⁷ Vâkıa, 56/86-87.

2.3.11. İstifham Harfleri

Harflerin kısımlarından olan istifham harfleri ‘هَلْ، أ، هَلْ’dir. Hemze (إِ) kullanım açısından ‘هَلْ’den daha geneldir.

Müellif, hemze’nin atıf harfleri olan ‘و، ف، ثُمَّ’ den önce gelebildiğini, ‘هَلْ’in bu konumda kullanılmadığını ifade eder.⁹⁰⁸ İstişhâd:

﴿أَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ "Onlar ne zaman bir antlaşma yaptılarsa içlerinden bir takımı o antlaşmayı bozmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmez."⁹⁰⁹ Âyet hemzenin ‘و’ ile kullanımına,

﴿أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّهِ﴾ "Rabbinden gelmiş açık bir delile dayanan kimse (hiç ötekiler gibi olur mu)?..."⁹¹⁰ Âyet hemzenin ‘ف’ ile kullanımına,

﴿أَنْتُمْ إِذَا مَا وَقَعَ أَمْنٌ بِهِ﴾ "(Onlara) "Azap gerçekleşikten sonra mı ona iman ettiniz?... (denilecek)."⁹¹¹ Âyeti de hemzenin ‘ثُمَّ’ ile gelmesine istişhâd olarak zikredilir.⁹¹²

2.3.12. Şart Harfleri

Şart harfî olan ‘لَوْ، إِنْ’ harfleri, harflerin kısımlarındandır. Sîbeveyh, ‘إِنْ، إِذَا’yı zikredip ‘لَوْ’ harfini zikretmemiştir. Çünkü ‘لَوْ’ geçmiş zaman ifade eder, şart sadece müstakbel olur görüşündedir.⁹¹³ Bu harfler iki cümle üzerine dahil olup birincisini şart, ikincisini ceza (cevap) yaparlar. Harfî şart olan ‘إِنْ’in dahil olduğu fiil mâzî olsada müstakbel yapar. ‘لَوْ’ ise müstakbel olsa da fiili mazi yapar. Ferra, ‘لَوْ’in ‘إِنْ’ gibi istikbal için kullanıldığını iddia eder.⁹¹⁴ İstişhâd:

⁹⁰⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 325.

⁹⁰⁹ Bâkâra, 2/100.

⁹¹⁰ Hûd, 11/17.

⁹¹¹ Yûnus, 10/51.

⁹¹² İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VIII, s. 151.

⁹¹³ İbn Ya‘îş, *Şerhu’l-Mufasssal*, VIII, s. 155.

⁹¹⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 326- 327.

﴿لَوْ يُطِيعُكُمْ فِي كَثِيرٍ مِّنَ الْأَمْرِ لَعَنِتُّمْ﴾ " Eğer o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz..."⁹¹⁵

Âyet 'لَوْ' in muzâri fiilden önce gelip mâzi manasına çevirmesine istişhâd edilir. İstişhâdda 'لَوْ' den sonra muzâri 'يُطِيعُكُمْ' fiili gelmiştir mâzi manasındadır. Takdri: 'لَوْ' 'أَطَاعَكُمْ' dir.⁹¹⁶

- Şâyet cezâ; emir, nehiy, sarih mâzi veya mübtedâ-haber olursa 'fâ'nın gelmesi vaciptir.

Zemahşerî, fâ'nın yerine izâ'nın ikâme edilebildiğini belirtir.⁹¹⁷ İstişhâd:

﴿وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ﴾ "...Eğer kendi işledikleri şeyler sebebiyle başlarına bir kötülük gelirse, bir de bakarsın ki ümitsizliğe düşerler."⁹¹⁸

Fücâiye izâsı şartın cevabında kullanılır. İstişhâdda 'إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ' cümlesi, isim cümlesi olduğundan başına izâ'nın gelmesi câizdir. Çünkü müellif, şartın cevabında olan isim cümlesinde fâ'nın yerine izâ'nın ikame edildiğini ifade eder.⁹¹⁹

- Te'kid için 'ما' e 'إِنْ' eklenir.⁹²⁰ İstişhâd:

﴿فَإِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَن تَبَعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ "...Taraftımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de kim ona uyar, onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir" dedik."⁹²¹

- Şart harfi olan 'لَوْ', 'إِنْ', harflerinden sonra fiil gelir. Ayrıca 'لَوْ' den sonra gelen 'أَنَّ'nin haberinin fiil olması gerekir.⁹²²

İbni Ya'îşe göre, şart ancak fiillerle beraber gelir. Çünkü başka bir şeyin varlığı şartın varlığıyla ilişkilendirilir. İsimiler sabit ve mevcuttur. Bir şeyin varlığını isme

⁹¹⁵ Hucurât, 49/7.

⁹¹⁶ İbn Ya'îş, Şerhu'l-Mufasssal, VIII, s. 156.

⁹¹⁷ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 327- 328.

⁹¹⁸ Rûm, 30/36.

⁹¹⁹ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 328.

⁹²⁰ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 328.

⁹²¹ Bakara, 2/38.

⁹²² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 329.

bağlamak uygun değildir. Bundan dolayı harfî şart sadece fiille gelir. Şart cümlesinde ismin fiilden önce gelmesi uygun görülmemiştir.⁹²³

Zemahşerî, konuya üç istişhâd zikreder:

﴿قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي﴾ "De ki: "Eğer siz Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, ...".⁹²⁴

Âyette 'لَوْ' in hakkı fiile dahil olmasıdır. Takdiri: 'لَوْ تَمْلِكُونَ' dir. Tefsir koşuluyla 'تَمْلِكُ' gizlenmiştir ve zamir-i merfû' muttasıl 'و', zamir-i munfasıl 'أَنْتُمْ' e çevrilmiştir. 'أَنْتُمْ' gizli olan fiilin fâilidir.⁹²⁵

﴿إِنْ أَمْرُؤَا هَٰذَا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ﴾ "...Çocuğu olmayan bir kişi ölür de kız kardeşi bulunursa bıraktığı malın yarısı onundur..."⁹²⁶

Âyette de 'أَمْرُؤَا' zâhir olan 'هَلَكَ' fiilinin tefsir ettiği gizli fiille merfû' olmuştur. Takdiri: 'إِنْ هَلَكَ أَمْرُؤَا' dur.⁹²⁷

﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَبَتُّبًا﴾ "...Eğer kendilerine verilen öğütleri tutsalardı, elbette haklarında hem daha hayırlı, hem de (imanlarını) daha çok pekiştirici olurdu."⁹²⁸

Bu istişhâd 'لَوْ' den sonra 'أَنَّ' gelip haberinin fiil olmasına delildir. Harfî şart olan 'لَوْ' den sonra 'أَنَّ' gelmiş ve haberi fiil ('فَعَلُوا') cümlesidir.

- 'لَوْ' bazen temenni manasında gelir. Bu durumda ceza; isti'nafiyye veya atıf olarak ref' ve fâ'dan sonra vucûben gizli 'أَنَّ' ile nasb olmak üzere iki şekilde okunur.⁹²⁹ İstişhâd:

⁹²³ İbn Ya'îş, Şerhu'l-Mufasssal, IX, s. 9.

⁹²⁴ İsrâ, 17/100.; Âyetin tamamı: {قُلْ لَوْ أَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَائِنَ رَحْمَةِ رَبِّي إِذَا لَا أَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْإِنْفَاقِ وَكَانَ الْإِنْسَانُ قَتُورًا} "De ki: "Eğer siz Rabbimin rahmet hazinelerine sahip olsaydınız, o zaman da tükenir korkusuyla cimrilik ederdiniz. Zaten insan çok cimridir.""

⁹²⁵ ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, III, s. 555.

⁹²⁶ Nisâ, 4/176.

⁹²⁷ ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, II, s. 187.

⁹²⁸ Nisâ, 4/66.

﴿وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ﴾ "İstediler ki, yumuşak davranasın, böylece onlar da yumuşak davransınlar."⁹³⁰

Âyette, 'فَيُدْهِنُونَ' mahzûf bir mübtedânın haberi olarak merfû' okunmuştur. Müellif, bazı mushaflarda temenni manasında olan 'لَوْ'ın cevabında, 'ف' dan sonra gizli 'نُ' ile mansûb olarak 'فَيُدْهِنُوا' şeklinde de okunduğun belirtir.⁹³¹

- Zemahşerî'ye göre 'إِذْنٌ', cezâ ve cevap harfidir. Ancak 'إِذْنٌ' öncesi müteaddi olmayan müstakbel fiilde amel eder. Fiilin hâl mansında olması, mübtedâyâ, şarta veya kaseme dayanması durumunda amel etmez. fâ veya vâv ile fiili arasında bulunursa fiilde iki durum (nasb ve ref') vardır.⁹³²

'Vâv' ile fiili arasında bulunan 'إِذْنٌ' için istişhâd:

﴿وَإِذَا لَا يَلْبَثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ "... Bunu yapabilselerdi senin ardından orada pek az kalırlardı."⁹³³

İbni Ya'îş de, 'إِذْنٌ' harfinin fiili muzâri nasb eden harflerden olup, cevap ve ceza manasında olduğunu ifade eder. Amel etmesi için dört şart zikreder: a- Cevap veya cevap takdirinde olacak, b- Öncesi ile sonrasını bağlamayacak, c- Mamûlû ile arasına kasemden başka fâsıla girmeyecek ve kendinden sonra gelen fiil müstakbel olacak.⁹³⁴

Şâyet 'إِذْنٌ', 'Fâ' ve 'vâv' ile fiili arasında bulunursa fiilde iki durum (nasb ve ref') ortaya çıkar. İstişhâd edilen 'وَإِذَا لَا يَلْبَثُونَ' cümlesinde 'إِذْنٌ' 'vâv' ile fiili arasında

⁹²⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 329.

⁹³⁰ Kalem, 68/9.

⁹³¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IX, s. 11.

⁹³² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 329- 330.

⁹³³ İsrâ, 17/76.; âyetin tamamı: ﴿وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفْرِزُونَكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذَا لَا يَلْبَثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ "Seni o yerden (Mekke'den) sürüp çıkarmak için neredeyse seni sıkıştıracaklardı. Bunu yapabilselerdi senin ardından orada pek az kalırlardı."

⁹³⁴ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IX, s. 13- 14.

bulunmaktadır. Müellif, ref' durumunda 'vâv' harfî atıftır. Ancak 'إِذْ' amel edip 'لَا يَلْبَثُوا' şeklinde nasb halinde okunduğunda (Übey kıraati) 'vâv' harfî isti'nafiyyedir.⁹³⁵

2.3.13. Red' Harfi

Red' harfi olan 'كَأَنَّ' harflerin kısımlarındandır. Sibeveyh'e göre 'كَأَنَّ' red' (caydırıcılık) ve zecr (engelleme, azar) manasında, Zeccâc'a göre ise red' ve tembih manasındadır.⁹³⁶ İstişhâd:

﴿وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَيْهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ كَلَّا بَلْ لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ﴾ "Ama onu deneyip rızkını daraltınca da, "Rabbim beni aşağıladı" der. Hayır, hayır! Yetime ikram etmiyorsunuz."⁹³⁷

Ebu Hâtim (ö. 327/ 938), 'كَأَنَّ'nın kur'ân'da iki şekilde geldiğini söyler: Birincisi ele aldığımız 'كَأَنَّ' manasında yani red', ikincisi ise kendisiyle kelama başlanan tembih harfi olarak.⁹³⁸

Müellif, Allah c.c.'nün 'رَبِّي أَهَانَنِ' cümlesinden sonra red' manasında 'كَأَنَّ' dediğini istiştîşhad olarak zikreder. Takdiri: 'لَيْسَ الْأَمْرُ كَذَلِكَ' dir.⁹³⁹

2.3.14. Lâm Harfi

Lâm harfleri: Lâm-ı tarif, kasemin cevabında bulunan lâm, lâm-ı mûvettie, 'لَوْ' ve 'لَوْلَا'nın cevabındaki lâm, ibtida lâmı, muhafefe 'أَنْ' ile nahiye 'أَنْ'ı ayıran lâmdır.⁹⁴⁰ Zemahşerî, 'لَوْ' ve 'لَوْلَا'nın cevabındaki lâm hakkında beş farklı istiştîşhâdda bulunur:⁹⁴¹

⁹³⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 541.

⁹³⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 331- 332.

⁹³⁷ Fecr, 89/16-17.

⁹³⁸ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 163.

⁹³⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 332.

⁹⁴⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 332.

⁹⁴¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 334.

﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu. Demek ki, Arş'ın Rabbi Allah onların nitelemelerinden uzaktır, yücedir."⁹⁴²

﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ إِلَّا قَلِيلًا﴾ "...Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı, pek azınız hariç, muhakkak şeytana uyardınız."⁹⁴³

Âyetler 'لو' ve 'لولا'nın cevabında lâmin dahil olmasına;

﴿لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ أُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ﴾ "Dileseydik onu acı bir su yapardık. O halde şükretseydiniz ya!.." ⁹⁴⁴

Âyet, 'لو'ın cevabında lâmin hazfedilmesine,

﴿وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ أَوْ قُطِعَتْ بِهِ الْأَرْضُ أَوْ كُفِّرَتْ بِهِ الْمَوْتَى﴾ "Kendisiyle dağların yürütüleceği veya yeryüzünün parçalanacağı, ya da ölülerin konuşturulacağı bir Kur'an olacak olsaydı (o yine bu kitap olurdu)..." ⁹⁴⁵

﴿قَالَ لَوْ أَنَّ لِي بِكُمْ قُوَّةً أَوْ آوِي إِلَىٰ رُكْنٍ شَدِيدٍ﴾ "(Lût da:) "Keşke size karşı (koyacak) bir gücüm olsaydı, ya da sağlam bir desteğe dayanabilseydim" dedi." ⁹⁴⁶

Dördüncü ve beşinci istişhâdlar ise cevabın (لما آمنوا - لم آمنوا) hazfedilmesine istişhâd olarak zikredilir. ⁹⁴⁷

- Emir lâm-ı meksûr olup vâv ve atıf fâ'sından sona sakin olması câizdir. ⁹⁴⁸

İstişhâd:

﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾ "...O halde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler." ⁹⁴⁹

⁹⁴² Enbiyâ, 21/22.

⁹⁴³ Nisâ, 4/83.

⁹⁴⁴ Vâkıa, 56/70.

⁹⁴⁵ Ra'd, 13/31.

⁹⁴⁶ Hûd, 11/80.

⁹⁴⁷ el-Hârizmî, Tahmir, IV, s. 169-170.

⁹⁴⁸ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 334.

⁹⁴⁹ Bakara, 2/286.

İstişhadda emir lâm-ı, atıf olan ‘ف’ ve ‘و’ dan sonra sâkin olarak gelmiştir.

- İbtida lâm-ı, meftuh lâmdır. Sadece isme ve fiili muzâriye dahil olur. Faydası cümlelerin muhtevasını te’kid’dir.⁹⁵⁰

İbn Ya’iş, lâmlar içerisinde en çok kullanılanın lâm-ı ibtida olduğunu, manasının te’kid olup cümlelerin manasını güçlendirerek şüpheyi ortadan kaldırdığını söyler.⁹⁵¹ İstişhâd:

﴿لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً فِي صُدُورِهِمْ مِنَ اللَّهِ﴾ "Onların kalplerinde size karşı duydukları korku, Allah'a karşı duydukları korkudan daha baskındır..."⁹⁵²

Âyette “لَأَنْتُمْ أَشَدُّ رَهْبَةً” lâm isme dahil olmuştur.

﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾ "...Şüphesiz Rabbin, ayrılığa düşmekte oldukları şeyler konusunda kıyamet günü aralarında hüküm verecektir."⁹⁵³

Zikredilen âyette fiile dahil olmuştur.

- Zemahşerî’nin istişhâdda bulunduğu lâmlardan bir diğeri de muhaffef olan ‘إِنْ’ ile nafiye olan ‘إِنْ’i birbirinden ayırmak için muhaffef olan ‘إِنْ’in haberine dahil olan lâm-ı fârika’dır.⁹⁵⁴

‘إِنْ’ hafifletildiği zaman nafiye olan ‘إِنْ’ ile iltibas olmaması için haberine lâm-ı farika gerekir. Nahivciler ‘Fasıl lâm-ı’ diye de isimlendirmişlerdir. İstişhad:

﴿إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ﴾ "Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde koruyucu bulunmasın."⁹⁵⁵

⁹⁵⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 334.

⁹⁵¹ İbn Ya’iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IX, s. 25.

⁹⁵² Haşr, 59/13.

⁹⁵³ Nahl, 16/124.

⁹⁵⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 335.

⁹⁵⁵ Târık, 86/4.

Âyette 'لَمَّا عَلَيَّهَا حَافِظٌ' cümlesinde 'لَمَّا'daki mîmi şeddeli okuyanlara göre 'إِنْ' nafiye, 'لَمَّا' şeklinde şeddesiz okuyanlara göre 'mâ' sıla olup hafifletilmiştir. Zemahşerî ikincisini tercih eder.⁹⁵⁶

﴿وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ﴾ "...Biz onların okumalarından habersiz idik..."⁹⁵⁷

Âyett geçen 'إِنْ', 'إِنْ'den hafifletilmiş 'إِنْ' dir. İsmi gizli olup haber olan 'لَغَافِلِينَ' kelimesine lââm-ı fârika dahil olmuştur.

2.3.15. Tenvîn

Tenvîn harflerin kısımlarındandır. Tenvîn'i temekkûn, marife ve nekreyi ayıran tenvîn, muzâfun ileyhten bedel olan tenvîn, tenvîn-i terennûm ve tenvîn-i ğâl-i olarak beş tanedir.⁹⁵⁸

Tenvîn sürekli sakın olmakla beraber, sonrasında sakın bir harf geldiğinde kesre veya zamme yapılır. Bazen de tenvîn hazfedilebilir.⁹⁵⁹ İstişhâd:

﴿وَعَذَابٌ أَرْكَضٌ بِرَجُلِكَ﴾⁹⁶⁰ Müellif, istişhâdda tenvînin 'وَعَذَابٌ أَرْكَضٌ' şeklinde kesreli hemde 'وَعَذَابٌ أَرْكَضٌ' şeklinde zammeli okunabildiğini belirtir.

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ﴾ "De ki: "O, Allah'tır, bir tektir. Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır, o, hiçbir şeye muhtaç değildir.)"⁹⁶¹

Zikredilen âyetlerde ise tenvînin, tahfîf için veya iki sakının bir araya gelmesinden kaçınmak için, hazfedilerek 'قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ' şeklinde okunduğunu belirtir.⁹⁶²

⁹⁵⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI, s. 352.

⁹⁵⁷ En'âm, 6/156.; Âyetin tamamı: {إِنْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَنْزَلَ الْكِتَابُ عَلَيَّ طَائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا وَإِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ} "Kitap, yalnız bizden önceki iki topluluğa (yahudilere ve hristiyanlara) indirildi. Biz onların okumalarından habersiz idik" demeyesiniz."

⁹⁵⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 336.

⁹⁵⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 337.

⁹⁶⁰ Sâd, 38/41-42.; Âyetlerin tamamı: {وَأَذْكُرْ عَبْدًا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَيْنَ مَسْنِي الشَّيْطَانُ يُنْصَبُ وَعَذَابٌ أَرْكَضٌ بِرَجُلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ} (Ey Muhammed!) Kulumuz Eyyub'u da an. Hani o, Rabbine, "Şeytan bana bir yorgunluk ve azap dokundurdu" diye seslenmişti. Biz de ona, "Ayağını yere vur! İşte yıkanacak ve içecek soğuk bir su" dedik."

⁹⁶¹ İhlas, 112/1-2.

2.3.16. Te'kid Nûnu

Te'kid nûnu harflerdendir. Hafife (ُ) ve sakîle (ّ) olmak üzere iki kısımdır. Sadece istikbal manasında olan fiillere dahil olurlar. Şeddesiz nûn (muhaaffef), tesniye ve cemî müennes hariç, şeddeli nûnun (müsakkal) dahil olduğu bütün yerlerde gelir.⁹⁶³

Müellife göre, te'kid nûnu ile; mâzi, hâl ve talep manasında olmayan fiil te'kid edilmez. Te'kid nûnu talep ifade etmeyen haber üzerine dahil olmaz. Ancak 'إِمَّا تَفْعَلْنَ' cümlesinde olduğu gibi müekked ceza kastedildiği zaman müstena.⁹⁶⁴ İstişhâd:

﴿فَإِمَّا تَرَيَنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا﴾ " İnsanlardan birini görecekt olursan, "Şüphesiz ben Rahmân'a susmayı adadım..." de."⁹⁶⁵

﴿فَإِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَإِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ﴾ "Ya biz seni (bu dünyadan) alır götürürüz de, onlardan intikam alırız."⁹⁶⁶

'إِمَّا تَفْعَلْنَ' cümlesinde 'ما' ceza manasını te'kid için gelmiştir.⁹⁶⁷ İstişhâd âyetlerinde 'ما' sebebiyle 'تَرَيَنَّ' ve 'نَذْهَبَنَّ' fiillerine te'kid nûnu gelmiştir.

İbni Ya'îş, istişhâdlarda zikredilen 'ما'nın, te'kid olma cihetiyle 'لَتَفْعَلَنَّ' fiiindeki lâma benzetildiği ve te'kid nûnu getirildiğini ifade eder.⁹⁶⁸

2.3.17. Hâ-i Sekte

Hâ-i sekte harflerden olup, vakıf haline âit bir durumdur. Harekesi i'râb olmayan her harekelide (vb.), hâ ile vakıf yapmak câizdir.⁹⁶⁹ İstişhâd:

﴿مَا أَعْنَى عَنِّي مَالِيَّةٌ هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيَّةٌ﴾ "Malım bana hiçbir yarar sağlamadı. Saltanatım da yok olup gitti."⁹⁷⁰

⁹⁶² el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 180.

⁹⁶³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 337- 338.

⁹⁶⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 338.

⁹⁶⁵ Meryem, 19/26.

⁹⁶⁶ Zuhurf, 43/41.

⁹⁶⁷ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 186.

⁹⁶⁸ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IX, s. 41.

⁹⁶⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 338.

Hâ-i sekte vakıf halinde, harekenin beyanı için (مَالِيَّة) veya kelimededen hazfedilen şeyden bedel olarak (فِي) ziyade edilir.⁹⁷¹ Müellif, istişhâd olarak zikredilen âyetlerde, vakıf halinde harekenin beyanı için ‘مَالِيَّة’ ve ‘سُلْطَانِيَّة’ şeklinde hâ-i sektenin ziyade edildiğini ifade eder.

⁹⁷⁰ Hâkka, 69/28- 29.

⁹⁷¹ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, 191.

2.4. MÜŞTEREKLER

Müşterekler; imâle, vakıf, hemzenin hazfı, iki sakinin karşılaşması ve bu üç kısım içerisinde benzerlik gösterenlerdir.⁹⁷² Müellif, bu kısımda zikredilen sıralama doğrultusunda müşterekleri ele almış, bizde bu sıralamaya dikkat ederek istişhâd edilen konuları ve âyetleri ele alacağız.

2.4.1. İmâle

İmâle; müştereklerin kısımlarından olup, isim ve fiilde ortaktır. İmâle; seslerin benzeşmesi için elif ile kesreye doğru meyletmektir. Bunun sebebi, elifin kesre ile yâ'ya yakınlığının bulunması veya elifin kesre veya yâ'dan munkalib olmasıdır.⁹⁷³

Müellif, imâleyle bu girişi yaptıktan sonra, meksûr olmayan râ, elif ile beraber getirildiği zaman öncesi sonrası farketmez imâlenin engellendiğini, fakat meksûr râ ile geldiği zaman imâle yapıldığını belirtir.⁹⁷⁴ İstişhâd:

﴿وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِانِيَّةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَأَكْوَابٍ كَانَتْ فَوَارِيرًا﴾ "Etraflarında gümüş kaplar, şeffaf kadehler dolaştırılır."⁹⁷⁵

Müellife göre, istişhâdda geçen 'فَوَارِيرًا' kelimesinde imâle vardır. Çünkü râ'dan sonra kesre mevcuttur.⁹⁷⁶

- Zemahşerî, 'وَضُحِّيهَا' ⁹⁷⁷ وَالشَّمْسِ وَضُحِّيهَا' âyetinde 'وَضُحِّيهَا' kelimesinde elif, vâv'dan munkalib olmasına rağmen 'جَلَّالَهَا' ⁹⁷⁸ ve 'يَعْنَاهَا' ⁹⁷⁹ kelimelerine benzerliğinden dolayı imâle yapıldığını söyler.⁹⁸⁰

⁹⁷² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 345.

⁹⁷³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 345-346.; Bkz. Doğan Fırıncı, "İmâle kurallarını İnşasında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, S. 40, ss. 147-166

⁹⁷⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 349.

⁹⁷⁵ İnsân, 76/15.

⁹⁷⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 349.

⁹⁷⁷ Şems, 91/1.

⁹⁷⁸ Şems, 91/3.

⁹⁷⁹ Şems, 91/4.

⁹⁸⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 350.

2.4.2. Vakıf

Müştereklerden olan vakıf; isim, fil ve harflerde ortaktır. Vakfın; sarîh sakın, işmâm (sükünden sonra duddakları yummak), revm (Harekeyi işaret etmek) ve taz'if (şedde) olmak üzere üç lügatı vardır.⁹⁸¹

- Müellife göre her vâv ve yâ, ancak fâsıla (bölüm) ve kâfiye durumunda hazfedilir.⁹⁸² İstişâd:

﴿عَالَمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَبِيرُ الْمُتَعَالِ﴾ "O, gaybı da, görülen âlemi de bilendir. Çok büyüktür, çok yücedir."⁹⁸³

Âyette geçen 'الْمُتَعَالِ' kelimesinde İbni Kesir ve Ebu 'Amr vakıf ve vasıl durumunda yâ'yı ispat etmişlerdir. Diğer kurrallar mutlak olarak hazfetmişlerdir. Hattı mushafta da bu şekilde resmedilmiştir.⁹⁸⁴

﴿وَيَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ﴾ "Ey kavmim! Gerçekten sizin için, o bağrışıp çağırışma gününden, arkanıza dönüp kaçacağınız günden korkuyorum."⁹⁸⁵

﴿وَاللَّيْلِ إِذَا يَسْرِ﴾ "Geçip giden geceye andolsun (ki, müşrikler azaba uğrayacaklardır)."⁹⁸⁶

İkinci ve üçüncü istişâd âyetlerinde geçen 'التَّنَادِ' ve 'يَسْرِ' kelimelerinde de bu kuraldan dolayı 'ya' hazfedilmiştir.

İsim ya tenvînli ya da tenvînsiz olur. İki durumda da vâv ve yâ'nın hazfî câizken, tenvînlide hazif, tenvînsizde ispat daha uygundur da denmiştir.⁹⁸⁷

- Zemahşerî, zaruret durumuna has olmaksızın bazen vaslın vakıf yerine kullanıldığını belirtir.⁹⁸⁸ İstişâd:

﴿لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي﴾ "Fakat O Allah benim Rabbimdir..."⁹⁸⁹

⁹⁸¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 351.

⁹⁸² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 354.

⁹⁸³ Ra'd, 13/9.

⁹⁸⁴ el-Halebî, *ed-Durru'l-Mensur*, VII, s. 23.

⁹⁸⁵ Mü'min, 40/32.

⁹⁸⁶ Fecr, 89/4.

⁹⁸⁷ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 233.

⁹⁸⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 356.

İstişhâd edilen âyette, 'لَكِنَّا' aslında 'لَكِنْ أْنَا' olup 'أْنَا'nin hemzesi hazfedilip harekesi 'لَكِنْ'in nûnuna verilmiştir. İki nûnun bir araya gelmesiyle idgam meydana gelmiştir. İbni 'Amir 'أْنَا'nin elifini vakıf ve vasılda ispat ederek okumuştur. Hazfedilen eliften bedel elifin bulunması güzel görülmüştür. Diğer kurralar sadece vakıf halinde ispat ederler. Ebu 'Amr 'لَكِنَّه' şeklinde 'hâ' ile vakıf yapmıştır. Ubey b. Ka'b aslı üzerine 'لَكِنْ أْنَا' şeklinde okumuştur.⁹⁹⁰

- Zemahşerî, mütemekkin olmayan (mebnî olan) larda vakıf halinde; elifli 'أْنَا' şeklinde, hâ ile 'أَنَّهُ' şeklinde, sukûn ile 'هُوَ' şeklinde, 'hâ' bitiştirerek 'هُوَ' şeklinde denilebildiğini ifade eder.⁹⁹¹ Konu hakkında iki istişhâd zikredilir:

❁ رَبِّي أَكْرَمَنِي ❁ "... Rabbim bana ikram etti..."⁹⁹²

❁ رَبِّي أَهَانَنِي ❁ "...Rabbim beni aşağıladı..."⁹⁹³

Müellif, zikredilen âyetlerin Ebu 'Amr kıraatine göre 'أَكْرَمَنِي' ve 'أَهَانَنِي' şeklinde sukûn ile okunduğunu belirterek delil getirir.⁹⁹⁴

- Muhaffef olan nûn vakıf halinde elif'e çevrilir.⁹⁹⁵ İstişhâd:

❁ كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ ۖ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ ❁ "Hayır! Andolsun, eğer vazgeçmezse, muhakkak onu perçeminden; o yalancı, günahkâr perçeminden yakalarız."⁹⁹⁶

Müellif, âyette 'لَنَسْفَعًا' kelimesinde muhaffef olan nûnun elife çevrilerek 'لَنَسْفَعًا' şeklinde okunduğunu ifade eder.⁹⁹⁷

⁹⁸⁹ Kehf, 18/38.

⁹⁹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III, s. 587; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IX, s. 83.

⁹⁹¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 356- 357.

⁹⁹² Fecr, 89/15.; Âyetin tamamı: { فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَيْنَاهُ رَبُّهُ فَآكَرَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِي } "İnsan ise; Rabbi onu deneyip de kendisine ikramda bulunduğunda, ona bol bol nimetler verdiğinde, "Rabbim bana ikram etti" der."

⁹⁹³ Fecr, 89/16.; Âyetin tamamı: { وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَيْنَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِي } "Ama onu deneyip rızkını daraltınca da, "Rabbim beni aşağıladı" der."

⁹⁹⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 357.

⁹⁹⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 357.

⁹⁹⁶ Alak, 96/15.

2.4.3. Kasem

İsim ve fiilde ortak olan kasem, isim veya fiil cümlelerinde olumlu ya da olumsuz cümleyi te'kid eder.⁹⁹⁸

Müellife göre, 'وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَى' gibi yerlerde birinci vâv kasem, devamında gelenler atıf içindir.¹⁰⁰⁰ Şâyet devam eden âyetlerde gelen vâvlar kasem için olsa, her bir âyet ayrı olduğu için ayrı ayrı cevaba ihtiyaç duyardı.¹⁰⁰¹

2.4.4. Hemzenin Hazfi

Müştereklerden olan hemzenin hazfi, isim, fiil ve harflerde ortaktır. İbdâl (vurgunu ortadan kaldırıp yumuşattıktan sonra hemzenin; elif, vâv ve yâ'ya dönmesi), hazif (lafızdan düşürmek) ve beyne beyne (hemze ile harekesi - meftuh ise hemze ile elif arası...-arası) olmak üzere üç şekilde hemzede tahfif yapılır.¹⁰⁰²

- Zemahşerî, 'كُلْ - مُزْ - حُذْ' fiillerinde hemzenin kıyasa muhalif olarak hazfedildiğini, ikisinde (كُلْ- حُذْ) hazif lâzım olduğunu, üçüncüsünde (مُزْ) ise hazfedilmeden kullanımın olduğunu ifade eder.¹⁰⁰³ İstişhâd:

﴿وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا﴾ "Ailene namazı emret ve kendin de ona devam et..."¹⁰⁰⁴

Kural, bir fiilde fâ'ul fiili hemze olduğu zaman muzâride sakın olur. Emir yapıldığı zaman, iki hemzenin yan yana gelmesinden kaçınmak için; hemze-i vasıl esre ise sakın olan hemze yâ'ya (يَتِ), ötre ise vâv'a (أُوس) kalbedilir. Kullanımı çok olması sebebiyle 'كُلْ - مُزْ - حُذْ' fiilleri kıyas dışı gelmiş ve hemzeleri hazfedilmiştir.

Müellif, 'وَأْمُرْ أَهْلَكَ' âyetini istişhâd ederek 'مُزْ' fiilinin iki şekilde de kullanıldığını belirtir.¹⁰⁰⁵

⁹⁹⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 358.

⁹⁹⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 358.

⁹⁹⁹ Leyl, 92/1.

¹⁰⁰⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 362.

¹⁰⁰¹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IX, s. 106.

¹⁰⁰² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 363.

¹⁰⁰³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 365.

¹⁰⁰⁴ Tâhâ, 20/132.

- 'الْأَحْمَرُ' de hemze hafifletildiği zaman, hemzenin harekesi lââm-ı tarife nakledilir. Elif- lââmın elifi, 'أَحْمَرُ' şeklinde hazfedilerek (kıyasidir) ve 'أَحْمَرُ' şeklinde ispat ile okunabilir.¹⁰⁰⁶ İstişhâd:

﴿وَأَنَّهُ أَهْلَكَ عَادًا الْأُولَى﴾ "Şüphesiz O, önce gelen Âd kavmini helak etti."¹⁰⁰⁷

Müellif Ebu 'Amr'ın 'عَادًا لُّوْلَى' şeklindeki kıraatini elif-lâmın elifinin hazfedilmesine istişhâd olarak zikreder.¹⁰⁰⁸

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ﴾ "Ey iman edenler!"

*Kazandıklarınızın iyilerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan Allah yolunda harcayın...*¹⁰⁰⁹

Müellif bu istişhâdda ise hazifle 'مِنْ لَرُضِ' şeklinde okunduğunu belirtir.¹⁰¹⁰

- Bir kelimedede iki hemze yan yana geldiği zaman, ikinci hemzenin lîn harfine kalbedilmesi esastır. Küfeliler'in kıraatine göre 'أَيْمَّة' şeklinde okunmuştur. İki hemze iki farklı kelimedede yan yana gelirse tahfifi ve tahkiki câizdir.¹⁰¹¹ Müellif konu hakkında iki istişhâd zikreder:

﴿وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعْنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أَيْمَةَ الْكُفْرِ﴾ "Eğer

*antlaşmalarından sonra yeminlerini bozup dininize dil uzatırlarsa, küfrün ele başlarıyla savaşın...*¹⁰¹²

Âyet bir kelimedede iki hemzenin yan yana gelmesine istişhâddır. Müellif, Küfe ehli'nin bir kelimedede iki hemzenin yan yana geldiği halde ikincisinin lîn harflerine

¹⁰⁰⁵ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IX, s. 115.

¹⁰⁰⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 365.

¹⁰⁰⁷ Necm, 53/50.

¹⁰⁰⁸ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 278.

¹⁰⁰⁹ Bakara, 2/267.

¹⁰¹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 366.

¹⁰¹¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fi 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 366.

¹⁰¹² Tevbe, 9/12.

çevrilmeden isbât ile okuduğunu söyleyerek, âyette ‘أَيَّمَّة’ kelimesini ispat ile okudukların belirtir.¹⁰¹³

﴿فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا﴾ "...Muhakkak onun alametleri gelmiştir..."¹⁰¹⁴

Âyet iki ayrı kelimedede iki hemzenin yan yana gelmesine istişhâddır. Müellif istişhâdda, hemzeler ayrı ayrı kelimelerde olduğu için ikisinin ispatı ‘جَاءَ أَشْرَاطُهَا’ şeklinde ve birinin hazfi ‘جَا أَشْرَاطُهَا’ şeklinde okunduğunu belirtir. Hazifte; Ebu ‘Amr birincisinin, Halil ikincisinin, Hicaz ehli ise ikisinin de hazfini tercih eder.¹⁰¹⁵

2.4.5. İki Sâkinin Bir Araya Gelmesi

Bu kısım da; isim, fiil ve harfte ortaktır. İki sâkin harf kelimenin ortasında hadsiz (Had: birinci sâkin’in lîn harfî, ikinci harf’in ‘مُودٌ’ şeklinde idgamlı olması) birincisi med harfi olursa med hazfedilir. Med harfi olmasa harekelenir.¹⁰¹⁶ İstişhâd:

﴿قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا فِي اللَّهِ﴾ "Onlara de ki: "Allah hakkında mı bizimle tartışıp duruyorsunuz?..."¹⁰¹⁷

İstişhâdda ‘قُلْ أَتُحَاجُّونَنَا’ cümlesinde iki sâkinden biri med ‘ا’ harfi, ikincisi mudgamlı (şeddeli) ‘حُ’ olduğu için iki sâkiniin bir araya gelmesi mümkün olmuştur.

﴿إِلَهُ إِلَّا هُوَ﴾ "Elif Lâm Mîm. Allah, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayandır..."¹⁰¹⁸

İstişhâdda ‘إِلَهُ إِلَّا هُوَ’ cümlesinde sâkin olan ‘م’ med harfî olmadığı için harekelenmiştir.¹⁰¹⁹

﴿وَلَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ﴾ "...Aranızda iyilik yapmayı da unutmayın..."¹⁰²⁰

¹⁰¹³ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 283.

¹⁰¹⁴ Muhammed, 47/18.

¹⁰¹⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 366-367.

¹⁰¹⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 367- 368.

¹⁰¹⁷ Bakara, 2/139.

¹⁰¹⁸ Âl-i İmrân, 3/1-2.

¹⁰¹⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 369.; İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, IX, s. 124.

- Zemahşerî, 'دَائِبَةٌ' diyenlerin iki sâkinin bir araya gelmesinden kaçınmak için çabaladıklarını belirtir.¹⁰³⁰ Konuya iki istişhâd zikreder:

﴿صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ "... kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil."¹⁰³¹

﴿فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ﴾ "İşte o gün ne insana, ne cine günahı sorulmayacak."¹⁰³²

Müellif, Araplardan her durumda iki sâkinin bir araya gelmesini hoş görmeyenler olduğunu, bu sebepten dolayı istişhâd olan 'وَلَا الضَّالِّينَ' ve 'وَلَا جَانٌّ' cümlelerinin 'وَلَا الضَّالِّينَ' ve 'وَلَا جَانٌّ' şeklinde okunduğunu ifade eder.¹⁰³³

Mutezile mezhebinin ileri gelenlerinden Amr b. 'Ubeyd bu şekilde okumuştur.¹⁰³⁴

2.4.6. Kelime Başındaki Durumlar

Kelimenin başındaki durumlar da müşterek kısmından olup; isim, fiil ve harfte ortaktır. Çünkü her biriyle cümleye başlamak câizdir.¹⁰³⁵

Zemahşerî'ye göre, 'هُوَ, هِيَ' nin başına; vâv, fâ, ibtidâ lâm-ı, istifham hemzesi, emir lâm-ı bitiştiği zaman evveli sakin olur.¹⁰³⁶

'هُوَ, هِيَ' den önce gelen harf (Atıf harfî, te'kid lâm-ı vb.) ayrı olamadığı ve üzerine vakıf yapılamadığı zaman kelimenin aslı konumuna iner. Bu durumda sakin veya harekeli okumak mümkündür. İstişhâd:

﴿وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ﴾ "...Olur ki, bir şey sizin için hayırlı iken, siz onu hoş görmezsiniz."¹⁰³⁷

¹⁰³⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 370.

¹⁰³¹ Fatiha, 1/7

¹⁰³² Rahmân, 55/39.

¹⁰³³ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IX, s. 129.

¹⁰³⁴ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, IX, s. 130.

¹⁰³⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 371.

¹⁰³⁶ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 371.

¹⁰³⁷ Bakara, 2/216.

﴿ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُم مِّن بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً﴾ "Sonra bunun ardından kalpleriniz yine katılaştı, taş gibi; hatta daha katı oldu..."¹⁰³⁸

﴿إِنَّ هَذَا هُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ﴾ "Şüphesiz bu (İsa hakkındaki) gerçek kıssadır..."¹⁰³⁹

Müellif, zikredilen ilk üç istişhâdda zamirlerin 'هُوَ, فَهِيَ, وَهُوَ' şeklinde sakin okunduğunu zikreder.

﴿فَلْيَنْظُرْ آيُّهَا أَرْكَىٰ طَعَامًا فَلْيَأْتِكُم بِرِزْقٍ مِنْهُ﴾ "...hangisinin yiyeceği daha temiz ve lezzetli ise ondan size bir rızık getirsin..."¹⁰⁴⁰

﴿وَلْيُؤْفُوا نُذُورَهُمْ﴾ "...adaklarını yerine getirsinler..."¹⁰⁴¹

Dördüncü ve beşinci istişhâd, âyetlerinde ise emir lââm-ı aslen kesreli olup vâv ve fâ gelmesiyle sakin olmuştur.¹⁰⁴²

2.4.7. Kelime Başında İbdâl

İbdâl; üç kısımda (isim- fiil- harf) da bulunur.¹⁰⁴³ İstişhâd:

﴿فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ آخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ آخِيهِ﴾ "Bunun üzerine Yûsuf, kardeşinin yükünden önce onların yüklerini aramaya başladı..."¹⁰⁴⁴

Müellif, âyette 'وِعَاءِ' kelimesini Sa'd b. Cübeyr'in, vâvın hemzeye kalbiyle 'إِعَاءِ' şeklinde okuduğunu ifade ederek konuya istişhâd olarak zikreder.¹⁰⁴⁵

2.4.8. İllet Harfleri

İllet harfleri, müşteregin kısımlarındandır. İllet harfleri olan; elif, vâv, ve yâ üç kısımda (isim 'يُضْ' - fiil 'قَالَ' - harf 'لَا') da bulunur.¹⁰⁴⁶

¹⁰³⁸ Bakara, 2/74.

¹⁰³⁹ Âl-i İmrân, 3/62.

¹⁰⁴⁰ Kehf, 18/19.

¹⁰⁴¹ Hac, 22/29.; Âyetin tamamı: {ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلِيُؤْفُوا نُذُورَهُمْ وَلِيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ} "Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve Beyt-i Atik'i (Kâbe'yi) tavaf etsinler."¹⁰⁴¹

¹⁰⁴² İbn Ya'îş, Şerhu'l-Mufasssal, IX, s. 139- 140.

¹⁰⁴³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 378.

¹⁰⁴⁴ Yûsuf, 12/76.

¹⁰⁴⁵ ez-Zemahşerî, el-Keşşaf, III, s. 309.

¹⁰⁴⁶ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 392.

Mastarlar fiillerinin illet harfiyle illetlenir.¹⁰⁴⁷ İstişhâd:

﴿... دِينًا قِيَمًا﴾ "..."¹⁰⁴⁸ dosdoğru bir dine..."

İllet harfi ikinci harf ('Ayne'l-Fiil) olduğu zaman ya lafzı değiştirilir (i'lâl), ya hazfedilir, ya da olduğu hâl üzere bırakılır.¹⁰⁴⁹ İstişhâdda bulunan 'قِيَمًا' kelimesi mastardır (قيام، قياما). Müellif, aslı 'قِيَام' olan mastarda fiili gibi değişiklik (i'lâl) yapıldığını belirtir.¹⁰⁵⁰

- Mezîd isimler de fiilinin veznine uygun illetlenir. ('أقال' ism-i 'مقال' veznindedir. 'مقال' ismindeki mîm fiillere ziyade edilen zaitlerden değildir.)
'مَكْوَرَة، مَزِيد، مَرِيم، مَشْوَرَة' vb. şaz olarak gelir.¹⁰⁵¹

Şâz kullanıma istişhâd:

﴿وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِّنْ عِندِ اللَّهِ خَيْرٌ﴾ "Eğer onlar iman edip Allah'ın emirlerine karşı gelmekten sakınmış olsalardı, Allah katında kazanacakları sevap kendileri için daha hayırlı olacaktı..."¹⁰⁵²

Müellif, istişhâd olan 'لَمَثُوبَةٌ مِّنْ عِندِ اللَّهِ' cümlesinde Cumhur ulemâ'nın kullanımı 'لَمَثُوبَةٌ' şeklindedir. Katâde, Abdullah b. Büreyde 'لَمَثُوبَةٌ' şeklinde okumuşlardır¹⁰⁵³ diyerek şaz duruma farklı bir kıraati istişhâd eder.

- İllet harfleri lâmel fiilde olursa i'lâl veya hazif yapılır. Ya da olduğu hal üzere bırakılır.¹⁰⁵⁴

Zemahşerî, illet harfi lamel fiil konumunda olduğu zaman cezm halinde harekenin hazfi gibi hazfedildiğini belirtir.¹⁰⁵⁵ İstişhâd:

¹⁰⁴⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 401.

¹⁰⁴⁸ En'âm, 6/161.; Âyetin tamamı: {قُلْ إِنِّي هَدَيْتُ رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ خَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} "De ki: "Şüphesiz Rabbim beni doğru bir yola, dosdoğru bir dine, Hakk'a yönelen İbrahim'in dinine iletti. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi."

¹⁰⁴⁹ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, X, s. 64.

¹⁰⁵⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 401.

¹⁰⁵¹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 402.

¹⁰⁵² Bakara, 2/103.

¹⁰⁵³ el-Endelüsî, *Bahru'l-Muhîd*, I, s. 504.

¹⁰⁵⁴ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 407.

﴿مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ﴾ "...kim kötülükten sakınır ve sabrederse..."¹⁰⁵⁶

İstişhâdda 'يَتَّقِ' fiili illet harfinin hazfiyle meczûmdur. Müellif, bazı rivayetlerde İbn Kesir'in 'يَتَّقِي' şeklinde ispatla okuduğunu belirtir.¹⁰⁵⁷ Ayrıca Mücâhid'in Kumbûl'den (ö. 291/ 904) rivayetle 'يَتَّقِي' fiilinin, yânın hazfiyle meczûm olduğunu, sonundaki yânın işba' için geldiğini söylediğini dile getirir.¹⁰⁵⁸

- 'حَيِّ' ve 'عَيِّ' gibiler bazen 'بَقِي' ve 'فَيِّ' konumuna getirilir ve i'âl yapılmaz (Kıyas, birinci yâ'nın ikincisine idgam edilmesidir).

Zemahşerî, Arapların çoğunun idgam ettiklerini ifade ederek ﴿وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيٍّ عَنْ﴾¹⁰⁵⁹ âyetini istişhâd eder.¹⁰⁶⁰ "...yaşayan da açık bir delille yaşasın..."¹⁰⁵⁹

İstişhâdda 'حَيِّ' fiili idgamlı olarak 'حَيِّ' şeklinde kullanılmıştır.¹⁰⁶¹

2.4.9. İdgam

İdgam; aynı cinsten iki harfin dile ağır gelmesi sebebiyle telaffuza kolaylık ve akıcılık kazandırmak için bir harfin diğerine idgam edilmesidir. Vacip (birincisi sakın ikincisi harekeli olduğunda), mümtenî (birincisi harekeli ikincisi sakın olduğunda) ve ikisinin harekeli olması (vacip, câiz ve mümtenî) şeklinde üç şekilde gerçekleşir.¹⁰⁶²

¹⁰⁵⁵ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 410.

¹⁰⁵⁶ Yûsuf, 12/90.

¹⁰⁵⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 410.

¹⁰⁵⁸ el-Endelüsî, *Bahru'l-Muhîr*, V, s. 338.; el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 426.

¹⁰⁵⁹ Enfâl, 8/42.

¹⁰⁶⁰ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 416.

¹⁰⁶¹ كَرَّ، رَدَّ fiilinin mâzi siygası izhârla حَيٍّ şeklinde geldiği gibi istenirse mu'tel olmayan karşılıkları كَرَّ، رَدَّ gibi son harekesi fethalı olarak حَيٍّ (فعل) şeklinde idgam edilebilir. İstenildiğinde idgam yapılmamasının nedeni يَحْيَى ve يَحْيَى muzâri siygalarının sonundaki yâ'nın hareke alamamasıdır. Bkz. Doğan Fırıncı, *Arap Dili Morfolojisi*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2018, s. 194.

¹⁰⁶² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 418.; bkz. Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Muktedab*, thk. Abdulhâlık Udayme, IV, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 2010, s. 333-334

İdgam hususunda bu bilgileri verdikten sonra Zemahşerî, mütekârib (yakın) harfler yan yana geldiği zaman lafızda idgam edilir diyerek istişhâdda bulunur.¹⁰⁶³ Mütekârib harfler idgam hususunda mütecanis gibidirler. Çünkü idgam için gerekli olan illet (lisana ağır gelme) aynıdır.¹⁰⁶⁴ İstişhâd:

﴿يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ﴾ "...Bu bulutların şimşeginin parıltısı neredeyse gözleri alacak."¹⁰⁶⁵

Müellife göre istişhâdda dâl ve sîn mütekaribtir. Bu sebeple önce dâl'in sîn'e kalbedilir sonra sîn'e idgam edilip 'يَكَا سَنَا بَرْقِهِ' şeklinde okunur.

﴿وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ﴾ "Kitap ehlinde bir grup..."¹⁰⁶⁶

Zikredilen istişhâd âyetinde de aynı şekilde kalb ve idgam işleminden sonra 'وَقَالَ طَائِفَةٌ' şeklinde okunmuştur.¹⁰⁶⁷

- 'Ayn kendi misline idgam edilir, mahreçleri bir olduğu için hâ (ح) ile de idgam edilir. Ayrıca hâ misline de idgam olunur.¹⁰⁶⁸ Zemahşerî, üç duruma da istişhâd getirir:

﴿مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ﴾ "... İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir?..."¹⁰⁶⁹

Âyet 'ayn'ın kendi misline idgam edilmesine istişhâddır.

﴿فَمَنْ زُحْرِحَ عَنِ النَّارِ وَأُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ﴾ "...Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete sokulursa gerçekten kurtuluşa ermiştir..."¹⁰⁷⁰

Âyet 'Ayn'ın 'hâ' (ح) ile idgamına istişhâddır.

¹⁰⁶³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 423.; İbn Hâcib, *el-İzah fî Şerhi'l-Mufasssal*, s. 476.

¹⁰⁶⁴ İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufasssal*, X, s. 131.

¹⁰⁶⁵ Nûr, 24/43.

¹⁰⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/72.

¹⁰⁶⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 423.; el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 453.

¹⁰⁶⁸ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 425.

¹⁰⁶⁹ Bakara, 2/255.

¹⁰⁷⁰ Âl-i İmrân, 3/185.

﴿ لَا أَبْرَحَ حَتَّىٰ أَتْلُعَ جَمْعَ الْبَحْرَيْنِ ﴾ "İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım..."¹⁰⁷¹

Âyeti hâ'nın misline idgamına delildir.

Müellif üç durumda da idgam edilerek okunduğunu belirtir.¹⁰⁷²

- Ğayn (غ) ve Hâ (خ) her biri mahreçleri aynı olduğu için kendi misline ve mahreçleri yakın olduğu için kardeşlerine idgam edilir.¹⁰⁷³ Sîbeveyh, idgamın güzel olduğunu ancak beyanın (idgamsız okuma) daha düzel olduğunu söyler.¹⁰⁷⁴ İstişhâd:

﴿ وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ ﴾ "Kim İslam'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek..."¹⁰⁷⁵

Müellif, Ebu 'Amr kıraatinde 'يَتَّبِعْ' kelimesindeki ğayn'ın 'غَيْر' kelimesindeki misline idgam olunarak 'وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا' şeklinde okunduğunu belirtir.¹⁰⁷⁶

- 'ق' ve 'ك' misline ve mahreç yakınlığından dolayı kardeşlerine idgam olma hususunda aynen 'غ' ve 'خ' gibi idgam edilir.¹⁰⁷⁷

Zemahşerî, konuya dört istişhâd zikreder:

﴿ فَلَمَّا آفَقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ ﴾ "... Ayılınca, "Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim" dedi."¹⁰⁷⁸

Âyette 'ق' harfî misline idgam edilerek 'فَلَمَّا آفَا قَالَ' şeklinde okunmuştur.

﴿ كَيْ تَسْبِّحَكَ كَثِيرًا وَتَذْكُرَكَ كَثِيرًا ﴾ "Seni çok tesbih edelim diye, Seni çok zikrederim diye."¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷¹ Kehf, 18/60.; Âyetin tamamı: { وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَتِيلِهِ لَا أَبْرَحَ حَتَّىٰ أَتْلُعَ جَمْعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا } "Hani Mûsâ beraberindeki gence şöyle demişti: "İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım, ya da uzun zaman gideceğim."¹⁰⁷¹

¹⁰⁷² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 425.

¹⁰⁷³ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 425.

¹⁰⁷⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, IV, s. 451.

¹⁰⁷⁵ Âl-i İmrân, 3/85.

¹⁰⁷⁶ el-Hârizmî, *Tahmir*, IV, s. 460.

¹⁰⁷⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye*, s. 426.

¹⁰⁷⁸ A'râf, 7/143.

Âyette ise ‘ك’ harfî misline idgam edilerek ‘كَي نُسَبِّحُ كَثِيرًا وَنَذْكُرُكَ كَثِيرًا’ şeklinde okunmuştur.

❁ "Allah bütün canlıları sudan yarattı..."¹⁰⁸⁰ ❁ وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَّاءٍ

Zikredilen âyette ise ‘ق’ harfî ‘ك’ harfine idgam edilerek ‘حَلَّ كُلِّ دَابَّةٍ’ şeklinde okunmuştur.

❁ "...Fakat senin yanından ❁ حَتَّى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ أَنْفَاً

çıktıkları zaman (alay ederek), kendilerine bilgi verilmiş olanlara, "Az önce ne söyledi?" derler.." ¹⁰⁸¹

Son âyette de ‘ك’ harfî ‘ق’ harfine idgam edilerek ‘حَتَّى إِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِ قَالُوا’ şeklinde okunmuştur. ¹⁰⁸²

- Zemahşerî, ‘ج’ misline, ‘ش’a ve ‘ت’ye idgam olunur dedikten sonra konu hakkında istişhâdda bulunur. ¹⁰⁸³

‘ج’in ‘ش’a idgam olunmasına istişhâd:

❁ "...Onlar filizini çıkarmış..."¹⁰⁸⁴ ❁ كَرْنِعٍ أَخْرَجَ شَطْئُهُ

Âyette mahrec yakınlığından dolayı ‘ج’ harfî ‘ش’a idgam edilerek okunmuştur.

❁ "Melekler ve Ruh (Cebrail) ona süresi elli bin yıl olan bir ❁ ذِي الْمَعَارِجِ تَعْرَجُ

günde yükselir." ¹⁰⁸⁵

Müellif, istişhâdda nadir kullanım olarak ‘ج’in ‘ت’ye idgam edildiğini söyler. ¹⁰⁸⁶

¹⁰⁷⁹ Tâhâ, 20/33-34.

¹⁰⁸⁰ Nûr, 24/45.

¹⁰⁸¹ Muhammed, 47/16.

¹⁰⁸² İbn Ya‘iş, Şerhu’l-Mufasssal, X, s. 138.

¹⁰⁸³ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 426.

¹⁰⁸⁴ Feth, 48/29.

¹⁰⁸⁵ Meâric, 70/3- 4.; Âyetin tamamı: {مَنْ اللَّهُ ذِي الْمَعَارِجِ تَعْرَجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ} "Melekler ve Ruh (Cebrail) ona süresi elli bin yıl olan bir günde yükselir." ¹⁰⁸⁵

- Zemahşerî, ‘ض’ın mislinden başkasına idgam olunmadığını ifade eder. Ancak Ebu Şu‘ayb es-Sûsî’nin Yezîdî’den rivayet ettiğine göre Ebu ‘Amr ‘ض’ harfini ‘ش’a idgam ettiğini belirtir.¹⁰⁸⁷ İstişhâd:

﴿فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ﴾ "... O halde bazı işlerini görmek için senden izin isterlerse..."¹⁰⁸⁸

Ebu ‘Amr, âyette ‘ض’ harfini ‘ش’a idgam ederek ‘لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ’ şeklinde okumuştur.

- Eğer ‘ل’ marife lâm-ı ise; misline, ‘ر, ن, ض, و, ش, ز, س, ص, ث, ذ, ظ, ت, د, ط’ harflerine idgamı gerekir. Şâyet marife lâm-ı dışında bir lâm (هـ vb.) olursa idgamı câizdir.¹⁰⁸⁹ İstişhâd:

﴿هَلْ تُؤْتِي الْكُفَّارَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ﴾ "*Nasıl, kâfirler yapmakta olduklarının karşılığını buldular mı!*"¹⁰⁹⁰

Müellif, marife lâm-ı dışındaki lâmin idgamına zikredilen âyeti farklı kıraatle (Kisâi, Hamza) istişhâd eder. ‘هَلْ تُؤْتِي الْكُفَّارَ’ cümlesini âlimlerin çoğu lâmi ortaya çıkartarak okumuştur.

Nahivciler, Hamza ve İbn Muhassin ‘ل’ı ‘ث’ye idgam ederek ‘هَلْ تُؤْتِي الْكُفَّارَ’ şeklinde okumuşlardır.¹⁰⁹¹

- Zemahşerîye göre ‘ر’ ancak misline, ‘ل’ ve ‘ن’da ‘ر’ ya idgam edilir.¹⁰⁹² İstişhâd:

﴿وَادْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا﴾ "... Ayrıca Rabbini çok an, sabah akşam tesbih et..."¹⁰⁹³

¹⁰⁸⁶ İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-mufasssal*, X, s. 138.

¹⁰⁸⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 427.

¹⁰⁸⁸ Nûr, 24/62.

¹⁰⁸⁹ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 427-428.

¹⁰⁹⁰ Mutaffifîn, 83/36.

¹⁰⁹¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşaf*, VI, s. 340.; el-Endelüsî, *Bahru’l- Muhit*, VIII, s. 435.; İbn Ya‘iş, *Şerhu’l-Mufasssal*, X, s. 142.

¹⁰⁹² ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 428.

Âyette ‘ر’ misline idgam edilerek ‘وَأَذْكُرْ رَبَّكَ’ şeklinde okunur.

﴿أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ﴾ (Ey Muhammed!) Rabbinin, (Hûd'un kavmi) Ad'e ne yaptığını görmedin mi?¹⁰⁹⁴

Âyet ‘ل’ in ‘ر’ ya ‘كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ’ şeklinde idgam edilmesine örnektir.

﴿وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ﴾ "Hani Rabbiniz şöyle duyurmuştu: "Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım..."¹⁰⁹⁵

Âyette ‘ن’ harfi ‘ر’ ya idgam edilerek ‘وَإِذْ تَأَذَّنَ رَبُّكُمْ’ şeklinde okunmuştur.

‘ز, س, ص’ harfleri birbirlerine idgam olurlar. ‘ث, ذ, ط’ ve ‘ت, د, ط’ harfleri birbirlerine idgam olurlar. ¹⁰⁹⁶ İstişhâd: safir sıfatı kendilerinde güçlü olduğu için idgam olmazlar.

﴿أَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتِي عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ وَإِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّآخِرِينَ﴾ "Allah'ın yanında, işlediğim kusurlardan dolayı vay halime!..."¹⁰⁹⁷

Âyet birinci kısma istişhâddır. Zemahşerî, Ebu ‘Amr kıraatine göre ‘ط’ harfinin ‘ت’ harfine itbâk (harfin mahrecini örtmek) ve idgam ile okunduğunu belirtir.

‘ف’ misline idgam olunur. Zayıf olmakla birlikte ‘ب’ harfine idgam edenler de olmuştur.¹⁰⁹⁸ Zemahşerî, iki duruma da istişhâd zikreder:

﴿وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ﴾ "...Kendilerine apaçık âyetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler..."¹⁰⁹⁹

Müellif âyette ‘ف’ harfinin misline idgam edilerek ‘وَمَا اخْتَلَفَ فِيهِ’ şeklinde,

¹⁰⁹³ Âl-i İmrân, 3/41.; Âyetin tamamı: {قَالَ أَيُّكُمْ أَلَا نَكْلَمُ النَّاسَ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ إِلَّا زُمْرًا وَأَذْكُرْ رَبَّكَ كَثِيرًا وَسَبِّحْ بِالْعُشِيِّ وَالْإِبْكَارِ} "Allah da şöyle dedi: "Senin için alâmet, insanlarla üç gün konuşamaman, ancak işaretleşebilmendir. Ayrıca Rabbin çok an, sabah akşam tesbih et."

¹⁰⁹⁴ Fecr, 89/6.

¹⁰⁹⁵ İbrâhîm, 14/7.

¹⁰⁹⁶ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 429.

¹⁰⁹⁷ Zümer, 39/56.

¹⁰⁹⁸ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye, s. 430.

¹⁰⁹⁹ Bakara, 2/213.

﴿ إِن نَّشَأْ نُخَسِفْ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطَ عَلَيْهِمْ كِسَفًا مِّنَ السَّمَاءِ ﴾ "...Eğer dilersek onları yere geçirir veya gökten üzerlerine parçalar düşürürüz..."¹¹⁰⁰

Zikredilen âyette ise zayıf olmakla birlikte 'ف' harfi 'ب'ye idgam edilerek 'نُخَسِفْ بِهِمُ' şeklinde okunmuştur. (İkinci kısımda Kisaî yalnız kalmıştır).¹¹⁰¹

- 'ب' misline idgam olunur diyerek.¹¹⁰² İstişhâd:

﴿ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَارِهِمْ ﴾ "...Allah dileyseydi, elbette onların işitme ve görme duyularını giderirdi..."¹¹⁰³

Müellif âyette 'ب'nın misline idgam edilerek 'لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ' şeklinde okundunu belirtir.

- 'م' harfi misline idgam olunur.¹¹⁰⁴

﴿ فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ ﴾ "Derken, Adem (vahy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler aldı..."¹¹⁰⁵

İstişhâdda 'م' misline idgam edilerek 'فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ' şeklinde okunmuştur.

- Zemahşerî, 'افْتَعَلَ' babı'nın 'ت'sından sonra mislinden bir harf gelmesi durumunda idgam edip etmemenin câiz olduğunu belirtir. Aynı cins iki harf harekeli olarak kelimenin sonunda olmadığı zaman idgam vacip değil câizdir.¹¹⁰⁶

İdğam; birincisini sakın kılıp ikincisine idgam edip harekesi fâe'l fiile nakledilir ve hemze-i vasıla ihtiyaç duyulmaz (فَتَلُّوا). Bazıları harekeyi hazfederler nakil yapmazlar. İki sakın bir araya geldiği için birinci harfi kesrelerler (فَتَلُّوا).

¹¹⁰⁰ Sebe', 34/9.

¹¹⁰¹ el-Havarzimî, Tahmir, IV, s. 470.

¹¹⁰² ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 430.

¹¹⁰³ Bakara, 2/20.

¹¹⁰⁴ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 430.

¹¹⁰⁵ Bakara, 2/37.

¹¹⁰⁶ ez-Zemahşerî, el-Mufasssal fî 'İlmi'l-Arabiyye, s. 430.

Zemahşerî zamme yapmanın câiz olduğunu ifade ederek istişhâdda bulunur.¹¹⁰⁷

İstişhâd:

❁ إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَبْ لَكُمْ أَنِّي مُدْكُم بِأَلْفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُرْدَفِينَ ❁ "Hani Rabbinizden yardım istiyor, yalvarıyordunuz. O da, "Ben size ard arda bin meleklerle yardım ediyorum" diye cevap vermişti."¹¹⁰⁸

Müellif âyette ‘مُرْدَفِينَ’ kelimesinin ‘مُرْدَفِينَ’ şeklinde okunmasının câiz olduğunu söyler. Ebu Hayyan’ın da Halil’den bu şekilde rivayette bulunduğunu belirtir.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁷ ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî ‘İlmi’l-Arabiyye*, s. 430.

¹¹⁰⁸ Enfâl, 8/9.

¹¹⁰⁹ el-Endelüsî, *Bahru’l-Muhît*, V, s. 279.

SONUÇ

Konumuzu teşkil eden Kur'ân âyetleriyle istişhâd Arap gramercileri için, nahiv kurallarının tespitinde hiç şüphesiz en önde yer alır. Kur'ân, nahivciler için en güvenilir ve en sağlam kaynaktır.¹¹¹⁰

Yetiştği dönemin çok yönlü islam bilginlerinden olan Zemahşerî “*el-Mufasssal fî Sınâ'ati'l-Î'râb*” adlı eserinde yoğun bir şekilde âyetlerle istişhâd eder.

Zemahşerî'nin nahiv kurallarının temellendirirken kıraatleri sıklıkla kullandığı; dilsel kaideleri gerekçelendirmek, kendi görüşlerini desteklemek ya da farklı görüşlere itiraz etmek amacıyla farklı kıraatler bağlamında Kur'ân âyetleriyle istişhâd ettiği görülür.

Ayrıca Kur'ân âyetlerinden çıkardığı hükümlerin doğruluğunu ortaya koymak ve manaya ulaşmak için dönemindeki Araplardan derlemiş olduğu bilgileri değerlendirmiştir. Bu itibarla dilcilerin sınırlandığı gibi sadece cahiliye devri şairlerinden değil İslam devrindeki şairlerin şiirlerinden de istişhâd etmiştir.

Zemahşerî'nin dilsel kaideleri temellendirmek için kullanmış olduğu kıraatlere bakıldığında kıraat-ı seb'a veya şâz kıraatleri de istişhâd amacıyla kullandığı müşahade edilir.

Zemahşerî'nin Kur'ân âyetlerini istişhâd kaynağı olarak kullanma yöntemi şekilsel olarak incelendiğinde ise, tek bir âyeti mükerrer olarak farklı yerlerde şahit olarak kullandığı; az da olsa âyetin tamamını zikrettiği, genellikle âyetin istişhâd mahalli olan kısmını zikrettiği görülür.

Eserde, Küfelilerin veya Basralıların, bazen de bunların dışında diğer nahiv bilginlerinin görüşlerini tercih eden Zemahşerî'nin kimi zaman ise herkese muhalefet ederek kendisine ait yeni yeni bir görüş ortaya koyduğu izlenir.

Zemahşerî'nin *el-Mufasssal fî Sınâ'ati'l-Î'râb* adlı eserinde daha izyade istişhâdında âyetlere yer vermesi, çalışmamızın Kur'ân-ı Kerîm tilâvetiyle meşgûl olan ve âyetlerin gramer yönüne ehemmiyet veren araştırmacılar için çok daha

¹¹¹⁰ Bkz. M. Semir Necîb el-Lebdî, *Eseru'l-Kur'ân ve'l-kirâ'ât fî'n-nahvi'l-'Arabî*, Kuveyt 1978, s. 32.

faydalı olacağı kanaatindeyim. Zira kişi bu eseri okurken bir taraftan nahiv kurallarını tafsilatlı bir şekilde öğrenmekte diğer taraftan da konu bağlamında âyetteki manaya, gramer kuralının âyete kattığı anlama vukûfiyet elde etmekte, istişhâd edilen âyet, şiir, hadis ve atasözleriyle mevzûlar daha açık hale gelmektedir.

Bütün bu üstün özellikleriyle nahiv alanına farklı bir soluk getiren Zemahşerî hakkında tarafımızdan yapılan bu çalışmanın, konuya ilgi duyan araştırmacılara yardımcı olarak yeni çalışmalara katkı sağlamasını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

- AHMED EFENDÎ, *Aksa'l-Ereb fî Tercemeti'l-Muḳaddimetu'l-Edeb*, Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, İstanbul 1895.
- ABHERÎ, Kemal Cebrî, *ez-Zemahşerî* (Hayatı- Eserleri- Nahvî Mezhebi), Daru'l-Cenan, Umman 2014, 1. Baskı. (Abherî, Kemal Cebrî, *ez-Zemahşerî* (Sîretühü, Âsâruhu, Mezhebuhu'n-Nahvî), Daru'l-Cenan, Umman 2014, 1. Baskı.)
- AKYÜZ, Hüseyin, *Türk Eğitimcileri I*, M.E.B. Yayınları 3434, İst. 2001.
- ALTIKULAÇ, Tayyar, "Ebu Amr B. Alâ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, X, İstanbul 1994, ss. 94- 96.
- _____, "Hamza B. Habîb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XV, İstanbul 1997, ss. 511- 513.
- _____, "Nâfi' B. Abdurrahman", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII, İstanbul 2006, ss. 287-288.
- _____, "İbn Âmir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul 1999, ss. 308- 310.
- _____, "İbn Kesîr, Ebu Ma'bed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XX, İstanbul 1999, ss. 131- 132.
- _____, "Sûsî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVII, İstanbul 2009, s. 576.
- ARPA, Enver, *Zemahşerî'nin Tefsirdeki yeri*, Fecr Yay., Ankara 2012.
- ARSLAN, İclal, *Abdurrahmân El- Câmî Ve El-Fevâidü'z-Ziyâiyye Adlı Eseri* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008.
- AYDIN, Bünyamin, *Arap Gramerinde Cümle Anlamı Üzerindeki Etkileri Bakımından Bazı Nasb Durumlarına İlişkin Fiil Takdiri Sorunu* (Süheylî'nin "el-Mansûb bi'l-Kasd" Önerisi Bağlamında), Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2018, S. 41, s. 116.
- AYDIN, Ali Aslan, *"İslam İnançları ve Felsefesi"*, DİB Yayınları, Ankara,1964.
- BAYER, İsmail, *Keşşaf Tefsirinde Belagat Uygulamaları* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013)
- BENLİ, Mehmet Sami, " el-Mufasssal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXX, ss. 368- 369.
- BİRLİK, Abdurrahim, *Zemahşerî'nin Ruusu'l-Mesail İsimli Eserinde İlm-i Hilaf* (Kitabu'n-Nikah Örneği), (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2013)
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, Bilmen yayınevi, İst.1947.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslamiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1976.
- BOLELLİ, Nusrettin, "Nahivde Hadisle İstişâd Meselesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5-6, 1987-1998.
- BROCKELMAN, Carl, *GAL*, (çev. 'Abdul Halîm en-Neccâr), Leipzig 1909.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, DİB Yay. Ankara, 1988, I/344.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *"Tefsir Tarihi"*, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.
- CÜVEYNÎ, Mustafa Sâvî, *Menhecü'z-Zemahşerî fî Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyân-i İ'câzihi*, Dâru'l-Meârif, Mısır t.y.
- ÇAVDAR, Emre, *Arap dili'nde 'Lâm', 'Lâ', 'Mâ' Edatları ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Kullanımları*, Necmettin Erbakan Üniversitesi (Doktora Tezi), Konya 2015.
- ÇELEBÎ, Katip, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, ty.
- ÇELEBÎ, Muharrem, "Cevâlikî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VII, s. 438.
- ÇETİNER, Bedrettin, "Zemahşerî", *Şâmil İslam Ansiklopedisi*, Şâmil Yayınevi, İstanbul 2003.
- DEMİR, İsmail, "İbn Mu'tî'nin Kitâbu'l-Fusûl Fi'n-Nahv Adlı Eserinde İstişâd", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, 2015, s. 17.
- DURMUŞ, İsmâil, " İstişâd", , *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXIII İstanbul 2001, ss. 396-397.
- EFENDİOĞLU, Mehmet, "Saîd B. Cübeyr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV, İstanbul 2008, ss. 552- 554.

- EFENDÎ, Ahmed, *Aksa'l-Ereb fî Tercemeti'l-Muqaddimetu'l-Edeb*, Dâru't-Tıbbâ'ati'l-Âmire, İstanbul 1895.
- EL-ALLÂNÎ, Muhammed el-Habîb, *Eş-Şahidu'l-Kur'âni fî Kitabi'l-Mufasssal*, Dar'u-Sahnun, Tunus-2014.
- EL-'ASKALÂNÎ, Ahmed b. 'Alî b. Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, Mektebu'l-Matba'âti'l-İslamiyye Beyrût 2002.
- EL-CÜVEYNÎ, Mustafa, *Kirâe fî Tûrasi'z-Zemahserî*, Münesatü'l-Maarif, İskenderiye, ty.
- EL-ENBÂRÎ, EbuBekir Muhammed b.Kasım b. Beşşâr, *İzâhu'l-vakf ve'l- ibtidâ*, (thk, Muhammed Ramazan), Mecme'u luğati'l 'Arabiyye, Dimaşk, 1390/1971
- EL-ENDELUSÎ, Ebu Hayyan, *Bahru'l-Muhît*, Daru'l- Kutubü'l-'İlmiyye, Beyrut, 1993.
- EL-ENSÂRÎ, Cemâleddin Abdullâh Ebu Muhammed, b.Yûsuf b.Hişâm, *Şerh-u Katri'n-nedâ ve bell'is-sadâ*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdü'l-Hamîd), Mektebetü Dârü'l-Fikr. Beyrût Lübnan 2009.
- EL-HALEBÎ, Ahmed Yûsuf es-Semîn, *Ed-Dürri'l-Mensur fî 'Ulumi'l-Kitabi'l-Meknûn*, (tah. Ahmed Muhammed el-Harrât), Daru'l-Kâ', ty.
- EL-HAMEVÎ, Şihâbüddin Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-Udebâ*, Mektebet-ü el-Bâbî, t.y.
- EL-HÜFÎ, Ahmed Muhammed, *ez-Zemahşerî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire 1996.
- EL-HAVARİZMÎ, Kasım b. Hüseyin, *Şerhu'l- Mufasssal fî San'ati'l- İ'rab el-Mavsum bi't-Tahmîr*, Daru'l- Garibi'l-İslamî, (thk. Dr. Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin) Beyrut-Lübnan, 1990.
- EL-KATTÂN, Mennâ' b. Halîl, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetu Vehbe, Kahire 2000.
- EL-KAYRAVÂNÎ, Ebu Ali el-Hasan b. Reşîk, *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'ri ve Âdâbihi ve Nakzihi*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdu'l-Hamîd), Dâru'l-Ceyl, Lübnân 1981.
- EL-KIFTÎ, *İnbâhu'r-Ruvât 'alâ Enbâhi'n-Nuhât*, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, (thk. Ebu'l-Fazl İbrâhîm), Kâhire, 1986.
- EL-LEBDÎ, M. Semir Necîb, *Eseru'l-Kur'ân ve'l-kırâ'ât fî'n-nahvi'l-'Arabî*, Kuveyt 1978.
- EL-MÜSEVÎ, Mîrzâ Muhammed Bâkır, *Ravdâtu'l-Cennât I-VIII*, 1. Baskı, ed-Dâru'l İslamiyye, Beyrut 1991, VIII, 127.
- ES-SÂLÎH, Subhî, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, (çev, Kandemir M. Yaşar), İFAV, 8. Basım, İstanbul 2009.
- ES-SEM'ÂNÎ, Ebu'l-Muzâffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbâr et-Temîmî el-Mervezî, *el-Ensâb*, Dairatu'l-Ma'ârifî'l-Osmânia, (thk. eş-Şeyh 'Abdul Rahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî el-Yemânî), Kâhire 1980.
- EZ-ZEMAHŞERÎ, Ebu'l- Kasım Carullah Mahmûd b. Ömar, *El-Unmûzec fî'n-Nahv*, Nşr. Sami b. Muhammed b el-Mensûr, yy, 1999.
- _____, *Keşşaf Tefsiri*, (editör: Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun- Ömer Çelik-Necdet Çağıl-Adil Bebek), Mega basım yayın, İstanbul- 2016.
- _____, *Divanu'z-Zemahşerî* (nşr. Abdussettar Dayf), Müessesetü'l-Muhtâr, Kahire- 2004.
- _____, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, Dâru Sâdır, (Şerh: Fâtima Yûsuf el-Haymî), Beyrut 2008.
- _____, *Etvaku'z-Zeheb fî'l-Mevaiz-i ve'l-Huteb*, thk. Ahmed Abdu'ttevvâb, Daru'l-Fadile, Kahire, ty.
- _____, Ebu'l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer, *el- Keşşâf-ü an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, (tahk.: Âdil Ahmed Abdu'l- Mevcûd- Ali Muhammed Muavvez), Mektebet-ü Ubeykan, Riyad, 1998.
- _____, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Mufasssal fî 'ilmi'l-Arabiyye*, Mektebetü Dârü 'Umar (thk. Fahr Salih Kadarah), Umman 2003.
- EZ-ZİRİKLÎ, Hayreddin, *al-'Alam*, yay. Yok.
- FIRINCI, Doğan, *Arap dili Morfolojisi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.
- _____, *Arap Dilinde Sıfat-ı Müşebbehe*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2019.
- _____, “İmâle kurallarını İnşasında Müberred'in Kullandığı Bazı Kavramlar”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 40, 2016, ss. 147-166
- HALÎL B. AHMED, Abdurrahmân, *Kitâbu'l 'Ayn*, (thk, Dr. Mehdî el-Mahzûmî), Müessesetü'l-e'lemi lil-matbu'ât, Beyrut, 1988.

- İBN HÂCİP, Ebu Amr Osman b. Ömer, *el-İzah fî Şerhi'l-Mufasssal*, tahk. Musa el-‘Alîlî, Vuzeratü'l-Evkâf, Irak 1982.
- İBN HALLİKÂN, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebîbekr, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Beyrut 1997.
- İBN HİŞAM, El-Ensari, *Muğni'l-Lebib An Kutubi'l-Eârib*, Tahk. Mâzin El-Mübarek-Muhammed Ali Hamedullah, 1. Baskı, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1998.
- İBN ‘İMÂD, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Ahbâri min Zeheb*, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrût, ty.
- İBN MANZUR, *Lisani'l-Arab*, Beyrut, 1956, t.y.
- İBN YA‘ÎŞ, Muvaffakuddin el-Esedî, *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, Tah. İmîl Bedî‘Ya‘kûb, Dâru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrut-Lübnân 2001.
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri*, Konya, Yedikubbe Yayınları, 2004.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İst. 1983.
- KEHHALE, Ömer Rıza, *Mu‘cemu'l-Müellifîn*, Beyrut- 1957.
- KESKİNER, Osman, *Arapça'da hâl ve Kur‘ân Tercümelerindeki yansımaları*, Ayhan Matbaası 2011.
- KESLER, Muhammed Fatih, "Mücâhid B. Cebr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXI, İstanbul 2006, ss. 442- 443
- KIRGIZ, Mustafa, "Arap Dilinde Mastar ve Önemi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15-1 2010.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınları, İst. 1981.
- MERTOĞLU, M. Suat, "Yezîdî, Yahyâ b. Mübârek", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIII, İstanbul 2013, ss. 524- 524.
- MÜBERRED, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Muktedab*, thk. Abdulhâlık Udayme, IV, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 2010
- OSMAN B. CİNNÎ, Ebu'l-Feth, *el-Muhtesab*, (nşr. Ali en-Necdî), Mektebetü's-Safâ, Kâhire 1999.
- ÖZBALIKÇI, M.Reşit, "Arap Dilinde İlk İstişâd", *DEÜİFD*, S. 5. İzmir 1989, s.369-383.
- ÖZDOĞAN, "Akif, Arapçada Şibh cümle ve Fonksiyonları", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, 2007, s. 101.
- ÖZEK, Ali, *Zemâhşeri ve Arap Lügatciliğindeki Yeri*, Ensar Neşriyat, İst. 2006.
- ÖZTÜRK Mustafa ve Mehmet Suat MERTOĞLU, "Zemahşerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLIV, İstanbul 2013, ss. 235- 238.
- RIZA Muhammed İyad ve Ahmed CELÂYİLÎ, "Mekanetu'n-nesri'l-Arabiyyi fi'l-ihticaci'l-Lügaviyyi ve Mukarenetuhu bi's-Şi'rihi, Mecelletu'l-eser/athar 22 (2015, yy), s. 69-72.
- SAMANCI, Hüseyin, *ez-Zemahşerî'nin Hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki çalışmaları* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk üniversitesi, 2015)
- SARI, Mehmet Ali, "Âsım B. Behdele", *TDV İslam Ansiklopedisi*, III, İstanbul 1991, ss. 475- 476.
- ŞÂKİR, Mahmûd, *İslam Tarihi*, V, yay yok, 1995.
- SÎBEVEYH, Ebu Bîşr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, nşr. ‘Abdusselâm Muhammed Harûn, Kahire, 1988.
- TANÇ, Halil İbrahim, "Kur‘ân'da ‘ك’ Kellâ Edatı, *Atatürk üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 42, Erzurum 2014, s. 32.
- TAŞKÖRÜZÂDE, Ahmed b. Mustafa, *Miftahu's-Sa‘âde ve Misbâhu's-Siyade fî Mevz‘âti'l-‘Ulûm*, Daru'l-Kutubi'l-Hadise, Kahire, 1968.
- TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Sa‘âde Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû‘âti'l-‘Ulûm*, Beyrut, 1985.
- TURAL, Hüseyin, "Arap Dilinde Şiir ve Hadisle İstişâd Meselesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9, Erzurum1990.

- TUTKAL, Mehmet Hadin, “*İbn Hişâm’ın Şerh-u Katri’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ’da İstişhâd Ettîği Âyetler*”, (Yüksek Lisans Tezi), Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bingöl 2015.
- TÜRKMENOĞLU, Salih, *Kur’ân-ı Kerîm’de Muttarid olmayan Zamir Mercileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2019.
- UZUNOĞLU, M. Vecih, Arap Dilinde Kâne ‘كن’ Fiili ve kur’ân’da Kullanımı, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2015/1, S. 41, s. 87.
- YÜCE, Nuri, “Zemahşerî”, *İslam Ansiklopedisi*, XIII, MEB, İstanbul 1986, s. 511.
- YÜKSEL, Ahmet, *Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar*, Özkan Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul 2010.
- ZOUGARİ, Khadija Iben Khayat *Arapça Harf-İ Cerlerin Anlam Özellikleri Ve Türkçe Karşılıkları* (Câmiu’d-Durûsi’l-Arabiyye Bağlamında Bir İnceleme), Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2018.

ÖZ GEÇMİŞ

İbrahim TOPRAK 10.10.1986 yılında Ordu'nun Korgan ilçesinde doğdu. Lise tahsilini Korgan İmam Hatip Lisesinde tamamladı. 2002-2005 yılları arasında İstanbulda klasik usul mederese eğitimi gördü. 2007 yılında Diyanet İşleri Başkanlığında İmam Hatip olarak göreve başladı. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden 2009 yılında mezun oldu. 2015 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesinde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik alanında tezssiz yüksek lisans yaptı. 2017-2020 yıllarında Diyarbakır Dini Yüksek İhtisas Merkezin'de eğitim gördü.

Halen Diyanet İşleri Başkanlığı Giresun Piraziz ilçesinde vaiz olarak görev yapmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

İletişim Bilgiler

E-Mail: batumihit@gmail.com

